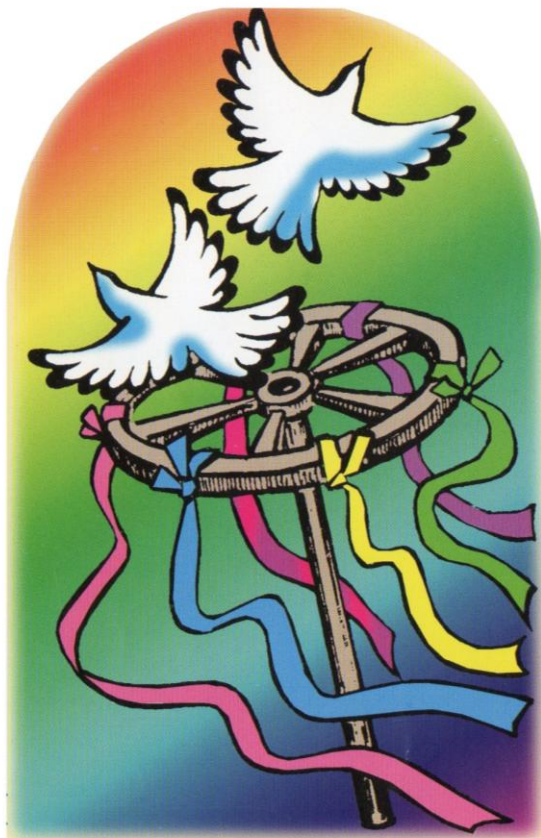

Спілка етнологів та фольклористів міста Харкова

**Матеріали обласних учнівських науково-практичних
народознавчих конференцій**

КРОКОВЕЄ КОЛО

Випуск 4

Харків
Ексклюзив
2013

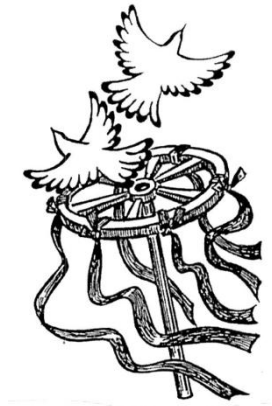
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
Департамент культури і туризму
Харківської обласної державної адміністрації
Спілка етнологів та фольклористів міста Харкова

«КРОКОВЕЄ КОЛО»

Матеріали обласних учнівських
науково-практичних народознавчих конференцій

Випуск 4

За редакцією канд. пед. наук, доцента М.О. Семенової

Харків
Ексклюзив
2013

УДК 30098 (477.54)
ББК 63.5 (4УКР – ХАР)
К 83

Редактор К.Б. Савельєва

К 83 КРОКОВЕЄ КОЛО: Матеріали обласних учнівських науково-практичних народознавчих конференцій. Випуск 4 / Упорядкування та наукова редакція М.О. Семенової. – Харків: Ексклюзив, 2013. – 244 с.

ISBN 978-966-2166-66-8

Збірка матеріалів обласних учнівських науково-практичних народознавчих конференцій у межах фестивалю «Кроковеє коло», заснованого 2000 року Спілкою етнологів та фольклористів м. Харкова, містить результати наукових досліджень з актуальних проблем фольклористики, етнографії та народного мистецтва. Авторами наукових робіт є школярі та їх керівники – педагоги і науковці, які разом із вихованцями вивчають традиційну народну культуру Слобідського краю. Матеріалами збірки є статті, тези, роботи, що брали участь у конкурсі-захисті учнів-членів Малої Академії Наук України й містять власні польові матеріали.

Цей випуск присвячено талановитому педагогу Чекмарьовій Ірині Вікторівні, яка залучала дітей та молодь до вивчення народного декоративно-ужиткового мистецтва й художніх ремесел.

Матеріали збірки можуть зацікавити як юних дослідників традиційної народної культури, так і фахівців з фольклористики та етнології, а також усіх небайдужих до проблем вивчення та збереження традиційної культурної спадщини рідного краю.

ISBN 978-966-2166-66-8 © Семенова М.О., упорядник, 2013

Чекмарьова Ірина Вікторівна
21 лютого 1948 – 20 вересня 2010

Світлій пам'яті Вчителя

За рядками автобіографії

Чекмарьова Ірина Вікторівна народилася 21 лютого 1948 року в Харкові в сім'ї педагогів.

1966 року вона закінчила СШ № 10 і вступила до Харківського інженерно-будівельного інституту на факультет «Промислове та цивільне будівництво».

По закінченні інституту 1971 року Ірина Вікторівна була направлена на роботу до м. Лозової, де працювала майстром у Будівельному управлінні «Лозовавідділбуд».

1972-1976 роках І.В. Чекмарьова переведена до інституту «Укрдіпромаш», де працювала інженером.

З 1976 року Ірина Вікторівна перейшла на викладацьку роботу. Чотири роки працювала в СШ № 66 учителем креслення, чотири роки (1980-1984) викладачем креслення у Харківському гідрометеорологічному технікумі, а з 1984 року в ЗОШ №151 учителем креслення та образотворчого мистецтва.

1987 року Ірина Вікторівна вступила на заочне відділення Харківського державного педагогічного інституту.

1991 року їй було присвоєно кваліфікацію «учитель креслення, образотворчого мистецтва і художньої праці».

1993 року доля звела І.В. Чекмарьову з київською писанкаркою Оксаною Білоус, яка протягом тижня навчала харків'ян виготовленню пасхальних яєць. Ця зустріч надихнула Ірину Вікторівну досліджувати символіку писанок, її регіональних особливостей. Захоплення народним мистецтвом писанкарства збагатило творче життя Ірини Вікторівни.

У травні 1994 року в Харківському обласному центрі народної творчості (ХОЦНТ) відбулася перша виставка писанок, які допомагала робити і дочка І.В. Чекмарьової Оксана, на той час студентка ХДУ. На виставці було представлено більше ста писанок різних регіонів України. Оформленням виставки займався чоловік Ірини Вікторівни Микола.

З 1994 року з методистами ХОЦНТ І.В. Чекмарьова їздила з лекціями та практичними заняттями у Валки та Красноград. Була керівником педагогічних майстерень з вивчення народного декоративно-ужиткового мистецтва для вчителів шкіл (1996) та вихователів дитячих садків (1997). Неодноразово брала участь

у пасхальних виставках в ХОЦНТ (1956, 1996, 1999), у Будинку вчених (1995, 1998), у бібліотеці імені Короленка (1993, 1994, 1996, 1997), у Музеї народного мистецтва Слобожанщини (1996, 1997), у Харківському обласному інституті удосконалення вчителів (1998). Брала участь у Всеукраїнських виставках у Києві «Народне мистецтво-97» та «Великодня писанка» (1999, 2000, 2001, 2002). Нагороджена дипломами за колекцію писанок, експоновану на міській художній виставці «Учительські таланти-2000».

2001 року Ірина Вікторівна Чекмарьова стала членом Спілки майстрів народного мистецтва України.

П'ять років І.В. Чекмарьова навчала виготовляти писанки та витинанки в Обласних етнографічних таборах, упоряджених Спілкою етнологів і фольклористів. Ірина Вікторівна постійно прилучала своїх учнів до писанкарства, включивши його до програми шкільного курсу образотворчого мистецтва.

Писанкарство стало покликанням, до якого Ірина Вікторівна ставилася, як до священнодіяння. Таке трепетне й вимогливе ставлення до народного мистецтва вона передавала учням і слухачам публічних лекцій про символіку народного мистецтва.

2003 року І.В. Чекмарьова стала лауреатом творчої премії Харківської міської ради в галузі етнології та фольклористики імені П.В. Іванова за розвиток і пропаганду традиційної народної культури Слобожанщини та персональну виставку з писанкарства «Від Різдва до Великодня».

Багато учнів і послідовників виховала Ірина Вікторівна, які пам'ятають її як талановитого педагога, чуйну людину, справжнього майстра.

З думкою про вчителя

Ірина Вікторівна належала до покоління повоєнних дітей, яких любила країна, що перемогла німецько-фашистських загарбників у Великій Вітчизняній війні. Для них відбудовували зруйноване господарство, будували школи й нові мікрорайони. З великим натхненням розбудовувався Харків.

Ірина Вікторівна походила з династії педагогів. У Харківському гідрометеорологічному технікумі працював її батько, був завучем, розбудовував технікум, разом із студентами побудував базу у Змієві, де студенти влітку проходили практику. Не дивно, що Ірина Вікторівна обрала професію інженера-будівельника, однак учительське покликання, художній хист

сприяли набуттю педагогічної освіти в напрямі художньо-естетичного виховання дітей.

Майже 26 років працювала І.В.Чекмарьова в загально-освітній школі №151. Двері кабінету №3 образотворчого мистецтва відкривали шлях до світу мистецтва, світу любові до творчості, природи й людини. Шафи кабінету були переповнені учнівськими роботами та дидактичними матеріалами. Ірина Вікторівна натхненною працею щоденно доводила, що естетичне виховання сприяє розвитку чуттєвої сфери особистості, переживань і насолоди від зустрічі з класичним і народним мистецтвом.

Багато обов'язків виконує вчитель загальноосвітнього навчального закладу. Перебуваючи на посаді класного керівника, Ірині Вікторівні вдавалося зробити свій клас справжнім колективом. Її вихованці під час конкурсних програм обласного учнівського фестивалю традиційної народної культури «Кроковес коло» чергували протягом дня. Дивувало, як п'ятикласники відповідально й дисципліновано виконували обов'язки, виявляли чуйність до конкурсантів, вимогливість до порушників порядку, готовність допомагати в разі необхідності й нарешті без вагань прибрати класи, коридори, фойє після виконання творчих робіт. А дітей-конкурсантів з міста й області приїжджало на фестиваль понад 150, багатьох з них супроводжували схвильовані батьки, яких також треба було організовувати. Дисципліна та відповідальність, стриманість і людяність – саме таких якостей набували учні справжнього вчителя Ірини Вікторівни, а це багато чого варте. Її вихованці брали участь у різних мистецьких заходах, благодійних акціях, екологічних програмах. Адже Ірина Вікторівна вважала за необхідне формувати гармонійну всебічно розвинену особистість. Сильне враження справила виставка робіт її вихованців «Друге життя сміття», виставки художніх робіт, присвячених Фрїтьофу Нансену та багатьох інших.

2000 року нашою Спілкою етнологів та фольклористів було упоряджено обласний етнографічний табір «Цвіт папороті» на базі Харківського гідрометеорологічного технікуму, до будівництва якого був причетний батько І.В.Чекмарьової. Ірина Вікторівна знала базу до дрібниць. Кожен корпус мав жартівливу назву, наприклад, малечу поселили до «крисятника» на «верхній палубі», бо база розташована на корінному березі Дінця, що сходила до нього уступами. Це був щасливий час міцної дружби вчителів-

народознавців і їх вихованців. Щодня проводилися експедиції селами Зміївського р-ну, різного роду заходи та змагання, працювали творчі майстерні під керівництвом Ірини Вікторівни. Кульмінацією зміни було святкування Купала, до якого готувалися усі загони. Найбільш активних і творчих дітей наприкінці зміни приймали в юні етнографи. Ірина Вікторівна придумала, як зробити печатку з літерою «Е», яку ставила школяреві після випробувань і складання клятви. Діти намагалися повернутися до Харкова, не змивши чорнильну печатку (з плеча, руки, лоба), бо пишалися причетністю до важливої справи – вивчення етнографії свого народу.

Клятва юного етнографа

Я, (ім'я, прізвище), учасник табору-експедиції «Цвіт папороті» перед поважним зібранням урочисто клянуся:

- ретельно вивчати традиційну народну культуру;
- зберігати й відтворювати народні традиції;
- глибоко поважати й шанувати літніх людей, які передають нам святу спадщину.

І якщо я порушу цю клятву, хай у мене в роті пір'я поросте!
Клянуся!

І.В. Чекмарьова була душею нашого гурту народознавців. Табірне життя вимагало самоорганізації та дисципліни: чергування на кухні (загони по черзі готували їжу), прибирання й упорядкування території, купання у Дінці чи інших водоймах, установлення дружніх стосунків з місцевими жителями, експедиції, організація й проведення свята Купала для району, в якому перебував табір. Кожен табір мав свої особливості, однак програму заходів було апробовано й вона в основних рисах повторювалася, причому Ірина Вікторівна завжди відповідала за роботу творчих майстерень з художніх ремесел. Так, 2002 року етнографічний табір «Цвіт папороті» працював у с. Червоному Осколі Ізюмського р-ну.

План роботи табору.

- 1 день 30.06 Заїзд. День знайомств. Презентація колективів.
- 2 день 01.07 Експедиції. Художні ремесла. Етнографічна вікторина
- 3 день 02.07 Експедиції. Художні ремесла. Вечорниці.
- 4 день 03.07 Експедиції. День лісу. «Зелена планета».
Похід на гідровузол ріки Оскіл.
- 5 день 04.07 Експедиції. Прокладання маршруту майстрами для пошуку квітки папороті. виготовлення атрибутів для

- свята Купала. Вивчення купальських пісень.
- 6 день 05.07 Експедиції. Підготовка маршруту для пошуку квітки папороті. Бесіда про Купала.
- 7 день 06.07 Підготовка галявини для святкування Купала. Організація і проведення свята Купала для мешканців Ізюмського р-ну і дітей табору.
- 8 день 07.07 Експурсія до краєзнавчого музею в м. Ізюмі. Бесіда «Наш рід».
- 9 день 08.07 Експедиції. Художні ремесла. «Кругосвітка».
- 10 день 09.07 Експедиції. Художні ремесла. «Стежинка жаху».
- 11 день 10.07 Експедиції. Художні ремесла. Етнографічні посиденьки. Нагородження загонів, прийом до лав юних етнографів. Концерт.
- 12 день 11.07 День від'їзду.

У цьому таборі 3 липня Ірина Вікторівна відповідала за екологічну програму «Зелена планета». Увесь день проходив під гаслом «Бережи планету». Зранку на дітей чекав сюрприз. Викладачі перетворилися на міфологічних істот лісу. На дверях їдальні висіло жартівливе меню. На сніданок – колючки будяка смажені, вода джерельна з медом. На дверях до зали висів плакат, на якому було написано наказ «Оха» (його швидко створили І.В. Чекмарьова і В.А. Сушко):

Діти таборіві, милі та чудові!
Цар Ох до Вас звертається і дуже сподівається.

На планеті ти живи!	Жаб у черево напхаю
Нашу землю бережи:	І кілочком помішаю,
Ліс, і поле, і діброву,	Накидаю в очі гнусу
І галявину чудову.	І розпухнеш від укусу.
Все, що є, оберігай	Весь покриєшся корою,
І ялинки не рубай,	Спина вигнеться горою,
Квіти в лузі не зривай,	Очі вилізуть на лоба,
А про все з любов'ю дбай!	Дерев'яна стане попа,
Як не будеш мене слухать,	Какать шишками тобі!
То вужа засуну в вухо.	Хочеш – вір, а хочеш – ні.

Числа не знаю, бо календаря не маю.
Місяць на небі, а рік такий, який у вас.
Спішіть виконувати наказ

Володар царства лісового Охов Ох Охович.

У цей день місцева вчителька біології Калита Олена Миколаївна розповіла про ліси Ізюмщини, а Ірина Вікторівна провела конкурс художніх робіт з природних матеріалів.

Кожного року табірна зміна припадала на першу декаду липня. Пам'ятаю, як Ірина Вікторівна організувала святкування дня народження мого сина, що кожного року я пропускала із-за табору. Мене розчулили її подарунки, бо в день народження сина я отримала майстерно зроблене картонне немовля, в якого рухалися ручки, ніжки й голівка за допомогою прикріплених на звороті дротиків, та ще багато сюрпризів. Зберігаю лялечку-немовля як пам'ять про світлу й чуйну людину, добрі часи нашого товаришування. Не часто ми зустрічалися протягом року, однак відчували близькість і на відстані завдяки телефону і мобільному зв'язку. На кожне свято обмінювалися повідомленнями. Відчуваю й себе відповідальною за Ірочку й пам'ять про неї, адже 19 вересня 2010 року на сьомий день народження мого внука отримала від неї вітальне повідомлення:

Дорогая Мирочка, поздравляю с днём рождения внука Мишеньки! Пусть Ваша жизнь будет насыщенной, яркой, весёлой и необыкновенной! Новых встреч, новых достижений, радости и успехов! ЧИВ

20 вересня Ірини Вікторівни не стало.

Учитель завжди залишає пам'ять. Його натхненна творча праця є прикладом для вихованців. Дочка Ірини Вікторівни Оксана працює вчителем математики й також досконало володіє мистецтвом писанкарства. Найкращою пам'яттю про Вчителя є учні – чесні й порядні, відповідальні й працьовиті, які навчилися в Ірини Вікторівни любити життя й творчо ставитися до всіх його проявів.

Семенова Мирослава Олександрівна,
канд. пед. наук, доцент кафедри педагогіки та психології Харківської гуманітарно-педагогічної академії, керівник фольклористичного гурту «Муравія» ХГПА, керівник зразкового художнього фольклористично-етнографічного колективу «Мережка» Центру дитячої та юнацької творчості №1 м. Харкова на базі Харківської гімназії №6 «Маріїнська гімназія», заслужена артистка України.

* * *

Досить часто згадуємо Ірину Вікторівну, нашу Ірочку. Її любов до дітей була чистою і невідкупною. Про своїх учнів вона завжди говорила – «мої діти». Вона не просто говорила «мої», а в це поняття вкладала всю любов і ласку, і очі при цьому в неї завжди світилися вогниками доброти, неначе йшлося про її власних дітей. Окрім слів Ірина Вікторівна намагалася прищепити учням навички прекрасного не тільки для того, щоб діти могли розуміти народне мистецтво, а й для того, щоб змогли зробити своїми руками витвори традиційного народного мистецтва. І коли в учнів виходило досить добре робити писанку, розпис, витинанку, ткацтво, різьблення, вона раділа з того, що її діти робили краще за вчителя, тобто неї самої. Було дуже приємно й зворушливо спостерігати за цією широкою й неприхованою радістю за своїх учнів, як-от: Юлія Храмова (витинанка), Дяденко Катерина, Мерінець Юлія, Михайло Бондаренко, Лукавенко Ольга (писанкарство), Заводнова Катерина (художній розпис), Гуслева Дарія, Віктор і Сергій Романови (ткацтво), Марченко Максим (кераміка та різьблення), Сторожева Олена (вироби з бісеру) та інші, які посідали призові місця в Обласному дитячому фестивалі-конкурсі традиційної народної культури «Крокове коло».

Окрім цього Ірина Вікторівна організовувала й проводила майстер-класи для охочих ознайомитися і спробувати зробити своїми руками вироби традиційних художніх ремесел.

Нині учні закінчили школу, вищі навчальні заклади, працюють, але ми глибоко переконані в тому, що вони не забудуть свого Вчителя, навіть якщо життя складається так, що вони не продовжують удосконалювати той вид народної традиційної творчості, яким володіють, але їм є про що згадати: різноманітні конкурси й перемоги в них, численні виставки, незабутні заходи Обласного фестивалю-конкурсу традиційної народної культури «Крокове коло»; фольклорно-етнографічні табори «Цвіт папороті»; школу Івана Могура (Івано-Франківська обл.) тощо

Володимир Гуль, Наталія Олійник, голова
Спілки етнологів і фольклористів м. Харкова,
головний спеціаліст Відділу культури по
Орджонікідзевському району Департаменту
культури Харківської міської ради.

* * *

Роль особистості в історії применшити неможливо. Тим більше роль особистості справжнього Вчителя в історії людини, краю, народу.

Тому, думаючи про минуле, згадуєш приємне: теплий Зміїв, Дінець, етнографічний табір, свято Івана Купала зі страшним дощем, чарівне й казкове посвячення в етнографи.

Чесна, прямолінійна, вигадлива, рукодільна, артистична, тонка, інтелігентна людина, справжня харків'янка

Ірина Вікторівна Чекмарьова Є!

Завжди!

Поки любимо!

Сушко Валентина Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і історії мистецтв Харківської державної академії дизайну та мистецтв, керівник гуртків Харківської обласної станції юних туристів.

Царь-Рыба

Есть у Виктора Астафьева такая повесть – «Царь-рыба». Помню, в Змиеве, когда мы в фольклорно-этнографическом лагере «Цвет папороті» проводили День Воды, Ирина Викторовна была в образе «Царь-Рыбы» и с подобающим сану величием зачитывала собравшейся спозаранку детворе шуточный «царский указ», сочиненный ночью нашей братией.

Чекмаревой действительно была свойственна некая величавость, которая отнюдь не мешала ей «снисходить» до каждого «малька». Да какое там «снисходить»! С царской щедростью она дарила себя детям, и мне, учившему в вузе некоторых ее учеников, очень хорошо было заметно, что она вложила в них Ирина Викторовна. Не в том дело, что эти юноши умели изготавливать «писанки», «паучки» и вышивать целые картины – ее ребят отличали особая душевность, бескорыстная любовь к гуманитаристике и искреннее уважение к людям, дающим знания.

Ирина Викторовна была педагогом строгим, но человеком веселым. Наверное, это оптимальное сочетание качеств для профессии учителя.

Вспоминая Чекмареву, видишь ее улыбку, слышишь ее смех – и невольно хочется улыбнуться навстречу этому светлому человеку

Красиков Михаил Михайлович,
канд. филол. наук, доцент кафедры этики,
эстетики и истории культуры
Национального технического университета
«Харьковский политехнический институт»,
директор этнографического музея
«Слобожанські скарби» им. Г. Хоткевича
НТУ «ХПИ», почетный член
Всеукраинского союза краеведов.

* * *

Знайомство й спілкування з такою прекрасною людиною, як Ірина Вікторівна Чекмарьова є незабутнім, справжнім подарунком долі. Це знайомство не тільки з особистістю, але й з тим особливим світом народної майстерності, який вона відкрила мені. Саме завдяки Ірині Вікторівні я осягнув цінність та радість творіння не лише розумом, але й руками. Згадалося, що саме з нею зробив свою першу писанку. Здається, що це – справжня ініціатива, перепустка до світу творчості, щось надзвичайно важливе тільки для мене. Розумію, що в кожній людині, знайомою з Іриною Вікторівною, напевно, є такий символічний спогад. Хоч я надалі й не займався писанкарством (дві писанки – така дрібничка), але зараз цей спогад для мене є дійсно символічним. Одну писанку я подарував другові, а інша розбилася. Творчість людини призначена для людей, а результати її є крихкими.

Для мене вона була й залишається взірцем педагога: справжнім професіоналом і водночас безмежно люблячою, чуйною, відданою своїй справі та своїм учням людиною. Згадуючи Ірину Вікторівну, серце наповнюється теплом любові, добром і щирою вдячністю

Маліков Василь Володимирович,
кандидат історичних наук,
викладач-стажер кафедри етики,
естетики та історії культури
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут».

Пам'ять не відпускає від нас світлий образ Ірини Вікторівни Чекмарьової. Не віриться, що цієї справжньої жінки немає поруч з нами. У скорботі переглядаємо спільні світлини, на яких лагідна й життєрадісна посмішка на обличчі Ірини Вікторівни випромінює доброту. Рука не підіймається стерти на мобільному телефоні її номер. Згадуємо її заняття з писанкарства і з дітьми нашого гуртка вивчаємо творчість сучасної майстрині І. В. Чекмарьової.

У цієї жінки було велике бажання творити. Своє життя вона присвятила дітям. Ірина Вікторівна мала творче натхнення, організаторські здібності, талант художника й унікальне вміння передати все те всім охочим. Це була людина захоплена, небайдужа, з тонким естетичним відчуттям прекрасного, світлого, чистого, доброго. Вона вміла вислухати, порадити, співчувати й радіти успіхам інших. Справедливість, прямолінійність, уважність і чуйність робили цю жінку взірцем для кожного. Рано переступила життєву межу Ірина Вікторівна.

Кажуть, що Бог забирає до себе кращих. Сумно. Ми вдячні долі, що наші життєві дороги перепліталися впродовж багатьох років. Віримо, що людина жива, доки її пам'ятають

**Коваль Тетяна Павлівна,
Коваль Ольга Володимирівна,**
Заслужений працівник культури України,
керівники народного художнього
фольклорно-етнографічного колективу
«Вербиченька» Нововодолазького Будинку
дитячої та юнацької творчості.

Памяти Ирины Викторовны Чекмаревой – прекрасной женщины, за знакомство с которой я благодарна судьбе.

Ірина Вікторівна була внутрішньо необычайно красивою. Красива тою необ'ятною русскою душею, котра включала в себе любовь во всіх проявленнях: безмерна любовь к дітям, котрих она учила и опекала; к взрослым-единомышленникам, от котрих она жадно впитывала новые знания; к природе, котрою она не переставала восхищаться и в самых малых, и в великих её проявленнях.

Ірина Вікторівна була настолько искренней, настолько светлой и открытой, что становилась подругой, близким человеком через 10 минут после знакомства с ней. В её присутствии всегда

было тепло и никогда не было скучно. Ирину Викторовну переполняла жажда деятельности, творчества, желание поделиться умениями, опытом и прекрасными переживаниями с окружающими её детьми и взрослыми.

Что-то неудержимо звало её вперед и ввысь, и она с готовностью вела за собой всех желающих. Поэтому осталась в сердцах тех, кто её знал и любил

Сапрыкина Тамара Юрьевна,
заведующая образовательным отделом
Харьковского зоопарка.

Талантливый учитель, мудрый наставник и верный друг – всё это для меня синонимы, связанные с Ириной Викторовной.

Она всегда была с людьми, возраст которых не имел для неё большого значения. Двери родного Ирины Викторовны кабинета № 3 всегда были открыты для каждого, кто хотел этого, и кому это действительно было нужно. Для меня иногда было достаточно всего лишь одного её взгляда, чтобы всё понять. Она всегда была собой и не боялась этого.

У неё были особые способности увлекать и уводить в какой-то сказочный мир, куда стремились не только дети, но и многие взрослые. Это был мир искусства, в котором Ирина Викторовна жила и передавала его своим ученикам и всем желающим.

Она научила меня многому, и я говорю не только о декоративно-прикладном искусстве, но и о тех качествах, которыми Ирина Викторовна обладала сама и прививала их своим ученикам: открытость, честность, бескорыстие, правдивость и доброта.

Чистый образ Ирины Викторовны всегда будет в моей памяти. Он ассоциируется с талантом и любовью, которые она пронесла через всю свою жизнь и передала не только мне, но и многим другим своим ученикам

Бондаренко Миша,
бывший ученик Ирины Викторовны.

Оптимист, жизнелюб, искренний человек! Искусствовед и мастер своего дела, умная, талантливая, Ирина Викторовна приучала нас думать и творить, быть открытыми миру, учила моральным принципам, готовила к взрослой жизни.

Она отдавала нам частичку себя, всегда радовалась нашим победам и не давала унывать при поражении, учила понимать друг друга, всегда была хорошим собеседником и помогала советами в трудных ситуациях.

Ирина Викторовна была нашим классным руководителем. С самого первого дня, когда мы познакомились с ней, Ирина Викторовна учила нас правильно поступать в жизни и любить искусство. Она учила нас быть искренними с людьми, и сама всегда была такою. Ирина Викторовна хотела сделать из нас образованных людей. Она была оптимистом, профессионалом и очень хорошим человеком. За это мы её любили, любим и будем любить!

***Живогляд Елена,
Попова Дарья.***

Ирина Викторовна была нашим классным руководителем, и за пять лет я ни разу не видела её в плохом настроении. Ей удавалось быть всегда весёлой, всегда подбадривать своих учеников. Она была очень сильным человеком – умела отстаивать своё мнение, не поддаваться трудностям.

Как учитель, она могла выделить в классе тех, кто ей, возможно, больше симпатизировал, но, несмотря на это, она была справедлива со всеми без исключения.

Именно за её радость, творчество, мудрость и справедливость мы все любили Ирину Викторовну и будем помнить вечно!

Савченко Алина.

Пожалуй, недостаточно лишь тёплых слов в память об этом человеке. Ирина Викторовна – учитель, в чьих глазах радость детей и учеников, в чьих объятиях – тепло и доброта безграничны.

Более всего хотелось бы обнять её и от всей души поблагодарить. Отблагодарить за подаренную долю мудрости, за бесценный опыт, за яркие события, незабываемые воспоминания, за доброе сердце и золотые руки, которые всегда буду помнить

Лукавенко Ольга,
бывшая ученица Ирины Викторовны

Мы хотим Вам рассказать об Учителе. Для её учеников именно так – Учителе с большой буквы.

Уже несколько лет, как мы окончили школу, но в школе были

частыми гостями, ведь там осталась часть нашей жизни, нашей души. Там остался работать человек, который стал нам второй мамой. Это наш классный руководитель, наш наставник, наш друг Чекмарёва Ирина Викторовна. Мы благодарны судьбе и Всевышнему за то, что дал нам такую возможность – встретить в жизни этого человека. С первых встреч она стала для нас сначала другом, а потом эталоном настоящего учителя. Учитель – это призвание, самая почётная и благородная профессия. Труд учителя требует огромного количества сил, знаний, опыта, терпения, но самое главное – любви к детям. Учитель становится другом и наставником, «болеет» за судьбу каждого своего воспитанника. Ирина Викторовна помогала каждому ученику раскрыть свои способности, развить свой творческий потенциал, стать личностью и достойным гражданином своей страны, чувствующим ответственность не только за свою жизнь, но и судьбу близких и родных. Такой она была... Больно говорить о ней в прошедшем времени.

Её любили все, кто учился у неё или просто общался. Часто можно было встретить в школе её бывших учеников, которые приходили навестить, поздравить с праздником или просто поболтать и выпить чаю. Без чаепития никого не отпускала. Очень чуткий, грамотный и просто замечательный человек! Сейчас вообще такие учителя – редкость!!! Вот так и мы приходили. Снова прошедшее время...

В жизни каждого человека есть свой учитель, без которого всё дальнейшее могло бы не состояться. Для нас таким учителем – строгим и ласковым, мудрым и чутким – стала Ирина Викторовна. С огромной благодарностью вспоминаем её уроки. Спокойный голос, красивая, чистая русская речь, всегда интересно, ново, увлекательно – вот что так влекло нас на уроки любимого учителя. Как громко и торжественно Ирина Викторовна могла похвалить, тактично и мягко могла и пожуричь. Мы через всю свою жизнь пронесём благодарность за самые лучшие уроки – уроки человечности и добра.

Она прожила интересную жизнь. В ежедневном преодолении себя, способности не жаловаться на мир, а радоваться каждому дню, радоваться успехам своих учеников – величие простого учителя. Время идёт, а боль утраты не становится меньше. Светлая ей память

***Романов Сергей,
Романов Виктор,***
бывшие ученики школы №151.

Іван Коновалов,

учень 7 класу Нововодолазької гімназії,
вихованець народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького будинку дитячої та
юнацької творчості.

Керівник – **Т.П. Коваль**

СВІТОСПРИЙНЯТТЯ Й ПОЕТИЗАЦІЯ ОБРАЗІВ СОКОЛА ТА ОРЛА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ

Усна поетична творчість українського народу, пройшовши довгий шлях історичного розвитку, здобула свою своєрідність світобачення. Первісні уявлення про людину і світ базуються на природності міфу, про що наголошував у своїх творах М. Костомаров [4].

Праукраїнці розуміли свій органічний зв'язок з Природою. Вони наділяли рослини, серед яких жили, і тварини, які жили поруч, людськими рисами, вважаючи тварин і птахів не тільки рівними собі, але навіть вищими і розумнішими. У багатій і різноманітній фольклорній спадщині українського народу світ тварин і птахів тісно взаємодіє зі світом рослин. За народною міфологією, світове дерево є зв'язком трьох вселенських просторів: нижнього, середнього та верхнього. Саме птахи пов'язують небо і повітряний простір із земноводним. В українській міфології птахи є творцями світу.

Сокіл у слов'янській міфології є персоніфікацією Рода – першоптаха, з якого постає Всесвіт і Рід людський. Він охоронець Дерева Життя та Живого Вогню.

Є на Харківщині село Соколове (давня назва – Соколів). Там довелося записати легенду про птахів-соколів, які під час Усесвітнього потопу звили гнізда на деревах у цьому місці. Звідси й пішла назва села – Соколів (6). Убачасмо у цій легенді перегукування із міфологічними сюжетами про Сокола-Рода. З усіх птахів у замовляннях лише сокіл супроводжується магічним числом 12: «дванадцять соколів». Перш за все, відводиться певне значення крилам, хвосту та очам цього птаха. Соколи крилами «розмахали», а хвостом «розмітали» недуг. А соколіні очі «дійові» і «віщі». У стародавніх колядках та щедрівках Сокіл виступає творцем світу.

На яворойці сів соколонько,
Сів соколонько, віє гніздойко.
Ей, віє, віє, перевиває,
Барвіночкойком його підкладає... [2, с. 413].

Часто у колядках та щедрівках сокола хоче встрілити «красний молодець», «премудрий стрілець» «золотим луком», або «зарубати ясною шабелькою». Тоді благородний сокіл каже:

...Не стріляй на мене!
Коли ті будеш женитися,
Тебе, молодця, перепроваджу,
Твою молоду на крильця возьму... [8, с. 121].

Ця колядка співалася парубкові, котрий мав одружитися у наступному році. У деяких колядках птахи, у яких хоче вцілити герой, виявляються його родичами. Такими є батенько-соколонько. Інколи у цій або подібній ролі виступає «птиця орел», хоча він у фольклорі має ранг нижчий від сокола.

*...На тій маковиці
Сидить птиця орьол,
Свят вечор!
Ой як вийшов же пан,
Пан хазяюшко,
Свят вечор!
Чи в орьол-птицю стрілять,
Чи свій рід звеселять?
Свят - вечор! (2).*

У цій колядці бачимо персоніфікацію родини «пана-хазяюшки», яка втілюється в образи членів соколиної сім'ї: «жену-свашеньку» «сина-боярина», «дочку-світилочку», які стають почесними особами весільної драми. Це один із найяскравіших зразків колядок родинно-господарської тематики, яка свідчить про давній період її творення, що проявляється в образі тотемного птаха орла. У людей сокіл шанується як символ хоробрості, молодості, сили, розуму. У народній творчості сокіл – благородна птиця. «Сокола-сокілочка» шукає у траві «птичка невеличка», щоб поговорити, «як на світі жити» (8). В іншій пісні циганка-ворожка розгадує козакові сон: «із правого рукавонька вилетів сокол».

У весільній творчості образ сокола ототожнюється з молодим красенем, батьковим сином, який «добрий розум має», «коника сідлає», «дівчину сватає».

То не сокіл ясний,
Молодець прекрасний

На подвір'я іде [7, с. 293].

У пісенній творчості інколи сокіл зустрічається з орлом.

...Гей, ой по морю

Ой по морю, по синьому

Та й по каменю білому.

Гей, сокіл з орлом,

Сокіл з орлом купається,

Сокіл у орла питається:

– Гей, чи був, орле, за Дунаєм,

Чи не знаєш про нагаїв?

(с. Лип'янка, Шполянський р-н, Черкаська обл.

Записано від гурту музею Івана Гончара, м. Київ).

Орла люди вважають ясновидючим, бо він високо літає. У нього запитували про місце перебування рідних, коханих, близьких, просять віднести вісточку до свого роду-племені. Мужній орел гордо «ходить понад морем та й заглядає пильно в воду» (8), «...в тихий Дунай орел воду носе» (3), «летів орел через сад зелений та й став калину клювать...» (7).

У давнину люди вірили, що після смерті мужній воїн стає орлом. Не один раз на полі брані і сокіл, і орел віщували перемогу над ворогами. «Вони здатні розповісти про «всю правду й неправду», бо далеко бувають і багато бачать...».

Як бачимо, образи птахів сокола та орла є своєрідним світосприйняттям і світорозумінням праукраїнців, яке базувалось на взаємозближенні людини і світу, у баченні себе його частиною. У персоніфікації образів цих птахів виражається не лише аналітичний підхід до розуміння понять людина і світ, але й підхід психологічний, етичний, а пізніше – поетичний, який найбільше проявив себе у народній творчості.

Література

1. Войтович В. Сокіл-Род. Легенди та міфи стародавніх українців. – Рівне: «Оріана», 1997 – 332 с.; іл.
2. Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.; іл.
3. Коваль О., Коваль Т. Нововодолазькі голосники. Фольклорні, етнографічні, краснзавчі розвідки зразкового художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» / Попереднє слово Валентини Сушко. – Харків: ПП Якубенко, 2007. – 224 с.

4. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / Упоряд, приміт. І.П. Бетко. А. М. Полотай; вступна стаття М.Т. Яценка. К.: Либідь, 1994. – 384 с.
5. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. Підручник. – 3-тє видання, стереотип. – К.: «Знання-Прес», 2005. – 592 с.
6. Лозко Г. Українське народознавство. – 4-тє видання, доповнене. – Харків: Видавництво «Див», 2010. – 472 с.: іл.
7. Обрядові пісні Слобожанщини (Сумський регіон) / Фольклорні записи та упорядкування В.В. Дубравіна. – Суми: Університетська книга, 2005. – 447 с.
8. Супрун-Яременко Н.О. Українці Кубані та їхні пісні: Монографія. – К.: Муз. Україна, 2005. – 784 с.
9. Українські замовляння / Упорядник: М. Н. Москаленко. Автор коментаря М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.
10. Українські народні ліричні пісні / Упорядники: М. М.Гордійчук, А. М. Кінько, М. П. Стельмах. – К.: Друкарня Видавництва АН УРСР, 1958. – 685 с.

Список інформантів

1. Безпала О.І., 1944 р. н., с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
2. Біда О.М., 1938 р. н., с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
3. Донченко Н.Т., 1935 р. н., с. Дерегівка, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
4. Кришталь С.Г., 1916 р. н., с. Чемужівка, Зміївський р-н, Харківська обл.
5. Колеснік П.А., 1921 р. н., с. Червоний Оскіл, Ізюмський р-н, Харківська обл.
6. Миргород Г.Ю., 1914 р. н., с. Соколів, Зміївський р-н, Харківська обл.
7. Решетняк А.П., 1920 р. н., смт Нова Водолага, Харківська обл.
8. Саяна Г.О., 1937 р. н., с. Чемужівка, Зміївський р-н, Харківська обл.
9. Семисало Н.О., 1936 р. н., с. Старе Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
10. Холодовська Є.Г., 1930 р.н., с. Бірки, Нововодолазький р-н, Харківська обл.

Тетяна Безугла,

учениця 10 класу Харківської гімназії № 6 ,
вихованка зразкового художнього
фольклористично-етнографічного колективу
«Мережка» ЦДЮТ № 1 Харківської міської
ради на базі ХГ № 6.

Керівники – **М.О. Семенова, І.С. Шевченко**

**СТЕРЕОТИПНИЙ ОБРАЗ ЗОЗУЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ
ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРІ**
**(за матеріалами фольклорно-етнографічних експедицій по
Харківщині)**

ВСТУП

Темою роботи ми обрано один з найцікавіших виявів міфологічної свідомості, що дожив до нашого часу, – образ зозулі. Вивчення цього образу дає змогу розширити уявлення щодо національно-культурної картини світу українського народу, дати відповіді на деякі питання фольклористики, в центрі уваги якої знаходяться теми, ідеї та образи, що виражаються за допомогою мови. Усі компоненти фольклорного твору, у тому числі і його мову, фольклористи розглядають як форму естетичного відображення життя, а також як вияв картини світу людини традиційної народної культури. Тому залучення когнітивного аспекту до дослідження фольклорних образів спроможне внести вагомий внесок у вивчення мови українського фольклору як одного з найяскравіших проявів національної самобутності. На думку З.С. Василько, «мова українського фольклору зберігає й передає наступним поколінням особливості світосприймання народу, факти його історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші гами людських почуттів та оцінок, втілених у відшліфовані словесно-виражальні форми, значною мірою символізовані» [3, с. 1].

Актуальність роботи полягає в тому, що дослідження фольклорних образів може сприяти кращому розумінню міфології людини традиційної народної культури. Оскільки у фольклорі відбивається світосприйняття народу, його філософія, вивчення образів фольклору та свідоме засвоєння фольклорних творів може не тільки духовно збагатити сучасну людину, але й сприяти відродженню найкращих зразків народної культури.

Об'єктом наукового дослідження є етнографічні спостереження, фольклор народів світу, обрядові й необрядові пісні України, зокрема, Слобідського краю, пов'язані з образом зозулі.

Предметом дослідження є змістове наповнення стереотипного образу зозулі, що пов'язане із світосприйняттям людини традиційної народної культури та відбивається в національно-культурній картині світу українського народу.

Мета роботи – дослідження стереотипних властивостей фольклорного образу зозулі у контексті світосприйняття, відбитого у ньому.

Реалізація поставленої мети вимагає розв'язання таких *завдань*:

- визначити категоріальний статус досліджуваного образу;
- встановити місце образу-стереотипу в системі ментефактів національної свідомості;
- розглянути специфіку системи тваринних образів-стереотипів українського фольклору;
- визначити методiku аналізу тваринного образу-стереотипу;
- застосовуючи обрану методiku, проаналізувати стереотипний образ зозулі в українському пісенному фольклорі.

Матеріалом дослідження є необрядовий та обрядовий пісенний фольклор України і Слобідського краю, зразки якого зафіксовані дослідниками у фольклористично-етнографічних експедиціях селами Харківщині, зокрема членами дослідницько-виконавського гурту «Муравський шлях», в учнівських експедиціях фольклористичного гурту «Мережка» за участі автора.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють 19-20 ст., але зародження міфологічних уявлень, пов'язаних з зозулею, сягає часів формування міфологічної свідомості.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

- по-новому, із залученням когнітивного підходу, розглянуто тваринний образ як стереотипне уявлення в складі когнітивної бази українського народу;
- вдосконалено етнолінгвістичну методiku аналізу образу-стереотипу.

Бібліографічною базою для нас слугували дослідження В.Ф. Давидюка [6], який порушив проблему походження в українському фольклорі образів та сюжетів первісної міфології. Когнітивний підхід до зооморфних образів як до стереотипів свідомості базується на працях О.П. Воробйової [5], В.В. Красних

[13], З.Д. Попової та Й.А. Стерніна [21] Ми скористалися також науковими результатами досліджень Арієля Голана з історії домонотеїстичної культової символіки [4], М.І. Костомарова, який аналізував духовне життя українського народу, що відбилося в «символах царства тваринного» [14], В.Т. Скуратівського з найдавніших міфологічних вірувань [23], З.С. Василько із зооморфної семантики [3] та Н.А. Пастух з української фольклористики [19]. Було залучено також словники-бестіарії української й російської символіки [2; 24].

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та додатків. Перший розділ присвячений встановленню теоретичних засад дослідження стереотипних зооморфних образів. У другому розділі аналізується стереотипний образ зозулі в пісенних жанрах українського фольклору й визначається значення цього образу у формуванні національно-культурної картини світу українського народу.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТЕРЕОТИПНИХ ЗООМОРФНИХ ОБРАЗІВ

1.1. Символ та стереотип як категорії поетики та когнітивістики

Образ зозулі, який становить тему нашого дослідження, безпосередньо торкається міфології. Тому доцільно, перш за все, розглянути проблему категоріального статусу тваринного образу в міфопоетиці.

За Кессіді, «міфологія – це своєрідне бачення світу, особливий тип уявлень про довкілля, в яких реальне зливається з фантастичним, а релігія – це віра, яка допускає фантастичне, магічне й чудове, але відокремлює фантастичне від дійсного, переживає розходження ідеальним і реальним, зобов'язує жити згідно своїх норм, потребує дотримання певного типу обрядів, заборон тощо. Релігія роздвоює єдиний світ на два світи: надприродний і природний. Міфологія ж не знає такого роздвоєння. У міфі немає і проблеми взаємовідношення між природним і надприродним світами» [12, с. 51] (тут і далі переклад наш – Т. Б).

Досвід історичного розвитку людства свідчить про те, що міфологізація свідомості відбувалася на всіх етапах еволюції особистості. Міфологізована свідомість — це властивість особистості. На її полюсах знаходяться раціональне та ідеальне. Людина протягом життя виробляє своє ставлення до світу,

й свідомість на певний час «знаходить своє місце» на якомусь з полюсів або між ними. Структурно цей пошук закріплюється у культурних символах. О.Ф. Лосєв назвав символ одним з центральних понять філософії та естетики [15, с. 247]. Почуттєве споглядання у символі доходить до ступеня абстрактного мислення. Вся культура людства, як мозаїчне полотно, складається з символів. Певна система символів пронизує фольклор, форми суспільного життя.

Чимало архаїчних сюжетів, образів і мотивів, які віддзеркалюють космогонічні уявлення давньої людини, збереглося у фольклорі. Що стосується фольклору східних слов'ян, «найархаїчніші його шари сягають міфологічних уявлень часів спільної індоєвропейської прабатьківщини наших предків, а також епохи виокремлення праслов'ян з індоєвропейського масиву та їхньої консолідації» [11, с. 6].

Особливе місце серед східнослов'янського фольклору займає український фольклор. М.К. Дмитренко підкреслює, що українська система символічного відображення світу є архаїчною і належить до генетично архаїчних тисячолітніх етносів [8, с. 5].

А. Голан зробив спробу розшифрувати давню графічну символіку та реконструювати архаїчні вірування. За думкою А. Голана, у ранньо-хліборобській релігії небо вважалося домівкою жіночого божества, земля – підземний світ – чоловічого. Ці божества могли втілюватися у різних представників тваринного світу. Образи цих божеств були сприйняті наступними міфологіями та релігіями. З епохи бронзи бог землі «вийшов» на поверхню й поступово посів головне місце на небі [4, с. 19]. Культ богині неба занепав, хоча елементи шанування богині часів неоліту збереглися в українській народній культурі до нашого часу.

Саме в якості символу вивчаються тваринні образи в міфопоетиці. Н.А. Пастух зазначає, що «символи – одиниці національні, саме вони творять таємничу мову смислів, незрозумілу для представників інших культур, саме вони найвиразніше передають особливості національного світосприйняття. Тому опанування мови символів не лише поглиблює наше знання про природу фольклорного мистецтва взагалі, але й дозволяє зробити крок до розуміння ментальних особливостей нашого народу, а, отже, й до заглиблення у психоестетичний генофонд української нації» [19, с. 1]. У цій цитаті нас зацікавила думка про розуміння

ментальних особливостей українського народу, адже ментальність належить до когнітивної парадигми, яка в наш час є одним із найактуальніших напрямків філологічних студій.

Ментальність є одним із проявів міфосвідомості. А без поняття міфосвідомості, за спостереженням В Давидюка, вивчення фольклору можливе лише на рівні поетики [6, с. 5].

Тому ми вважаємо можливим розгляд тваринних фольклорних образів на когнітивному рівні та пропонуємо погляд на них як на стереотипи. На нашу думку, стереотип і символ відображають однаковий смисл, але репрезентують різні термінологічні апарати: символ є категорією поетики, стереотип – категорією когнітології – науки, що вивчає процес обробки інформації людиною і досліджує, яким чином процес пізнання й сприйняття дійсності свідомістю відбивається в мові.

Останнім часом з'явилися праці, в яких йдеться про зародження нової дисципліни – когнітивної поетики [5, с. 29]. За визначенням Р. Цура, когнітивна поетика – «це міждисциплінарний підхід до вивчення художньої літератури, за якого застосовується інструментарій, запропонований когнітивною наукою» [29, с. 1]. Ми вважаємо, що наше дослідження проводиться в руслі саме цієї нової дисципліни, тому що поняття стереотипу належить до предметної царини когнітології.

Огляд доступних джерел виявив, що тваринні образи ще не вивчалися з когнітивної перспективи, а саме в якості стереотипу. Такий підхід дозволить простежити розвиток когнітивної бази українського народу від епохи міфологічного світосприйняття до «сучасного нам періоду естетизації певних міфологем, їх трансформації в художні образи» [19, с. 1].

Необхідність першочергового розгляду саме тваринних образів-стереотипів зумовлена тією універсальною роллю, яку вони відіграють у творенні фольклорного тексту, адже «зообрази – одні з найчастіш уживаних та найбільш значущих символічних елементів народної словесності» [19, с. 1]. З.С. Василько зазначає, що лексеми на позначення тварин належать до перших 500 найчастотніших серед повнозначних слів у всіх мовах [3, с. 3].

1.2. Місце образу-стереотипу в системі ментефактів національної свідомості

Розглядання образу зозулі як стереотипу в складі національно-культурної картини світу українського народу потребує уточнення термінології. Адже когнітологія – нова наука, багато понять в її царині ще недостатньо окреслені, деякі неоднозначно трактуються. До термінологічного апарату нашого дослідження ми відносимо поняття: «картина світу», «менталітет», «ментефакт», «уявлення», «стереотип».

Під *картиною світу* (концептосферою або когнітивною базою) разом з В. В. Красних розуміємо «певним чином структуровану сукупність необхідно обов'язкових знань та національно-детермінованих й мінімізованих уявлень тієї чи іншої національно-лінгво-культурної спільноти, котрими володіють усі носії того чи іншого національно-культурного менталітету» [13, с. 61].

Поняття «менталітету» З.Д. Попова та І.А. Стернин дефінують як «специфічний спосіб сприйняття й розуміння дійсності, що визначається сукупністю когнітивних стереотипів свідомості, характерних для певної особистості, соціальної або етнічної групи людей» [21, с. 8].

Стереотипи входять в систему ментефактів національної свідомості. *Ментефакти* – «елементи «змісту» свідомості». Вони можуть бути класифіковані на різних засадах. В.В. Красних розподіляє ментефакти за шкалою «інформативність – образність» на знання, концепти та уявлення. *Уявлення* – це «власне уявлення та образи, а також пов'язані з ними оцінки й конотації» [13, с. 156].

Уявлення розподіляються на засаді ознак «одиночність – множинність» та «прототипічність – відсутність прототипічності» на:

- прецедентні феномени (одиночні та прототипічні: *дядя Стьопа, Іван Сусанін, Баба Яга, Чахлик Невмирущий, Дон Кіхот* та ін.),
- артефакти (не одиночні, але прототипічні – реалії з нарощенням ознаки: *хатинка на курячих ніжках, скатертину-самобранка, килим-самоліт, жива вода, шапка-невидимка* тощо),
- духи (не одиночні та не прототипічні: *мавка, відьма, домовий, водяний* тощо),
- стереотипи, серед яких виділяються стереотипи-образи та стереотипи-ситуації (*черга, іспит, стрибання через вогнище, плетіння вінків на Івана Купала, колядування, щедрування* тощо) (не одиночні, але прототипічні).

Отже, систему ментефактів національної свідомості, за В.В. Красних, можна подати як схему на рис.1.

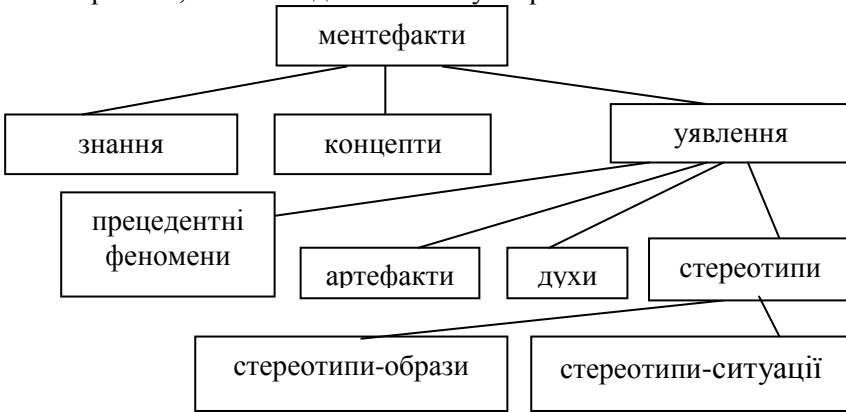

Рис.1.1. Схема складових ментефактів національної свідомості за В.В. Красних

У науковий ужиток поняття стереотипу ввів У. Ліппманн [28]. Найважливішими рисами стереотипів з часів У. Ліппманна вважаються їх неточність, удаваність та емоційно-оцінний характер [13, с. 230]. Лінгвістично окреслене визначення стереотипу дає В.В. Красних: «Стереотип є певною структурою ментально-лінгвального комплексу, що формується ... сукупністю ... зв'язків, що приписуються цій одиниці й репрезентують образ-уявлення феномена, який стоїть за цією одиницею ...» [13, с. 230].

До стереотипів-образів належать тваринні або зооморфні образи (павук, змія, лебідь тощо), серед яких чільне місце посідає образ зозулі.

1.3. Специфіка системи тваринних образів-стереотипів українського фольклору

Тваринні образи належать до одних з найчастіше вживаних та найбільше значущих елементів. Дослідниця образу зозулі в українському фольклорі Н.А. Пастух зазначає, що «пансимволічна роль зооперсонажа найперше пов'язана із життєвою активністю самої тварини у природі. Її «дієвість» виявляється в можливості дихати, рости, рухатись, видавати звуки тощо, а ці ознаки життя відповідно дозволяють розширити семантичне та функціональне поле» зооморфного образу [19, с. 5].

Але значущість образу пов'язана не тільки з частотністю його використання у фольклорі. Тварина повинна мати такий атрибут, який у системі поглядів та уявлень міфосвідомості розцінювався би як значущий. Вражаюча ознака у морфології певного виду в очах нашого народу була переконливим свідченням наявності таких же незвичайних властивостей.

На думку Н.А. Пастух, «особливості, риси, сприйняті людиною у реальних тварин, фокусуються крізь призму міфосвідомості, яка вже вибирає матеріал за вимогами своєї схеми і відповідно до цієї схеми «семантизує» його. Осередя такої схеми складають універсальні опозиції як основа балто-слов'янського менталітету» [19, с. 6].

Українські фольклористи виділяють чотири основні класи зооморфних образів – звірі, гади (з підгрупою комахи), птахи й риби. Даний поділ відтворює народну класифікацію тварин, яка не збігається з науковою. Кожен з класів має свій специфічний діапазон значень і функцій.

За критерієм «дикий – домашній» класи звірів та птахів поділяються на дві частини. Ця опозиція співвідноситься з характеристиками «чужий-свій», «небезпечний-безпечний». «Свійські тварини, – зауважує Л. Дунаєвська, – протиставлені диким звірям благородством поведінки, добротою, розумом» [9, с. 73]. Опозицію диких та домашніх тварин яскраво представив О. Потєбня на прикладі весільного паралелізму, в якому перехід від статусу дівчат до статусу молодичь символічно подано як перехід від диких лебедів до домашніх гусей [19, с. 6].

Таким чином, зозуля належить до класу диких птахів і співвідноситься у міфосвідомості із лісом, стихією, хаосом. Специфіка цього образу полягає в тому, що він часто антропоморфується, тобто наділяється рисами людини, що є більш характерним для домашніх тварин.

В Давньоукраїнському Бестіарії О. Сліпушко читаємо: зозуля «вступає з людьми в розмови й чудово розуміє людський світ, його специфіку. Особливо часто в народних піснях та переказах людина звертається до зозулі, запитуючи в неї про своє життя, про подальшу долю» [24, с. 63]. Тому значущим атрибутом образу зозулі можна вважати саме спроможність цієї пташки пророкувати тривалість життя.

1.4. Методика аналізу тваринного образу-стереотипу

Окремий тваринний образ доцільно розглядати за певною методикою. Н.А. Пастух подає схему аналізу зоосимволу зарубіжних учених, створену з метою етнолінгвістичного дослідження (схема О. Гури), критикуючи її за детальне дроблення та складне рубрікування. Дослідниця будує власний каркас для аналізу тваринного образу, який включає вивчення:

- 1) «портрету» тварини;
- 2) «мови» зообразу;
- 3) способів руху тварини, часопросторових характеристик пересування;
- 4) соціального змісту образу;
- 5) мовної картини досліджуваного комплексу уявлень;
- 6) семантико-функціональних еквівалентів образу [19, с. 7].

На наш погляд, така схема не повною мірою відповідає критеріям послідовності та систематичності. Йдеться про процес параметризації групування [26, с. 20]. Очевидно, що перші три пункти схеми мають спільний параметр – вони стосуються зовнішнього сприйняття тваринного образу людиною. Тому пропонуємо об'єднати ці пункти в один під назвою «Зовнішні ознаки образу-стереотипу».

Окрім цього, в схемі виділяється п'ятий пункт – мовна картина досліджуваного комплексу уявлень. Ми вважаємо, що цей пункт відноситься до лінгвістичної фіксації тваринного образу в фольклорних текстах, у той час як інші пункти мають відношення до екстралінгвістичних характеристик стереотипного тваринного образу. Таким чином, ми вважаємо доцільним модифікувати схему аналізу зооморфного образу Н.А. Пастух у такий спосіб:

1. Екстралінгвальні чинники формування тваринного образу-стереотипу:

- 1) Зовнішні ознаки тварини:
 - а) «портрет» тварини;
 - б) «мова» тварини;
 - в) часопросторові характеристики пересування тварини;
- 2) Соціальний зміст образу;
- 3) Семантико-функціональні еквіваленти образу.

2. Лінгвальні чинники формування тваринного образу-стереотипу – мовне наповнення фольклорних текстів, що відображають тваринний образ-стереотип.

Таким чином, додержуючись цієї схеми, ми маємо проаналізувати специфіку стереотипного образу зозулі в міфологічній свідомості українців.

РОЗДІЛ 2. СТЕРЕОТИПНИЙ ОБРАЗ ЗОЗУЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРИ

За З.С. Василько, образ зозулі належить до національних символів, що мають особливе значення для відповідного етносу [3, с. 13]. Тому встановлення стереотипічних рис цього образу в пісенному фольклорі має дуже важливе значення для усвідомлення суттєвих властивостей українського менталітету.

Опрацювання фольклорного пісенного матеріалу за виробленою у першому розділі схемою дозволяє реконструювати базові мотиви і сюжети за участю зозулі, які й визначають цей образ-стереотип.

2.1. Екстралігвальні чинники формування стереотипного образу зозулі

2.1.1. Зовнішні ознаки образу зозулі

2.1.1.1. «Портрет» зозулі

Зовнішні ознаки образу можна назвати центральними у формуванні прототипічних властивостей стереотипу, адже саме з них починається процес стереотипізації у національній свідомості. Серед зовнішніх ознак найважливішим є «портрет».

«Знаменна риса» (К. Леві-Строс), що виділила зозулю із первісно однорідного матеріалу, – тип забарвлення пташки. Важливим для створення стереотипного образу виявляється колір, який, за думкою Н.А. Пастух, переживається архаїчною свідомістю як знак обирності, сакральності [19, с. 10]. Зозуля означається у текстах як «рабая», «рябая», «рябенька», «сивая», «сивенька», «сивесенька», «сіра», «сірая», «сизая». «Переконливим свідченням того, що зозуля вразила свідомість первісної людини насамперед своїм забарвленням, є спосіб номінування інших явищ дійсності зозулиним «ім'ям» за ознакою *плямистий, строкатий, рябий*. Наприклад, *зозулиними порточками* на Волині називають рослину з плямистим листям ..., а *зозулькою* майже у всіх регіонах іменується комаха крапчастого вигляду. Врешті птаха витворила і свою власну барву – *зозулясту*, яка визначається як «строката, у чорних і білих плямках» [19, с. 10].

Наступним значущим атрибутом зовнішності зозулі можна вважати її красу. Порівняння із зозулею часто вживається для

позначення краси в українській поетиці. До стереотипічних можна віднести народне уявлення про те, що зозулі усі є жіночими особинами. У піснях зозуля – це мати, дочка, вдова, жінка, сестра, тобто завжди жіночий персонаж. О. Сліпушко вважає, що жінка, яку символізує зозуля, завжди оплакує померлого [24, с. 64]:

Летять три зозуленьки і всі три рябенькі:

Одна прилетіла – в головоньках сіла;

Друга прилетіла – край серденька сіла;

Третя прилетіла – та в ніженьках сіла.

Що в головках сіла – то матінка рідна;

Сіла край серденька – то його миленька;

А в ніженьках сіла – то його сестриця.

[1, с. 342, також Додаток 3.4.]

Цікаво, що в національній свідомості німців зозуля є чоловічим персонажем, тому й слово для позначення цього образу – чоловічого роду: *der Kuckuck* [17, с. 341].

З «портретною» характеристикою образу зозулі пов'язані стереотипні уявлення про можливість її метаморфози, адже це торкається зовнішнього вигляду. Перш за все, це перетворення зозулі в людину й навпаки:

А я, молоденька, цього не стерпіла,

Перетворилася в сірую зозульку

Та й додому прилетіла [1, с. 305].

Ой зозулько ти сивенька,

Позич мені чубка,

Най полечу защебечу

Коло свого любка [20, с. 133].

2.1.1.2. «Мова» зозулі

Щодо «мови» зозулі, то зозулине кування являє собою один із найвиразніших звукових образів українського фольклору. В етимологічному словнику української мови зазначено, що сучасна форма слова-зооніма «зозуля» виникла внаслідок асиміляції й спрощення приголосних від звуконаслідувальної форми [10, с. 274].

Кування зозулі асоціюється у народній свідомості з початком року. «Народження нового світу весною, за міфологією, вважалось тим сакральним часом, протягом якого можна було «запрогнозувати» увесь рік. Зозуля, як знак цього часу, отримала

чарівну здатність перетворювати усе бажане у дійсне. Саме такою функціональною роллю обтяжений даний образ у наших колядках» [19, с. 11]. Із приходом весни в зозулю вселяється весняне божество [24, с. 63], і вона починає кувати. Але існує думка, що кування зозулі пов'язане із приходом літа: *Зозуля кувала, літечко казала* [14: 91; 17, с. 341; 24, с. 64]. За первісними уявленнями, рік поділявся на дві частини – теплу й холодну (парні протилежності) [4, с. 109]. З такої точки зору повернення зозулі навесні віщує наближення тепла і є свідченням архаїчності народних спостережень, пов'язаних із зозулею.

Здатність зозулі виконувати бажання пов'язана із її віщувальницьким даром. «На Україні скрізь заведено в народі питати зозулю, коли хтось уперше почує її кування, скільки років він проживе: скільки разів зозуля прокує, стільки років – передбачається – проживе той, хто запитує» [17, с. 341]. Людина звертається до зозулі, запитуючи в неї про своє життя. Через це зозуля постає як віщий птах, що пророкує людині число років життя.

На калині будуть зозулі кувати,

Вони мені будуть правдоньку казати [Див. дод. 3.5].

От чому в народі говорять: «То тобі зозуля накувала!» [24, с. 63]. Народні прислів'я теж вказують на цей стереотип: «Зозуля кує – вік нам вказує» [25, с. 305]. В.Т. Скуратівський зазначає: «Скільки років прокує вперше зозуля, стільки літ ще проживете, а коли це трапиться натщесерце, то рік для такої людини буде голодним. Почувши зозулин голос, казали:

Зозуле рябенька, пташино маленька!

Закуй мені по звичаю, доки в світі жити маю? [23, с. 363].

Твори художньої літератури теж відображають це стереотипне уявлення: *Десь на вершечку високої тополі, в кінці саду, лічила чийсь літа сива зозуля.* [7, с. 207]

«Сказане» зозулею може бути пов'язане з іншими ключовими моментами життя – із віщуванням терміну смерті, одруження, народження, а також із природно-аграрною інформацією, яка, за думкою Н.А. Пастух, теж розцінюється як життєво важлива [19, с. 12].

Прилетіла зозуленька

З темного лісочку,

Сіла, пала, закувала

В зеленім садочку.

Ой як вийшла Марусенька,

В неї запитала:

– Скажи мені, зозуленько,

Чи довго буду в батька? [27, с. 86]

Коли буде мати наша помирати,

То приллеш зозулю і в садок кувати. [1, с. 352]

Ой у лузі, лузі зозуля кувала, да гей!

Зозуля кувала, вістоньку давала, да гей! [1, с. 266]

Як правило, зозуля приносить погані вісті:

– Ой ти, зозуленько, ой ти, молоденька,

Чи ти, зозуленько, моє горе чуєш?

– Якби не чувала, то я б не кувала,

Тобі ж, молоденькій, правди б не казала.

[Див. дод. 2, сеанс 1]

Проте, тлумачення крику зозулі може мати як негативний, так і позитивний характер: у якому стані людина почує зозулю перший раз, – у такому й проведе рік; якщо зозуля кує на безлистий ліс, рік буде неврожайним; коли зозуля кує людині, що має гроші, – вони будуть цілий рік і т.д. З таких уявлень «будуються певні обрядові дії, що мають нібито законсервувати такий стан речей, у якому застало людину зозулине кування» [19, с. 12].

М.І.Костомаров підкреслює, що, приносячи людині негативні вісті, зозуля співчуває їй тужить разом з нею: «Зозуля – птах добрий: вона дасть знати про себе людині, щоб застерегти її, а якщо й відкрис їй горе неминуче, то ніби для того, щоб зміцнити її волю; сповіщаючи козакові про погибель, вона з ним разом і пожуриться, вона й оплаче його, коли ніхто не побачить його сирітської кончини» [14, с. 91].

У піснях можна простежити такі стереотипні мотиви, що асоціюються із куванням: «зозуля кує – дівчина гуляє»:

...На діброву, де соловейко гніздо в'є.

Гніздо в'є, де **сива зозуля** **ночує**.

Ночує, **ніхто тії зозулі** **не чує**.

Не чує, та тільки почула Танечка,

Танечка, рано по воду ідучи.

Ідучи, на плечах відеречко несучи.

Несучи, її Василько зустрічає.

Встрічає, з плечей відеречко знімає.

Знімає, до свого серденька пригортає.

[Див. дод. 2, сеанс 9];

Зозуля перестає кувати – дівчина одружується;

Летять галочки у два рядочки, зозуля попереду.– 2
Ідуть дружечки у два рядочки, Танюша попереду.– 2

[Див. дод. 2, сеанс 4]

Зозуля закувала – до дівчини прийшли свати:
Закувала зозуленька в саду на помості, гей!
Приїхали до дівчини три козаки в гості. Гей!
Приїхали до дівчини три козаки в гості.
[Див. дод. 2, сеанс 8]

А також «зозуля кує – дівчина плаче»:

– *Чом до мене, моя мати,*
Ніхто не пришлеться?
– *Багач, дочко, не захоче,*
Бідний не посміє,
Нехай твоя руса коса
Зіллям зеленіє.
Закувала зозуленька
На стодолі на рози;
Заплакала дівчинонька
В батька на порозі [20, с.297].

Бачимо, що зозулина пісня може трактуватися і як весела, і як сумна. Н.А. Пастух пояснює це, з одного боку, амбівалентною семантикою образу загалом, і суто природною особливістю акустичних проявів пташки: «голос самця – відоме монотонне «ку-ку», голос самки – схожий на сміх. Врешті і тим фактом, що антиномія веселощів і туги лежить у світовідчутті самої весни, знаком якої є зозуля» [19, с. 11].

Інтерпретація кування, таким чином, має календарний зміст: стереотипне уявлення «весна – гуляння – воля» асоціюється з веселощами, натомість «сумні конотації голосу зозулі впливають із розуміння весни як пори вшанування предків, зокрема, віри в те, що покійники на Трійцю зозулями прилітають до родини» [19, с. 11]. На початку літа із закінченням шлюбного періоду зозулі перестають кувати. Кажуть: «Це тому, що зозуля на Петрівку мандрикою вдавилася» [23, с. 364]:

Ой петрівочка минається,
Сива зозуля ховається [27, с. 91].
Ой ви, дівчата-голубоньки,
Та й зберемося до купоньки.
Та й зберемося до купоньки,
Та й заспіваєм «петрівоньки».

*Ой, Петрівня, зозуленько,
Та не куй рано у діброві [Див. дод. 2, сеанс 3].*

2.1.1.3. Часопросторові характеристики пересування зозулі

Найважливішою часопросторовою характеристикою пересування зозулі вважаються її щорічні переліти у вирій, які зумовили формування стереотипу медіаторної функції цієї птахи.

Розкриття змісту міфологічних уявлень передбачає залучення моделювання концепції світобудови. Згідно з сучасними уявленнями у слов'ян, як і багатьох інших народів, цілісна концепція світу втілювалась в образ дерева і по вертикалі мала тріярнусну структуру (підземне царство, земля, небо), по горизонталі – чотири напрямки (сторони світу) [11, с. 7]. Представники світу тварин, що опанували той чи інший ярус, співвідносилися з цими ярусами. Наприклад, змія, миша ототожнювалися з нижнім ярусом, а соколи, солов'ї – з верхнім. Але тих тварин, які могли перебувати у всіх трьох ярусах, міфологічна свідомість наділила особливими якостями. До них належить серед інших і зозуля.

Зозуля – знак межі в українському фольклорі, вона виступає посередником між «цим» і «тим» світами. Це підтверджують вже згадувані здібність до метамороз пташки та її віщий дар. У піснях простежується стереотипне уявлення про появу у подобі зозулі покійника:

*– Бабусенько-голубонько, отгадай мені сон:
З-під правої да рученьки вилетів сокол,
З-під лівої, з-під білої сива зозуля.
- Біжи, біжи, королевичу, не жалуй коня,
Уже твоя Марусенька вродила дитя,
Уродивши да мале дитя, сама й умерла*

[Див. дод. 3.2., 3.3].

Видлітання у вирій трактується як подорож до країни смерті. Весняний приліт пташки пов'язаний з ідеєю воскресіння покійника на новому витку життя. Н.А. Пастух зафіксувала на території українського Полісся традицію поминального голосіння, час виконання якого залежить від прилету зозуль [19, с. 12].

Як медіатор зозуля несе вісті про загибель – з того світу. Наприклад, вона летить з вісточкою про загибель козака до його матері:

Упала зозуленька на стрісі на хаті,

Та й почала зозуленька жалібно кувати... [24, с. 64].

Роль медіатора виконує зозуля і у весільній обрядовості. Як зазначалося вище, коли птаха позначає дівчину, то її кування є символом радощів дівування, натомість припинення кування символізує одруження. Коли ж зозуля символізує наречену, її кування незмінно асоціюється із плачем. Н.А. Пастух зазначає, що «плакати на своєму весіллі вимагає ритуальний етикет українців» [19, с. 12].

Летіла зозуля, сумно кукаючи,

Плакала молода, за старого йдучи [19, с. 88].

З пересуванням зозулі пов'язаний мотив «донька – пташка». У піснях мати часто пересилує дочку вийти заміж на чужу сторону й забороняє їй сім літ навідуватись до себе. Дочка з горя стає зозулею, прилітає до матері, сідає коло хати і починає кувати, щоб мати почула й вийшла до неї.

Ой сяду, впаду в вишневім саду, на черешеньку стану,

Буду кувати ще й примовляти, чи не почує мати.

Сидить матінка край віконечка, вона все теє чує,

Ходить братичок по нових сінях, все стрельбоньку готує.

*– Ой мій синоньку, мій голубоньку, **не стріляй зозуленьки,***

Бо тій зозульці, як нашій дочці на чужій стороньці [1, с. 302].

Серед слобожанських пісень нами зафіксований також приклад, коли мати прилітає зозулею до дочки рятувати її:

Летіла зозуля через мою хату,

Сіла на калині та й стала кувати.

Ой то не зозуля, то рідная мати,

Вона прилетіла дочку рятувати. [Див. дод. 2, сеанс 6]

Повернення дочки зозулею до батьків Н.А. Пастух зіставляє із поверненням покійника в образі зозулі до рідних. «В обох випадках повертаються істоти, які були «своїми» у даному просторі, та, пройшовши через ритуали похоронів та весілля, стали «чужими» (покійник – «чужий» цьому світові, дочка-молодиця – «чужа» кровним родичам) [19, с. 13].

Мотив «своє – чуже» проявляється і в наближенні зозулі до села, вулиці або дому («свій» простір) – це, як правило, нічого доброго не віщує. Зозуля як дика птаха відбиває стереотип інородності, тому вторгнення її у «свій» простір завжди несе зміст хаосу:

*Через мої да сінечки зозуля летіла,
Не дав мене мій батенько за кого схотіла [1, с. 322].
Ой летіла зозуленька
Понад моє будування;
Ой господи милосердний,
Верни моє дівування [20, с. 250].*

2.1.2. Соціальний зміст образу зозулі

Соціальні характеристики образу зозулі в українському пісенному фольклорі, перш за все, зводяться до найпоширенішого стереотипного уявлення про те, що зозуля підкладає свої яйця в чужі гнізда. М.І.Костомаров вважає, що ця властивість зозулі співвідноситься з її знатним походженням: на Русі кажуть, що на зозулю перетворилася молода княжна, яку проти її волі мати-княгиня хотіла видати заміж за старого [14, с. 94]. Тому в багатьох піснях зозуля порівнюється із княгинею або княжною:

*Летіли пташеньки у три рядоньки, зозуля попереду,
Усі пташеньки на лозах сіли, зозуля на калині.
Всі пташеньки защебетали, зозуля закувала.
Ішли дівоньки у три рядоньки, княгиня – попереду,
Усі дівоньки за столом сіли, княгиня на посазі,
Всі дівоньки заспівали, Марисенька заплакала.*

[11, с. 472]

Окрім того, зозуля може паруватися з іншим видом диких лісових птахів. [2, с. 45; 24, с. 63]. Ці особливості поведінки зозулі зумовили соціальний зміст стереотипного образу. Ця птаха є символом суму та вдівства. Народні пісні говорять, що зозуля вбила свого чоловіка, як перелітали море, а тому Бог покарав її, і вона не має пари й не в'є власного гнізда, а підкидає свої яйця до чужих гнізд. Невипадково в одній з пісень нашого корпусу, коли козаки підпалили соловейкове гніздо, він летить за порадою саме до зозулі:

*– Та зозуле-княгине, сестро моя,
та пропали діточки, пропав же й я!
– Та чи я тобі, брате, не казала,
Що не мости гніздечка край лужечка... [1, с. 296].*

Мотив суму переплітається з мотивом зради, зозуля є символом порушення гармонії сімейних стосунків, що зафіксовано також у творах художньої літератури: *Була б, певно, за Василем*

і була б господинею. А то, бач: як зозуля та – без пристановища, без притулку [16, с. 165].

Інші пісні, навпаки, розповідають, що зозул сам покинув зозулю, і вона стала символом вічної вдовиці чи засмученої жінки. Тому в «Слові о полку Ігоревім» «Ярославна зегзицею рано кегиче» [24, с. 63]. У низці пісень нашого корпусу чоловік вбиває свою жінку-зозулю за наставлянням своєї коханки:

Ой устала Марусенька, стала говорити:

– Убий, Ясьо, слюбну жінку, будем сі любити.

– Скажи ж мені, Марусенько, та як її вбити,

Слюбна жінка, як зозулька, буде сі просити [1, с. 188].

В одній із пісень, зібраних під час наших експедицій, розповідається, що зозуля, яку дівчина подарувала милому при розлуці, принесла йому нове кохання, і він зрадив дівчину:

А я свого та й миленького в похід виряжала.

Дала йому та й зозуленьку, щоб рано й кувала.

Дала йому та й зозуленьку, щоб рано й кувала.

Собі взяла та й соловейка, щоб я й не скучала.

Глибокі та й колодязі, короткі ключі.

Ой як мені та й надоїло миленького ждучи.

Летить ворон та й з чужих сторон, та й летючи криче.

Передайте та й моїй милій – хай вона не плаче.

Нехай вона та й не плаче, а я тут не журюся,

Нехай вона та й іде заміж, я ж тут оженюся.

[Див. дод. 2, сеанс 5]

У цілій низці пісень зозуля символізує просто тугу за милим:

Як у саду, так і в лісі соловейко на горісі,

А зозуля на калині, десь мій милій на Вкраїні

На воронім коні грає. [Див. дод. 2, сеанс 7]

Пари, створені поєднанням різновидових птахів та тварин, у міфопоетиці розглядаються, по-перше, як символи різних родин, сіл, що поєднуються у містерії весілля, по-друге, як символи дівчини й хлопця, що «не судилися одне одному», «не пара» [19, с. 13]. Так, Г. Булишев розповідає легенду про походження зозулі: Дівчина купалася у ставку, а коли вийшла, побачила, що до її плаття забрався вуж. Він сказав, що віддасть плаття за умови, якщо дівчина піде за нього заміж. То вона й пішла. Жили вони у батьків дівчини. Одного разу вуж пішов на те місце, де вони колись зустрілися, та наказав дівчині, якщо його довго не буде, прийти

туди й погукати його: ку-ку! ку-ку!, він і вийде. Так було два рази. На третій раз вуж сказав, що на її зов вийде його товариш, і жінка має піти з ним, а як не захоче, то перетвориться на птаху і буде весь вік кукувати. Так воно й вийшло [17, с. 339-340].

Приклади, де б парувалися різнорідні птахи, ми зафіксували не тільки в українських піснях, але й серед російських пісень. У більшості подібних прикладів пару складають зозуля й соловей, які мають розлучитися:

*Соловей щебече, зозуленьку кличе,
Ой він кличе, кличе – не докличеться.
– Десь моя зозуля за трьома садами,
За трьома садами за зеленими* [11, с. 229].

*– Ты о чем, горька кукушечка,
О чем ты кукуешь?
– Как же мне, горькой кукушечке,
Как мне не кукувати?
Что один, один-то был зеленый сад,
И тот засыхает!
Что один-то во саду был соловьюшка,
И тот вылетает!* [22, с. 139]

Цікаво, що образ зозулі несе інше функціональне навантаження в традиції української байки: О. Сліпушко вказує, що в байці зозуля є втіленням неробства й лінощів, а також уособленням людини, що занедбала й забула споріднену їй працю [24, с. 65]. Наприклад, у байці Г. Сковороди «Кукушка и Косик» чорний дрізд так характеризує зозулю: *Да ты ж, сударыня, только то одно и делаешь, что, подкинув в чужое гнездо, твои яйца, с места на место перелетывая, пьешь и ешь. А я сам кормлю, берегу и учу своих детей, а свои труды облегчаю пением.*

Сила. Премножайши, презрев сродную себе должность, одно поют, пьют и едят (Г. Сковорода – цит. за [19, с. 65]).

2.1.3. Семантико-функціональні еквіваленти образу зозулі

Серед пташиного сімейства семантико-функціональними еквівалентами зозулі за окремими рисами виступають ластівка, чайка та частково ворона, яструб [19, с. 13].

Чайка, як і зозуля, – теж перевтілена дівчина. Ці дівчата хотіли налякати Спасителя, який покарав їх так, що одна тепер кує, а друга кигиче [17, с. 340]:

Ой горе тій чайці, горе тій небозі,

Що вивела чаєнята при битій дорозі [1, с. 291].

Часто зустрічаємо в різних варіантах однієї й тієї ж пісні різні образи, наприклад, зозулі й ластівки:

Єдна зозуленька – рідна мати́нька,

Друга зозуленька – то рідна сестро́нька,

Третя зозуленька – то його миленька [1, с. 345].

Перва ластівка – рідна мати́нка,

Друга ластівка – жона молодая,

Третя ластівка – рідна сестри́ця. [1: 345]

Ластівка теж є символом вістей, але, як зазначає М.І. Костомаров, на відміну від зозулі, вона приносить лише добрі вісті:

Ко мне ласточка прилетела,

Ко мне весточку приносила:

– К тебе будет дорогой гость» [14, с. 95].

Відповідниками зозулі у рослинному світі є калина, вишня, береза, тополя, верба, рута. Саме на цих деревах вона кує:

Сіла вона на тополі та й стала кувати ... [1, с. 305]

Як у саду, так і в лісі

Сидів голуб на горісі,

А зозуля на калині [Див. дод. 2, сеанс 2].

Закувала зозуленька на зеленій руті... [1, с. 186].

Як ми вже зазначали, зозуля часто поєднується з антропоморфними образами – матері, сестри, дочки, вдови. Споріднений із зозулею і антропоморфний образ Марени, Марини, Марисеньки, Марусеньки – коханої жінки, яка померла від пологів:

– Ах си́ньку, зято́ньку,

Їдь же скоро до́домоньку,

Маєш вдома при́годоньку.

Бо пчо́линка – сльо́зинки.

А зоро́нька – дити́нька,

А зозу́ленька – Марисе́нька. [Див. дод. 3.1.]

2.2. Лінгвальні чинники формування стереотипного образу зозулі

Аналіз стереотипної специфіки образу зозулі, зроблений в попередніх параграфах, показав, що цей образ отримує роль художнього засобу, який поглиблює психологічний настрій ліричного героя, налаштовує слухача на потрібний емоційний лад

[19, с. 14]. Формування стереотипічного образу зозулі здійснюється за допомогою мовних засобів, тому неможливо обійти стороною аналіз їх ролі в цьому когнітивному процесі.

Велику роль у створенні стереотипного образу відіграють зооніми, які функціонують для номінації цього птаха. Словник дає багато варіантів цієї назви: *зозуля, зазуля, завзуля, зазулька, зегзиця, зозуль, зизуля, зовзиля, зовзуля, зузуля, зузулина, жегозуля, загоза, зязюля, зогзуля, зугула* [10, с. 274]. Однак в пісенних текстах корпусу нами зафіксовано лише найбільш частотні форми: *зозуля, зозуленька, зозулька, зозулиця*.

Використання зооніму «зозуля» супроводжується великою кількістю лексем з меліоративною конотацією, наприклад: *крильця, синонько, водиця, дочка-безталанночка, сльозоньки, сивенька, вірно-вірнесенько*.

Найпоширеніші епітети, які супроводжують зоонім «зозуля», – здебільшого з позитивною оцінкою: *бідная, рідная, рідненька, ріднесенька, молоденька*.

Серед тропів, що застосовуються для окреслення образу зозулі, виділяються метафора, гіпербола, паралелізм, антитеза, перефраз.

Метафора слугує, насамперед, підкресленню метаморфозних властивостей зозулі – її спроможності перевтілюватися в людей:

*Кого вірно любить, вірно-вірнесенько,
Принеси на крильцях, сива зозуленько* [1, с. 264].

Зустрічається також гіперболічна метафора:

*Ой як закую – весь лист розів'ю,
Ой як заплачу, весь лист промочу* [1, с. 306].

Частотною є розгорнута метафора у формі паралелізму, де зозуля порівнюється, наприклад, із калиною:

*Росте калина з ягідьми,
Сидить зозуля над дітьми*. [1, с. 282]

Фігура антитези застосовується для протиставлення образу зозулі та людини, в якій сталося горе:

*Не так та зозуля, як рідная мати
Відправляла сина на війну страждати* [1, с. 264].

У цьому прикладі антитеза підкреслює байдуже ставлення зозулі до своїх дітей.

У деяких піснях застосовується фігура перефразу – зозуля не називається прямо, на її присутність вказує вживання характерних для неї ознак, насамперед, кування:

*Ой як захочу, – терен висічу,
Червону шишину в пучки пов'яжу,
До свого батенька крильми полечу.
Ой сяду я, впаду в батеньковім саду,
На тій черемшині, на самім верху.
Ой сяду я, впаду, буду кувати ... [1, с. 307].*

Всі застосовані стилістичні фігури й тропи в пісенній поезії мають призначення створювати алегорію як художню особливість усної народної творчості – змалювання людей у образах тварин, рослин, предметів, явищ, в нашому випадку – в образі зозулі, про що йдеться в пісні в Додатку 3.

ВИСНОВКИ

Людина протягом життя виробляє своє ставлення до світу, свідомість шукає певні образи, у яких відображується світосприйняття, і цей пошук закріплюється у культурних образах-стереотипах.

В українських і, зокрема, слобожанських родинно-обрядових, календарно-обрядових, соціально-побутових і родинно-побутових піснях зозуля не обов'язково є головною діючою особою, але часто її образ має велике значення для окреслення концептуального наповнення пісні, формування у слухача відповідних ментальних репрезентацій.

У цьому дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми систематизації семантичних елементів, які складають комплекс стереотипних уявлень про зозулю. Образ зозулі досліджується як особливий вид ментефактів національно-культурної свідомості українського народу – когнітивний стереотип.

Схема аналізу зообразу, вироблена в процесі дослідження, передбачає послідовне розглядання екстралінгвальних та лінгвальних чинників формування образу-стереотипу.

Екстралінгвальні чинники включають зовнішні ознаки, соціальний зміст та семантико-функціональні еквіваленти образу зозулі. Вивчивши ці характеристики, ми вияснили, як вони впливають на формування стереотипічних рис образу і які саме риси окреслюють цей образ.

Лінгвальний чинник, тобто мовне наповнення фольклорних текстів, відображаючих тваринний образ-стереотип, представлений лексичними та стилістичними засобами, серед яких

найважливішими є зооніми, епітети, меліоративно конотована лексика, метафора, гіпербола, перефраз, антитеза.

Отже, ми встановили основні стереотипічні риси образу зозулі, до яких належать такі:

1. Зозуля – це мати, дочка, вдова, жінка, сестра, тобто завжди жіночий персонаж.
2. Зозуля – віщий птах.
3. Зозуля сповіщає про прихід теплої половини року – весни та літа.
4. Зозуля виступає медіатором – посередником між «цим» і «тим» світами.
5. Зозуля є символом суму та вдівства.
6. Зозуля є символом порушення гармонії сімейних стосунків.

Отже, в результаті проведеного дослідження ми окреслили когнітивне коло стереотипних уявлень про зозулю в українській національно-культурній свідомості, що впливають на становлення українського менталітету.

До перспектив дослідження слід віднести, насамперед, виявлення жанрових модифікацій стереотипного образу зозулі, по'язування його регіональних особливостей та вирішення проблеми «свого» та «запозиченого» в рисах цього образу. Перспективним бачиться й аналіз інших зооморфних образів-стереотипів із залученням запропонованого когнітивного підходу.

Література

1. Балади: Родинно-побутові стосунки. – К.: Наукова думка, 1988. – 523 с.
2. Белова О. В. Славянський бестиарій: Словарь названий и символики. – М.: Индрик, 2000. – 318 с.
3. Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях)/ Автореф. дис. канд. філол. наук / 10.02.01. – К., 2003. – 19 с.
4. Голан А. Миф и символ. – 2-е изд. – М.: Русслит, 1994. – 375 с.
5. Воробійова О.П. Когнітивна поетика: Здобутки і перспективи // Вісник Харків. універ. ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – № 635. – С. 18-22.
6. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. – 297 с.

7. Десняк О.Г. Десну перейшли батальйони. Удай-ріка. Тургайський сокіл. – К.: Держлітвидав, 1949.
8. Дмитренко М. К. Що таке символ? //Потапенко О. та ін. Словник символів. – К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997. – С. 5.
9. Дунаєвська Л. Українська народна казка. – К.: Вид-во при КДУ, 1987.
10. Етимологічний словник української мови. / Т. 2. – К.: Наукова думка, 1985. – 570 с.
11. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упорядкування, передмова та переклади М. Н. Москаленка.– К.: Дніпро, 1988. – 296 с.
12. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу.(Становление греческой философии). – М.: Мысль,1972. – 312 с.
13. Красных В. В. «Свій» среди «чужих»: миф или реальность?. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
14. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І.П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
15. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 396 с.
16. Мирний, Панас: Твори в п'яти томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954-55.
17. Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях». / Пер. Ю. Буряка. – К.: Довіра, 2003. – 383 с.
18. Муравський шлях – 97. Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Х., 1998. – 360 с.
19. Пастух Н.А. Зооморфні образи в українському фольклорі: Образ зозулі / Автореф. дис. канд. філол. наук / 10.01.07. – Львів, 2001. – 20 с.
20. Пісні кохання/ Упоряд. і передм. О. І. Дея. – К.: Дніпро, 1986. – 367 с.
21. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2003. – 190 с.
22. Русские народные песни. – М.: Правда, 1988. – 575 с.
23. Скуратівський В. Т. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
24. Сліпушко О. М. Давньоукраїнський Бестіарій (звірослов):

Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах. – К.: Дніпро, 2001. – 140 с.

25. Українська радянська енциклопедія / Т. 5. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1961. – 560 с.
26. Чебанов С.В. Логико-семиотические основания классификаций в лингвистике / Автореф. дисс. доктора филол. наук / 10.02.19. – СПб, 2000. – 67 с.
27. Український фольклор. Хрестоматія для 5 – 11 кл. / Упоряд : О. Ю. Бріцина, Г. В. Довженко, Н. С. Шумада. – К.: Освіта, 1998. – 752 с.
28. Lippmann W. Public Opinion. – NY: Harcourt, Brace, 1922.
29. Tsur R. Toward a Theory of Cognitiv Poetics. – Amsterdam etc.: Elsevier Science Publ., 1992.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Опис сеансів запису

№ сеансу	Дата запису	Прізвище записувача	Село, район, область	П.І.Б. інформанта, дата народження
1	2	3	4	5
1.	26.12.92	М. Семенова	с. Польова, Дергачівський р-н, Харківська обл.	Зей Ганна Трохимівна, 1913 р. Удянська Тетяна Трохимівна, 1929 р. Непокрита Марія Трохимівна, 1929 р.
2.	28.02.93	М. Семенова	с. Геніївка, Зміївський р-н, Харківська обл.	Русин Поліна Степанівна, 1930 р. Чуб Катерина Федорівна, 1933 р. Гордієнко Галина Дмитрівна, 1931 р. Рибачова Марія Федорівна, 1930 р.

1	2	3	4	5
3.	08.05.94	М. Семенова	с. Великий Перевіз, Шишацький р-н, Полтавська обл.	Жаботинська Марфа Каленніківна, 1913 р. Ярош Ганна Захарівна, 1923 р.
4.	19.06.01	М. Семенова Т. Безугла	с. Піски- Радьківські Борівський р-н, Харківська обл.	Смаль Катерина Павлівна, 1917 р.
5.	1.07.01	М.Семенова, Т.Безугла	с. Радьківка, Борівський р-н Харківська обл.	Ярмак Олександра Марківна, 1931 р. Грабар Валентина Лаврентіївна, 1930 р. Онищук Раїса Степанівна, 1929 р.
6.	4.07.01	М. Семенова Т. Безугла	с. Ізюмське, Борівський р-н, Харківська обл.	Симоненко Валентина Андріївна, 1919 р., Бурлаченко Вален- тина Павлівна, 1927 р. Пузак Ганна Григорівна, 1927 р. Ісмаїлова Валентина Василівна, 1936 р.
7.	22.02.01	М. Семенова Т. Безугла	с. Чимужівка, Зміївський р-н, Харківська обл.	Саяна Галина Олександрівна, 1935 р.
8.	01.06.02		с.Морозова Долина, Золочівський р-н, Харківська обл.	Заєць Марія Петрівна, 1937 р. Давидова Лідія Григорівна, 1937 р. Твердохліб Ніна Миколаївна, 1941 р. Коваленко Тетяна Вікторівна, 1953 р. н.
9.	09.08.04	М. Семенова Т. Безугла	с. Волохів Яр, Чугуївський р-н, Харківська обл.	Кардашова Євдокія Омелянівна, 1926 р.

Додаток 2

Ілюстративний матеріал

Сеанс 1

Летіла **зозуля** через мою хату,
Сіла на калині та й стала кувати. – 2

– Ой ти, **зозуленько**, ой ти, молоденька,
Чи ти, **зозуленько**, моє горе чуєш? – 2

– Якби не чувала, то я б не кувала,
Тобі ж, молоденькій, правди б не казала. – 2

Сеанс 2

Як у саду, так і в лісі
Сидів голуб на горісі,
А **зозуля** на калині. – 2

А **зозуля** на калині,
Десь мій милий на
Вкраїні
На сірому коню грає. –
2

На сірому коню грає,
На сонечко поглядає,

Чи високо сонце сходе? – 2

Чи високо сонце сходе?
Чи низесенько й заходе,
Чогось милий смутной ходе.
– 2

Видно його по личеньку,
Видно його по білому,
Що журиться за милою. – 2

Сеанс 3

Петрівська

Ой ви, дівчата-голубоньки,
Та й зберемося до купоньки.
Та й зберемося до купоньки,
Та й заспіваєм «петрівоньки».
Ой, Петрівня, **зозуленько**,
Та не куй рано у діброві.

Та не куй рано у діброві.
Не збуди ж мене молодой.
Та й збудять мене раніш тебе
Ранньої роси оббивати.
Ранньої роси оббивати.
Ще й кап устоньки поливати.

Сеанс 4

Весільна

Летять галочки у два рядочки, зозуля попереду. – 2
Ідуть дружечки у два рядочки, Танюша попереду. – 2

Лірична

Повій, вітре, та повій буйний, з глибокого яру.
 Прибуди, прибуди, та мій миленький, з далекого краю.
 Ой рад би я та повіяти – яр дуже глибокий.
 Ой рад би я та й прилинати – край дуже дальокий.
 А я свого та й миленького в похід вирижала.
 Дала йому та й **зозуленьку**, щоб рано й кувала.
 Дала йому та й **зозуленьку**, щоб рано й кувала.
 Собі взяла та й соловейка, щоб я й не скучала...
 Глибокі та й колодязі, короткі ключі.
 Ой як мені та й надоїло миленького ждучи.
 Летить ворон та й з чужих сторон, та й летючи криче.
 Передайте та й моїй милій – хай вона не плаче.
 Нехай вона та й не плаче, а я тут не журюся,
 Нехай вона та й іде заміж, я ж тут ожениюся.
 Бодай тебе та й оженили лихая година –
 Зв'язала та й мені руки мала дитина.

Лірична

Летіла **зозуля** через мою хату,
 Сіла на калині та й стала кувати.
 Ой **то не зозуля, то рідная мати**,
 Вона прилетіла дочку рятувати.
 Якби мати знала, яка її доля,
 Вона б передала горобчиком хліба.
 Горобчиком хліба, зозулею солі,
 Ой мамо, ой мамо, як тяжко без долі.

Лірична

Як у саду, так і в лісі соловейко на горісі,
 А **зозуля** на калині. – 2
 А **зозуля** на калині, десь мій милий на Україні
 На воронім коні грає. – 2.
 На воронім коні грає, на сонечко поглядає,
 Чи високо сонце сходить. – 2
 Чи високо сонце сходить, чи низесенько заходить,
 Чогось мила смутна ходить. – 2
 Видно милу по білому, що журиться по милу,
 Видно її по личеньку, що не спала всю ніченьку.

Лірична

Закувала **зозуленька** в саду на помості, гей!
 Приїхали до дівчини три козаки в гості. Гей!
 Приїхали до дівчини три козаки в гості.
 Один іде, коня веде, другий коня в'яже, гей!
 Третій стоїть на порозі. «Добрий вечір!» – каже. Гей!
 Третій стоїть на порозі. «Добрий вечір!» – каже.
 – Добрий вечір, стара мати, дай води напитисья. Гей!
 В тебе дочка молодая, дай хоч подивиться. Гей!
 В тебе дочка молодая, дай хоч подивиться.
 Кружка в хаті, вода в сінях, піди та й напийся. Гей!
 – В мене вода луговая – пити не годиться. Гей!
 В мене вода луговая – пити не годиться.
 Дівка в хаті на кроваті, піди подивися! Гей!
 В мене дочка молодая, сватать не годиться! Гей!
 В мене дочка молодая, сватать не годиться!

Веснянка

Ой вербо, вербо, на тобі кориця дубова.
 Дубова, схилила гілля додолу.
 Додолу, на зеленую діброву
 Дуброву, де соловейко гніздо в'є.
 Гніздо вє, **де сива зозуля ночує.**
Ночує, ніхто тії зозулі не чує.
 Не чує, та тільки почувла Танечка,
 Танечка, рано по воду ідучи.
 Ідучи, на плечах відеречко несучи.
 Несучи, її Василько зустрічає.
 Встрічає, з плечей відеречко знімає.
 Знімає, до свого серденька пригортає.

Додаток 3

Фольклорні тексти

Додаток 3.1

Поїхав Івасенько
 До тещеньки в гостоньки,
 Там єму треба ночувати,
 І коника попасати.

Приснився йому сон дивненький,
 Що на єго дім пчоли упали,
 На подвір'є зоря упала,
З двора зозуля вилетіла.

Встав Івасебно ранесенько,
Умив личко білесенько,
До тещеньки промовляє,
А єму ся серце крає:
– Ах тещенько-голубонько,
Снився мні сон дивненький,
Розв’яж мені, що то за сон,
Най я довше не думаю,
Неха серця не розжалею.
– Ах синочку, мій зятоньку,
Скажи же, що то за сон?
– Що на мій дім пчоли упали,
На подвір’є зоря упала,
З двора зозуля вилетіла.
– Ах сионьку, зятоньку,
Їдь же скоро додомоньку,
Маєш вдома пригодоньку.

Бо пчолиньки – сльозинки.
А зоронька – дитинонька,
А зозуленька – Марисенька.
Як приїхав додомоньку,-
Лежить мила, як день, біла,
А свість єго привітала,
Жалю єму гірш задала.
– Вітай, зятю, вітай, не наш,
Бо вже твоєї жени не маш.
– Устань, устань, Марисенько:
Кравці сукні тобі шиють,
А шевці – черевички.
– То я в сукнях не ходила,
А тепер мені не потреба,
Мені треба бога з неба.

[1, с. 53]

Додаток 3.2

Як поїхав козаченько на полювання,
Да й покинув Марусеньку на гореванне.
– Горюй, горюй, Марусенько, покуль буду жив!
Переїхав козаченько і тихий Дунай.
Як виїхав козаченько в чистеє поле,
Пустив свого він коника на попасанне,
А сам припав к сирій землі на спочиванне.
Як приснився козаченьку дивнесенький сон:
З-під правої ручки злинув ясенський сокол,
З-під лівої, з-під білої сивая зозуля.
Як поїхав козаченько до вороженьки:
– Вороженько, голубонько, одгадай мені сон:
З-під правої ручки злинув ясенський сокол,
З-під лівої, з-під білої сивая зозуля.
Вороженька-голубонька сон одгадала,
Молодому козаченьку жалю задала:
– Вже ж твоя Марусенька сина привела,
А за сином Марусенька сама полягла!
Приїжджає козаченько під воротечка,

Стукнув, пукнув його коник у копитечка;
Двойчатії воротечки одчинялися,
Тройчатії оконечки одкривалися.
Як увійде козаченько у нову світлицю,-
Лежить його Марусенька на престольниці!
Удариться козаченько об дубовий стіл:
– Ой чом, ой чом, дубовий стіл, не прибран стоїш?
Чи вже в тебе, дубовий стіл, хазяйки нема?
– Була в мене хазяєчка Маруся твоя!
– Ніжки мої скоренькії, чом не пойдете?
Ручки мої біленькії, чом не робите?
Очки мої ясенькії, чом не глянете?
Уста мої сахарнії, чом не мовите?
– Ніжки мої скоренькії находилися,
Ручки мої біленькії наробилися,
Очки мої ясенькії надивилися,
Уста мої сахарнії наговорилися!

[1, с. 52]

Додаток 3.3.

Да як поїхав королевич на погуляння,
Покинув він Марусеньку на горюванні.
Прип'яв свого кониченька к шовковій траві,
А сам же ліг спочивати під білим шатром.
Як присниться королевичу страшний дивен сон:
З-під правої рученьки вилетів сокол,
З-під лівої, з-під білої сива зозуля.
Як поїхав королевич до бабусеньки:
– Бабусенько-голубонько, одгадай мій сон:
З-під правої да рученьки вилетів сокол,
З-під лівої, з-під білої сива зозуля.
– Біжи, біжи, королевичу, не жалуй коня,
Уже твоя Марусенька вродила дитя,
Уродивши да мале дитя, сама й умерла.
Да як приїхав королевич до свого двору,
Уже його ворітечка порозчиняні,
Уже його оконечка повинимані,
Уже його тисові столи позастилані,

Да й уже його Марусенька в скамниці лежить,
Своє дитя малюсеньке край себе держить.
Як увійшов королевич в нову світлицю,
Да вдариться королевич об нову скамницю.
Як ударивсь королевич об тисовий стіл:
– Прощай, прощай, Марусенько, тепер я не твій!
(Зап. у с. Часниківка на Чернігівщині – [1, с. 54])

Додаток 3.4

– Ой умру ж бо я, умру, мій милесенький, умру,
Зроби ж мені, милий, а кедровую труну.
– Ніде, мила, кедрини набрати,
Будеш. мила, і в дубовій лежати.
– Продай, милий, коня вороного
Та накупи полотна лляного.
Виший. милий, лляную сорочку,
Сховай мене в вишневім садочку.
Висип, милий, високу могилу
Та й посади червону калину.
Ой там буде зозуля кувати,
Мені буде весело лежати.
А в неділю, ще й сонце не сходить,
А вже милий по садочку ходить,
Другу милу за рученьку водить,
Свою милу хорошенько просить:
– А встань, мила, моя господине,
За тобою вся худоба гине.
– Нехай гине, нехай пропадає,
Пробач, милий, як друга надбає.
А в неділю, ще й сонце не сходить,
А вже милий по садочку ходить,
Мале дитя на рученьках носить,
Свою милу хорошенько просить:
– А встань, мила, моя. не чужая,
Розплакалась дитина мала.
– Нехай плаче, воно й перестане,
Бо вже мати довіку не встане.
(Зап. в с. Свидівок Черкаського пов. – [1, с. 66])

– Ой умру я, мій миленький, умру,
 Зроби ж мені з клен-дерева труну!
 - Ой де ж, мила, клен-дерева взяти?
 Будеш, мила, в дубовій лежати!
 – Ой надінь, милий, ляную сорочку,
 Сховай мене в вишневім садочку;
 Насип, милий, високу могилу,
 Та й посади червону калину;
***На калині будуть зозулі кувати,
 Вони мені будуть правдоньку казати.***
 Мій миленький по садочку ходить,
 Одно дитя за рученьку водить,
 А другеє на рученьках носить:
 – Розхиліться, калинові віти,
 Прийми, мила, хоть малі діти!
 – Ой не хочу я дітей приймати,
 Будеш, милий, і сам годувати!
 – Ой чи велиш, мила. женитися,
 А чи велиш, мила, журитися?
 – Ой не велю я, милий, журитися,
 А велю ж я, милий, женитися;
 Та не велю удівоньки брати,
 Бо не буде дітей годувати!
 Обізветься вдова по тім боці моря:
 – Бери ж мене. козаченьку,
 Та я буду калину ламати,
 Буду твоїх дітей годувати!
 Обізветься мила, мила й чорноброва:
 – Бодай же ти, вдово, й не діждала,
 Щоб ти сюю калину ламала,
 Щоб ти моїх дітей годувала!
 Продай, милий, з скрині тканку,
 Та наймеш мамку й няньку:
 Бо ті ж будуть дітей годувати,
 Тебе ж, милий, будуть зодягати.

(Зап. в Гадяцькому пов. на Полтавщині – [1, с. 68])

ТРАДИЦІЙНІ ВІРУВАННЯ

Денис Семенко,
учень 9 кл. ЗОШ №3 с. м. т. Нової
Водолаги Харківської обл.,
вихованець народного художнього
фольклорно-етнографічного колективу
«Вербиченька» Нововодолазького
будинку дитячої та юнацької творчості.
Керівник – **О.В. Коваль**

ЧИСЛО «СІМ» ЗА НАРОДНИМИ УЯВЛЕННЯМИ (за матеріалами фольклорно-етнографічних експедицій по Харківщині)

Загадкова цифра «сім». Дослідники довели, що вже у Трипільській культурі на українських землях існував 7-денний тиждень. Про значення числа «сім» в житті людини говорить давня наука – *нумерологія*. Походить вона зі Сходу, а своїм поширенням на Заході завдячує насамперед грецькому філософі Піфагору.

Сімка стала улюбленицею багатьох народів завдяки славі «щасливого числа». Нумерологія вважає її символом мудрості, знань, терпіння, символом людини, котра спрямовує свій погляд на ще не пізнане в пошуках духовності. Саме ця цифра нагадує про нерозривний зв'язок людини з космосом.

Велика Ведмедиця має сім зірок. Земля проходить у Всесвіті відстань, рівної її діаметрові, за сім хвилин. Вік нашої Галактики – сім мільярдів років. Щоб знайти полярну зірку, треба відкласти на небі сім відстаней, рівних довжині задка Великого Воза.

Сучасна медицина робить свої наукові висновки, що у людському організмі клітини оновлюються через сім років. У черепі людини сім дірок із чотирнадцяти мільярдів нейронів кори головного мозку, людина в процесі розумової діяльності, використовує тільки сім відсотків. Семиденний тиждень добре узгоджується з психічними ритмами людського організму.

Широке застосування людиною числа «сім», живучість його

в народній обрядовості, світогляді, народній творчості, календарі змушує замислитися над вагомим значенням сімки в житті людини.

В усі часи сімка була не просто числом. Згадаймо: сім головних чеснот, сім смертних гріхів, сім чудес світу, які визначили ще до часів нашої ери. Чому ж саме сім, а не п'ять, чи десять, чи сто? Люди вірили у магічність числа «сім».

Під час розкопок давньоруських поселень у Києві знайдені полив'яні писанки. На поверхні яйця зображено три ростучі хвильки. Вони йдуть семиярусно – від нижнього торця до верхнього. Цим символізується триєдине Дерево Світобудови, з якого виходить життя. Полив'яна писанка була священним предметом, і це підкреслюється кількістю орнаментальних хвильок на писанках. Адже світ семивимірно виявляється і в кольорах, (веселка) і в звучанні (7 нот). Тривалість космічного імпульсу така ж. Тиждень як певна фаза місяця також налічує сім днів.

Дослідниця народних звичаїв та обрядів, пов'язаних з календарем, Галина Лозко у книзі «Коло Свароже» [1, с. 70] аргументує значення сімки в житті людини змінами фази місяця. За сім днів відбувається збільшення фази місяця від тоненького серпа (Молодика) – до першої чверті; ще за сім днів – від першої чверті до повного місяця (Повні); ще за сім – зменшення до останньої чверті; і ще за сім днів місяць зовсім «старіє».

Свята на честь Сонця в народному календарі, хоч і мають три основні святкові дні, але їхня духовна дія вкладається в семиденку. Від Вербної неділі до Великодньої – тиждень; від Великодня до Проводів – тиждень. Свято Колодія, Зеленої неділі, Весілля Свічки, як і традиційне українське весілля, тривають по сім днів.

В українців здавна було правило, що зобов'язувало простежувати свій рід аж до сьомого коліна. Того, хто знає свій рід до сьомого коліна, поважали в народі. Перше коліно – я, друге – батько й мати, третє – два дідусі й дві бабусі, четверте – чотири прадіди й чотири прабабусі, п'яте – вісім прашурів і вісім прашурок, шосте – шістнадцять прашурів і шістнадцять прашурок, сьоме – тридцять два прашури й тридцять дві прашурки. Як тридцять два зуби, на дереві роду тридцять дві гілки материнських і тридцять дві батьківських. Разом – шістдесят чотири. Це число в міфології знаменує Всесвіт.

Магічність числа «сім» яскраво простежується в народній творчості. У багатьох народних казках зустрічаємо і семеро гномів,

і семеро козенят. У численних прислів'ях, приказках, влучних висловлюваннях, яку побутують на Харківщині, теж живе сімка.

- *Сім раз відмірай, один відріж (3).*
- *Семеро одного не ждуть (7).*
- *Пішов за сім верст киселю хльобати (3).*
- *Роботи до сьомої суботи (3).*
- *Сім ятерів – ні одної риби.*
- *Сім бід на один обід; і хата стара, і жінка хвора, і колесо зламалося.*
- *Зійшлося сім бід на обід.*
- *За сімома замками (7).*
- *Гляньте на його вроду, чого він варт: сім гривень, таких сотня.*
- *Ніс, як за сім гривень сокира.*
- *Сім літ мак не родив і сім літ голоду не було.*
- *Перш ніж сказати, сім раз язик у роті переверти.*
- *Болить бік сьомий рік, та не розберу, в котрім місці.*
- *На семи вітрах (1).*
- *Сім п'ятниць на неділю (3, 4).*
- *На сьомому небі.*
- *Був у мене халат, сімдесят сім лат. Можна було ще латать, та нікуди було голкою мотать.*
- *Сім няньок, один я (3, 7).*

У загадках записаних, в експедиціях по Харківщині, теж зустрічається число «сім».

*Сімсот свистить,
Чотири лопотить,
Два слуха, два нюха
І два дивиться. – (Кінь) (11).*

Цікавий приклад сімки знаходимо й у скоромовці:

*Сім дочок-сіроочок
Вишивають сім сорочок.*

Український народ створив коло своєї обрядовості у семивимірному колі свят календарного циклу: Різдво Христове, Благовіщення, Великдень, Трійця, Івана Купала, свято весілля Свічки, Калита.

Наведемо приклади пісень календарно-обрядового циклу, записаних в експедиціях по селах Харківської області.

Так, у хазяїна, до якого прийшли щедрівники, «у калиточці сім шеляжечків». Так співали у с. Рябухіному Нововодолазького району. А в селі Глинському, що на Ізюмщині, у калиточці було «сім селезенців». Від Різдва до Нового року – сім днів, від Нового року до Водохрещення – сім днів.

Масляний тиждень триває сім днів, кожен з яких має традиційне навантаження, обрядової функції. Традиційного «козла», якого водили по вулиці з побажанням добробуту, продали за сім кіп:

*Продала баба козла за сім кіп
Та купила сім пар волів,
Та справила сім пар плугів,
Та виорала сім ланів.*

(с. Скрипаї, Зміївський р-н.)

У масляних примовках співається:

*Масляна, Масляна,
Яка та мала!
Якби тебе сім неділь,
А посту одна!*

(с. Чимужівка, Зміївський р-н,
с.Рябухіно, Нововодолазький р-н)

А великий піст, як відомо, триває аж сім тижнів. Не обходить народна творчість числа «сім» і у петрівчаних піснях:

*Оженився у Петрівку
Та взяв дівку-семилітку.*

У русальній пісні «Ой ти дівко – семилітко» теж є приклад числа «сім»

*Ой ти, дівко-семилітко,
Загадаю сім загадок,
Одгадаєш, моя будеш,
Не відгадаєш - чужа будеш. (9)*

Далі у пісні подаються сім загадок та відгадок, яскравих зразків народної творчості.

<i>А що грає – голос має?</i>	<i>(скрипка)</i>
<i>А що плаче – сліз не має?</i>	<i>(серце)</i>
<i>А що біжить без припону?</i>	<i>(вода)</i>
<i>А що світить в ясну пору?</i>	<i>(місяць)</i>
<i>А що в'ється круг дерева?</i>	<i>(хміль)</i>
<i>А що горить без полум'я?</i>	<i>(сонце)</i>

А що росте без кореня? (камінь) (9)

Цікаві зразки сімки зустрічаються й у купальській обрядовості. Так, оспівуючи традиційний атрибут свята – дівку Марину, співали: «Прийшли до неї сімсот молодців».

У пісні «Поза гаєм, гаєм Василь сіно косить», яка належить до косарських, також цікаве зображення сімки:

*Василю, Василю, іди ж ти до ому.
Заняла Уляна, Уляна сім пар волів з двору.
На ж тобі, Уляно, та семеро овець,
Та не кажи, Уляно, Уляно, що я йому отець.
На ж тобі, Уляно, ще й семеро хліба,
Зверни ж ти, Уляно, на старого діда (9).*

У весільній обрядовості теж є приклади сімки:

*Дружко сем'янистий,
Семеро діток має.
Та всі з кошелями,
Весь коровай забрали (5).*

* * *

*Пусти, свате в хату,
Нас тут небагато.
Сім раз та по семеро,
Свату хату перевернемо (5).*

Узагалі, українська пісенна творчість зберігає традиційне ставлення народу до числа «сім». Про це свідчать експедиційні записи. У пісні про відомого харківського полковника Григорія Донця, який, до речі, є засновником слободи Нової Водолаги, співається:

*Ой ходив та й Донець
Та сім год по Дону (8).*

У чумацьких піснях зустрічаємо подібне:

*Ой ходив чумак,
Та ходив бурлак
Та сім год по Криму (6).*

(Кришталь С.Г., 1916 р. н., с. Чимужівка, Зміївський р-н)

Сімка живе і в козацьких піснях, які донині співаються в селах Харківщини:

*Чорноморець з поля їде,
Шестеро коней веде*

*На сьомому вороному
У жупані голубому.*

(гурт жінок, с. Гороховатка, Борівський р-н).

Числа «сім» часто згадується і в побутових піснях:

*Не плач, голубко,
Не плач, сизая.
Пришлю я тобі
Сім пар голубів,
Шукай, вибирай
Парочку собі (9).*

* * *

*Ой що ж воно за вдова,
Що сім год без мужа жила,
Ой та сім год без мужа жила
Та двох синочків родила (10).*

За народними віруваннями давньої української міфології сьома дочка, народжена у сім'ї, де є вже шість дочок, відьма.

Наші пращури знали, як вилікувати словом людину. На допомогу собі вони брали магичні числа, одним з яких була чарівна сімка. Експедиційні опитування населення свідчать про те, що число «сім» – улюблене магичне знахарське число. Ось як вимовляли недугу з його допомогою:

*Ішло сім попів,
Несло сім цівів, (щоб побити хворобу)
Ішло сім попів,
Несло сім граблів, (щоб загребти хворобу)
Ішло сім попів,
Несло сім лопат, (щоб закопати хворобу)
Ішло сім попів,
Несло сім метел, (щоб вимести хворобу) (2).*

Борисенко Марія Михайлівна, 1900 р. н., з Нової Водолаги (бабуся керівника фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» О.В.Коваль, яка прожила 100 років), розповідала, що в давнину пупок народженої дитини не викидали, а зав'язували і зберігали. Коли дитині виповнювалося сім років, їй давали той «пупик», щоб дитина його розв'язала. «Розв'яжеш – розумним будеш». Цікавим у цій розповіді є той факт, що саме семирічній дитині вперше випадало таке випробування власної долі (2).

У народній творчості дівчина-семилітка розгадує загадки (див. вище). Саме в семилітньому віці дівчинку вперше мати відпускала на вулицю гуляти самостійно. А у вінок дівчині уплітали сім квіток, кожна з яких мала символічне значення днів тижня.

Як бачимо, загадкове число «сім» супроводжує людину, живе в народному календарі, в народній творчості, до нього звертаються за допомогою, вірують у його магічність.

Література

1. Лозко Г. Коло Свароже. – К.: Український письменник, 2004. – с. 222.

Список інформантів

1. Абдула Ніна Тихонівна, 1929 р. н., с. Станичне Нововодолазького району.
2. Борисенко Марія Михайлівна, 1900 р. н., с.м.т. Нова Водолага Нововодолазького району.
3. Вороник Володимир Арсентійович, 1925 р. н., с.м.т. Нова Водолага Нововодолазького району.
4. Гуленко Наталія Іванівна, 1915 р. н., с. Одринка Нововодолазького району.
5. Денисенко Ганна Михайлівна, 1929 р. н., с. Червоний Шахтар Ізюмського району.
6. Кришталь Софія Григорівна, 1916 р. н., с. Чимужівка, Зміївського району.
7. Либа Катерина Парамонівна, 1904 р. н., с. Знам'янка Нововодолазького району.
8. Осадченко Марфа Йосипівна, 1920 р. н., с. Гаврилівка, Нововодолазького району.
9. Решетняк Анастасія Павлівна, 1921 р. н., с.м.т. Нова Водолага Нововодолазького району.
10. Супрун Софія Павлівна, 1915 р. н., с. Комарівка Ізюмського району.
11. Чалиш Лідія Трохимівна, 1932 р. н., с. Рябухіно Нововодолазького району.

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ

Тетяна Нащанська,
учениця 10 класу
Соколівської ЗОШ I-III ступенів
Зміївського р-ну Харківської обл.
Керівник – **Л.П. Хименко**

ОБРЯДОВИЙ ХЛІБОРОБСЬКИЙ КАЛЕНДАР (за етнографічними матеріалами с. Соколового Зміївського р-ну Харківської обл.)

Життя людей у будь-якому суспільстві залежить від певного загальноприйнятого, традиційно встановленого порядку. Такий порядок формувався протягом усього історичного розвитку народу й пов'язаний як з річним календарем, так і зі стадіями розвитку людини та сім'ї. Літочислення, періодичні зміни сезонів природи – невід'ємні складники етнічної культури, з якими пов'язані звичаї, обряди та свята. Протягом багатьох віків ця обрядовість увібрала в себе істотні риси соціального, економічного життя народу. У ній знайшли своє відображення громадський устрій, сімейно-побутові стосунки українців, особливості їхнього світогляду, психології, моралі.

Відвідуючи факультатив «Народознавство» у восьмому й дев'ятому класах, автора роботи зацікавила тема обрядового хліборобського календаря. Як мешканка села, відчула необхідність знати всі деталі сільськогосподарського виробництва.

Вивчаючи літературу за цією темою, автор дійшла висновку, що бракує досліджень локальних осередків регіонів України. Тому протягом трьох років було проведено відповідну пошукову роботу у своєму населеному пункті, зокрема записано розповіді старожилів, своєї бабусі. Звичаї й обряди, подані в праці, притаманні саме Харківщині, Зміївщині й зокрема селу Соколовому.

Метою роботи є розкриття джерел стародавніх традицій хліборобського календаря в регіональному аспекті.

Завдання роботи – доповнити до цього відомі хліборобські та рільницькі обряди тими, які є характерними для Слобідського краю, зокрема села Соколового Зміївського р-ну Харківської обл.

Село Соколове (нинішня назва з 90-х рр. 20 ст.) на берегах річки Можу (басейн Дону) 17 ст. розбудували переселенці з Правобережної України, давши назву «Соколів», хоча залишки людських поселень на території сучасного села відомі з часів пізнього палеоліту [9, с. 11]. Кількість мешканців села складає близько півтори тисячі осіб.

Обрядовий хліборобський календар українців

Календарна обрядовість тісно пов'язана з природою, релігією, трудовою діяльністю людини.

З давніх часів в Україні (як і в інших європейських країнах стародавньої хліборобської культури) рік розпочинався з пробудженням природи навесні, в березні, в пору весняного рівнодення. Від часу прийняття християнства 988 року руські літописці почали вести відлік часу за візантійською традицією від «Створення Світу» (створення Адама 5508 року до н.е.). 1 березня вважалося початком року до кінця XV ст., з 1492 року початок року перенесено на 1 вересня. За наказом Петра I 1700 року початок літочислення було перенесено на Різдво Христове (нова, або християнська ера), а початок року – на 1 січня. Цей юліанський календар діє у межах православної церкви.

Обрядовий хліборобський календар увібрав у себе практичний досвід багатьох селянських поколінь, поєднав дохристиянські з християнськими уявленнями, прив'язав язичницькі вірування до православних дат. Тож можна з упевненістю сказати, що наші мудрі пращури зуміли поєднати майже несумісне й створити своєрідну побутову релігію, яка регламентувала життя селянина (що й коли саджати – ці терміни були досить суворо розписані по днях). Стрижнем цієї релігії була турбота про врожай, про хліб як головну святиню, велика повага до хліборобської праці, піднесення та ставлення цієї нелегкої справи. Традиційно українці шанували землю, називали її «мати», «свята земля», вважаючи її святою живою істотою.

Хліборобство – це широке поняття. Воно поділяється на три основні галузі: власне хліборобство, садівництво та городництво. Наша земля відчувала на собі різні системи землеробства: вирубно-вогневу, перелогову, трипільну. Селяни постійно намагалися щось удосконалити у своїй праці, аби отримувати кращі врожаї. Одне лише залишалося незмінним із року в рік – традиції предків, їх хліборобський календар, за яким вони жили й вели господарство.

Готуючись до весни як нового господарського року, треба було встигнути багато чого зробити. Недаремно ж у народі кажуть: «Готуй сани влітку, а віз узимку». Дбайливі господарі ремонтували чи виготовляли вози, дбайливо підбирали посівний матеріал, начищали плуги та борони. Наприкінці зими вони вдивлялися в далечінь, прислухалися до природи, намагалися відчутися духмяне повітря весни.

Селяни весь час спостерігали за погодою, поведінкою тваринного й рослинного світу, щоб знати, якими будуть літо й осінь, на який врожай сподіватися.

Хліборобські традиції с Соколового

У Соколовім на Зміївщині Леонід Трохимович Хименко (7) більше двадцяти років спостерігає за погодою від 26 грудня по 6 січня. Кожен день за народними віруваннями відповідає місяцю наступного року. Його спостереження в основному підтверджуються. Наприклад, якщо 29 грудня було морозно й безсніжно, то квітень буде сухим, спекотним і без опадів.

Важливим для селян було свято *Стрітєння* (15 лютого за новим стилем). Погода в цей день мала показати, хто ж поборить: зима чи весна. Цікаво, що в селі частіше говорили про двобій зими з літом (а не з весною), оскільки в давнину наші пращури ділили рік на два сезони: зиму й літо (в образах Коляди й Купала). Узагалі зустріч зими з літом, за народними уявленнями, мала відбуватися двічі на рік. Однак, друга зустріч (коли перемагає зима) не супроводжувалася такою кількістю обрядів та повір'їв і не викликала таких бурхливих радощів і сподівань, як перша.

У цей день селяни уважно стежили за природою і чекали від неї знаків, якою ж буде погода надалі. У Соколовім Л.Т. Хименко розписує прикмети щодо Стрітєння буквально по годинах. *«Цей день може передбачити погоду на рік. Наприклад, якщо зранку йде дощ, то весна буде дощовою, мокрою; в обід сонце – на сухе літо; увечері опадів немає – суха погожа осінь»*

У народі казали: «Як півень води нап'ється, то буде рання весна». Однак поряд із тим, як не дивно, були й протилежні спостереження: «Як на Стрітєння капає зі стріхи – не знайдеться з літа потіхи», «Як нап'ється півень води, то набереється хазяїн біди», «На Стрітєння обертається птиця до гнізда, а хлібороб до плуга». У деяких варіантах останнє прислів'я стосувалося іншого дня, Обертання (9 березня), – так в народі часто перекручували

назву *Обертання*, в якій відбивалося релігійне свято знайдення голови Іоанна Предтечі (Хрестителя). Уважалося, що в цей день птахи прилітали з вирію й починали шукати місце для гнізда. «Лелека в полі – значить родюча земля».

Із пернатими було пов'язано чимало прикмет та ритуальних дій. Посланцем весни вважали жайворонка. Коли вони прилітали, поля ще були вкриті снігом. Своєю появою жайворонки нагадували, що незабаром прийде весна. Свято Стрітіння та Обертання завершували рік.

Хліборобський рік розпочинав місяць березень. Можливо, жодного місяця селяни-хлібороби не чекали так, як березня.

Прихід весни – це свято *Явдохи* (14 березня). Хоча до першої борозни було ще далеко, але селяни раділи цьому святу. «Прийми Євдокії дядькові затії: плуга точити, борону точити» – це прислів'я нагадувало господареві, що слід поквипитися з інвентарем. Євдокія в перекладі з грецької означає «благовоління», тож ця свята могла сприяти пробудженню життєвих сил землі, вона «благоволила» весні. *У Соколовім, щоб задобрити Явдоху*, – розповідала Шемигон Наталія Петрівна, – *господарі випікали обрядове печиво, молодь співала пісень, в яких закликали весну. Водили хороводи (обов'язково), співаючи веснянки*» (2):

Благослови, мати,
Весну закликати,
Зиму проваджати!
Зимочка в візочку,
Літечко – у човнику!
Ой, дай, Боже ,весну почати,
Весну-красну звеличати.
Ой, Весно, Весно-весняночко,
Де твоя дочка – паняночка?
Сидить у садочку, шиє сорочку:
Своєму милому на весняночку!

Веснянки були різноманітні за своїм змістом. Особливе місце серед усього розмаїття веснянок посідали пісні та ігри, в яких були відчутні хліборобські мотиви. Вони мали на меті активізувати господарські, важливі для селян рослини, щоб ті були лагідними і добре вродили.

Одним із найвідоміших є хоровод «Огірочки». Із спогадів Диптан Єфросинії Григорівни.: *«Дівчата, танцюючи, переплітали*

руки над головами, імітували ріст огудиння огірків, при цьому говорили: «В'їться огірочки, мої сини і дочки, рівненські, гладенькі, як мої ручки удаленькі». Хлопці ганялися за дівчатами, ніби зривали огірки, а дівчата пручалися, виривалися, не давалися хлопцям у руки» (3). Поширеними також були хороводи «Горошок», «Льон», «Просо» тощо, що супроводжувалися цікавими «сценічними діями» та пантомімою.

На Явдоху, окрім веселих пісень, усі селяни бажали почути посвист байбака, адже це було ознакою того, що весна не забариться. На Зміївщині в с. Гайдари вже стало традицією *будити байбака*. У народі вважали, що на Явдоху стомлений довгою зимовою сплячкою байбак прокидається, вилазить із нірки, стає на задні лапки й тричі свистить, підтверджуючи таким чином прихід весни. А виконавши свою справу, тваринка немовби знову влягається спати аж до Благовіщення. 2008 року байбак Тимко, що проживає на біологічній станції в Гайдарах, не прокинувся. Тож вирішили, що весна буде пізньою, затяжною й холодною. Щоб якось згладити свою провину, бо розбудили невчасно, організатори дня байбака влаштували для товстунчика весілля. Річ у тому, що перша дружина Тимка з невідомих причин його покинула, залишивши шістьох байбачат. Розлучення погано вплинуло на настрої волохатого синоптика. Він покинув своє помешкання. До Гайдар повернувся з новою нареченою. Люди влаштували йому весілля за українським звичаєм: традиційними сватанням, дружками та співами. Збудували також нове помешкання.

Через декілька днів, 18 березня, відзначали ще один досить-таки важливий день – день **Конона**, покровителя коней. Кінь уважався незамінним помічником у господарстві, без нього даремно було сподіватися на гарний врожай. Ця тварина вносила свій великий вклад у землеробську працю людини, полегшувала її, тож свій овес їла даремно.

Важливим днем уважався в народі день 22 березня, свято **Сорока святих**, або Сорока мучеників. Із спогадів Шемигон Марії Степанівни (1888 р.н.): «В цей день пекли «жайворонки», щоб весна утвердилася в селі. Як тільки весело проходило це свято: лунали пісні, діти та молодь водили хороводи на вигоні. Тоді йшли всі в поле пускати «жайворонків» (4). Обов'язково обмінювалися печивом у такий спосіб – підкидали вгору, щоб полетіло, а хто вловить – той і з'їсть. Підкидаючи, промовляли: «Весна-красна,

приходь до нас! На щастя, на здоров'я, на новий урожай!» На цей день обов'язково треба витягти картоплю з погребя. Уважалося, що тоді в кущі буде по сорок картоплин. І ще одна прикмета, якщо на сорок святих не буде морозу, то буде ще сорок морозів.

Справжній прихід весни, тепла утверджував **Олекса** (30 березня), його за це й назвали Теплим. Повна назва цього свята – день Святого Олексія, чоловіка Божого. З цього дня готували польовий інвентар, а пасічники мали виставити вулики.

На Теплому Олексія казали: «Щука-риба хвостом лід розбиває». Рибалки в цей день святкували, а хто не шанує Олексія, чоловіка Божого, тому риба ловитися не буде.

Після Олексія на всіх чекав *Кирило*. Про нього казали: «Минув Олексій, Кирило каже: «Ще не сій!»

Благовіщення (7 квітня) – велике весняне свято. У цей день зазвичай уже тепло, тобто весна прийшла й утвердилася на землі. І для селян це була Блага вість, така, як і про те, що має народитися Ісус. Із розповіді фермера з Соколового Моргуна Василя Федоровича: «*Це було таке велике свято, коли навіть пташка гнізда не в'є. У цей день не можна було й торкатися до бурякового насіння, а то замість нього виросте редька. Із редьки борщу не звариш, а як українцю без борщу? А висівати буряки треба тільки 15 квітня, який би не був день - треба ловити погоду»* (3).

На Благовіщення вже не закликали весну, а вітали. Поскільки після Благовіщення починалася робота в полі, то в цей день закінчувалися весняні ігри та співи веснянок. до наступної весни. Диптан Ніна Трохимівна розповідала: «*Ще з дитинства ми пам'ятаємо «Подоляночку»:*

*Десь тут була подоляночка,
Десь тут була молодесенька.
Тут вона стояла,
До землі припадала,
Личко не вмивала,
Бо води не мала.
Ой, встань, устань, подоляночко,
Обмий личко, як ту скляночку,
Возьмися в боки за свої скоки,
Підскоч до краю, бери дівча скраю.*

Ми малі діти водили хоровод, співаючи, а дорослі були уже в полі. Останнім у цьому святі був так званий «кривий танець».

*Ми кривого танцю йдемо,
Ми кривого танцю йдемо,
Ми в нім кінця не знайдемо,
Ми в нім кінця не знайдемо.
Ані кінця, ані ладу,
Не впізнати котра ззаду,
Не пізнати котра ззаду.*

Отак, співаючи, танцюємо (робимо кругові рухи з руками вгори) імітуємо схід і захід сонця» (2).

Важливою подією в календарі кожного селянина була сівба. «Що посієш, те й пожнеш» – стверджує народна мудрість. Початок сівби не мав установленної дати, оскільки залежав від погодних умов. Сівба ярвини на Слобожанщині в теплі роки часто починалася на Теплому Олексія. «Посієш вчасно, то й вродить рясно, а посієш рідко, то й вродить дідько». Зазвичай першими на посів були овес та ячмінь – «Кидай мене в грязь, то будеш князь». Після них сіяли пшеницю та яре жито.

Початок сівби кожна родина сприймала як справжнє свято, воно було насичене багатьма ритуалами. Господар обов'язково виходив у чистій сорочці (щоб бур'яну та будяків серед хліба не було), брав із собою хрестець (що був спечений на Середохрестя). У день початку сівби вставали дуже рано: вважалося, що розпочати цю справу треба було до сходу сонця. Кожна родина

влаштовувала на полі маленьку святкову трапезу, головним елементом якої був хрестець. На Слобожанщині в середині поля ставили хрест, і піп обходив ниву з молитвою. Перед початком сівби обходили ниву з хрестом, під час цього ритуалу (інколи – після сівби) хрестець з'їдали, щоб гарним врожаєм розродилася нива. Оскільки він уже багато пролежав у коморі, його розмочували у воді. Скуштувати хрестець мали всі учасники сівби, включаючи волів та коней.

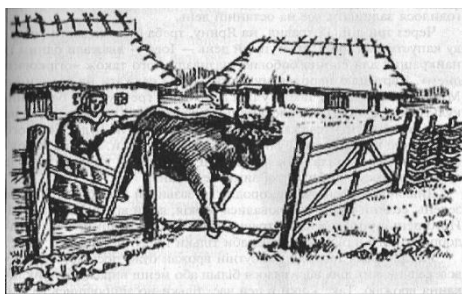
Сівба вважалася виключно чоловічою справою. На Слобожанщині сіяли із «сів». То був спеціальний мішок, що висів

на мотузці через ліве плече спереду і вміщував більше 20 кг насіння. По закінченні сівби господар молився, а потім казав: «Нивка, нивка, верни мою силку». Завершувалося все це спільним обідом у полі, а потім у кожному домі під час святкової вечері дітям дарували сорочки або чоботи – дуже дорогі дарунки в давні часи.

Так і в наші часи фермери дотримуються народних звичаїв – сівбу проводять в зазначені терміни. Селяни впевнені, що вчасно вкинуте в землю зерно проросте 21 квітня, на день свята *Родіона*. Із спогадів *Обозної Катерини Порфіріївни*: «У цей день треба було хоч не надовго притулитися до дерева, щоб спина не боліла. Ви знаєте, і справді допомагало» (5).

На день Святого *Луки* (5 травня) треба саджати цибулю. Існував також осінній *Лука* (31 жовтня). Про ці свята побутувала така приказка: «До весняного Луки нема хліба і муки, прийшов осінній Лука – з'явилися хліб і мука».

На *Юрійів* день (6 травня) вперше виганяли худобу, оскільки він був покровителем худоби, особливо корів. Також був звичай у цей день збирати росу, яка нібито добре лікувала хвороби очей [9].

Із спогадів *Шемигон Марії Степанівни*: «Звичай «збирати росу» давній, ще бабуся мені розповідала, та й мої батьки дотримувалися цього звичаю. А коли прийшли совети, то поступово хліборобські звичаї почали забуватися, бо їх не дотримувалися. Треба було виконувати план і вчасно рапортувати до району. А звичай цей чудовий, до нього готувалися, як до свята.

Весною, коли починала відростати озима, заздалегідь домовлялися іти «збирати росу» Всі ми вдягалися в святкову одягу, брали їжу і вдосвіта сходились до одного із сусідів. Тільки починало світати, починали збиратися.

У поле йшли натщесерце попарно – чоловік і жінка, братик і сестричка. Дорогою не можна було розмовляти, а як траплялися стрічні, то віталися лише поклоном.

Біля свого поля розстеляли скатертину й виставляли їжу.

Батько брав вишитого рушника з хлібиною, і ми всією сім'єю тричі обходили поле. Зібравши росу, скроплювали один одного росою, бажаючи міцного здоров'я та щастя. А нам батьки приказували: «З роси та води вам!» Зібрану росу збирали в баночки, щоб потім нею загоювати рани.

Тільки-но сходило сонце, починали снідати. Батьки говорили про майбутній урожай, завбачаючи його за прикметами погоди. Нам, дітям, приказували не кришити на землю, а залишки їжі закопували в землю, «щоб кури та худоба не посліпли».

Як сонце висушувало росу, батьки пропонували нам «покачатися по полю, щоб густо родили жито та пшениця». А нам цього тільки й треба.

Лунали піснями поля. Веселий був обряд» (8).

На Юрія був поширений хрестовий хід нивами – традиційні обходи полів усією громадою. «Це було урочисте й красиве дійство, і навіть дощ не міг зіпсувати настрою в цей день – навпаки, дощу чекали й благословляли його» (8). «Травень мокрий робить хліб добрий», «Як у травні дощ і грім, буде радість всім», тобто буде добрий урожай.

Наші пращури намагалися до Вознесіння повністю обсіятися і висадити всю городину.

У червні, за народними уявленнями, ще можна дещо було сіяти. Наприклад, на день **Олени** (3 червня) сіяли огірки. Ткаченко Віра Петрівна розповідала: «Як бачила перший цвіт, то перев'язувала його червоною ниткою, що була виврана з пояса, і приказувала: «Як густо цей пояс в'язала, щоб так мої огірочки густо в'язались». А якщо з'являлися квіточки-пустоцвіти, то за п'ятим листочком прижимала огудиння, щоб зав'язувалися» (8).

На **Івана Головатого** (7 червня) здійснювали основну посадку капусти. Із розповіді Яковенко Віри Іванівни: «Починаючи роботу спочатку перехрестюся і кажу: «Дай же, Боже, в час добрий моя капустанька приймалася і в головки складалася». Потім бралася за голову, біла себе по стегнах, примовляючи: «Щоб моя капустанька була із кореня коринастая, а із листу головастая». Встромляючи розсаду в землю говорила: «Щоб не росла висока, а росла широка». А вже коли капуста сиділа в землі, давила коліном грядку – для того, щоб капустанька була туга, як коліно» (10).

А тим часом селяни придивлялися до пшениці, чи почала колоситься. На день **Феодосії** (11 червня) починали перші жнива яровини, але все ще було попереду. Косовиця вихором влітала в селянське життя, вимагала повної віддачі та неабияких зусиль.

Із розповіді Ткаченка Олексія Трохимовича: *«Косили сіно в основному чоловіки, а зараз трактором. Але треба вгадати час, коли косити, щоб трава не перестоялася. Як тільки зацвіте, ще не виб'ється в колосок – зразу косити треба.*

На косовицю виходять усі – і старе, і мале. Чоловіки косили, діти і старики перевертали – сушили. Але основне треба його перевезти і вкласти в скирту, та так, щоб не затекло дощем, бо погніє. Саме краще зберігати в сінниках. З кращого сіна роблять сідало для курей, що краще неслися» (6). Ось така робота кипіла на Петрівку. Селяни добре знали, що прохолоджуватися чи чогось вичікувати немає часу, попереду жнива.

Коли закінчували косовицю, на кінці ділянки залишали клаптик некошеної трави. Її перев'язували, верхівку квітчали, поряд клали хліб-сіть. Цей «трав'яний дід» мовчазно, але переконливо сповіщав про закінчення сінокошу. Привезене додому сіно треба було кудись сховати – у стіжок, на горище. З кращого сіна робили кубла для домашньої птиці.

На **Івана Купала** (7 липня) селяни відпочивали, набиралися сил перед жнивнами. Соколівські дівчата й хлопці, зробивши Марену й Купало, йшли до річки. Дівчата ворожили на долю, кидаючи вінки у воду. Хлопці спостерігали за діями дівчат. Якщо хлопець спіймає вінок своєї дівчини, то вони обов'язково поберуться.

12 липня, коли закінчувався піст, святкували **Петра й Павла**. До цього сіно мало бути скошеним. Наступала, як в народі говорили «Петрівка». Дійсно, з цього дня наступало спекотне літо. «На Петра і душа тепла», «Від Петра краєне літо».

На це свято до церкви несли святити обрядовий хліб. До цього свята серйозно готувалися, навіть білили хати, вішали на стіни святкові рушники. «Цей день був і святом пастухів, їм господарі дозволяли забрати один удій і розпоряджатися на свій розсуд. Хоча в цей день селяни намагалися не працювати, але обов'язково треба було зжати перший сніп – тоді жнива мали пройти легко, гладенько.

Перший сніп – це хліборобська святиня. Свято першого снопа – «зажинки» ґрунтуються на традиціях: господині стелили в полі рушники, на які ставили свічку й хліб-сіль, потім кожна кланялася своїй ниві й промовляла: «Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати». Часто розпочинав жнива найшанованіший у селі чоловік. Перший сніп «дідух» (так називали на Слобожанщині) ставили на покуті перед образами (святе місце), де він лишався до кінця молотьби. Згодом його обмолочували окремо від інших, а зерно святити у церкві. Солома з цього снопа, вважалося, могла вберегти корів від будь-яких хвороб, тому нею годували обережно, потроху змішуючи з іншою. Якщо в цей рік у родині дочка виходила заміж, то весільний коровай пекли саме з першого снопа.

Хліборобський календар відводив у кожному місяці «вихідні» – хоч один-два святкові дні, в які не можна було працювати. І тільки з кінця липня і до середини серпня таких днів не було, адже «один серпневий день рік годує» і втрачати його на відпочинок було не варто.

Офіційним початком жнив уважався день Святого **Прокопа**, який припадав на 21 липня. «На Прокопа жита копа», «Прокіп нав'язав сім кіп», «На Прокопа готуй спину для снопа» – так говорили люди про жнива. Із спогадів Яковенко Клавдії Василівни: *«Важко було в жнива, старші в'язали снопи, а діти крутили перевесла. Копна – 60 снопів, полукіпок – 30, крести – 15 снопів. Але хоч і важко було, та верталися з поля з піснями. Молодь веселилася, розповідаючи смішні історії та анекдоти. Старі і діти сиділи на підводах, молоді ішли пішки»* (11).

Жнива тривали й у серпні, у цьому ж місяці вони урочисто закінчувалися, тому його так і назвали від основного знаряддя праці – серпа. Жінки й дівчата справно управлялися з серпами й перевеслами. Було нелегко, але ж «Влітку із потом, а взимку з повним ротом».

Кінець жнив, як і вінець будь-якої справи, треба було гарно відсвяткувати. Називали це свято «обжинки». Наприкінці скошеної ниви залишали колосків з десять – вони мали сприяти врожаю на майбутній рік. Колоски заламували на схід сонця, перев'язували в кількох місцях червоною ниткою, стрічками або вплітали його на зразок бороди для звання «Спасової бороди». Вона була вінцем цієї справи (до свята Спаса залишалося вже небагато часу).

«Обжинки» були також і шаную нелегкій хліборобській праці, святом, на яке заслужив селянин. На завершення обжинок влаштовувався святковий обід із піснями про зроблену справу. Останній сніп заносили до хати, і він стояв аж до Різдва, щоб на Святвечір посісти почесне місце в хаті. Але так було не завжди. Коли в домі хтось протягом року помирав, бородатого залишали в полі – мишам і пташкам на спомин душі.

За спостереженнями етнографів, різноманітні обжинкові обряди стосувалися виключно збору озимих хлібів. яровим такої честі не випадало – їх жали досить тихо, без гучних святкувань.

Зазвичай обжинки відбувалися на **Іллю** (2 серпня), а пучок незжатого колосся інколи залишали «Іллі на бороду».

Ходить Ілля по межі,
Дивується бороді...

«На Іллі новий хліб на столі», «Ілля заходить до хати, аби свіжого хлібця скуштувати». Адже перший хліб нового урожаю був святим символом українського хліборобського року.

Із спогадів Несміян Наталії Хомівни: *«Ще бабуся мені розповідала, що колись Бог наказав Іллі розправитися з нечистою силою, знищити все бісове плем'я, яке повстало проти Бога. Але біси дуже хитрі та спритні, їх не так-то просто було спіймати. І відтоді грізний Ілля ганяється за ними, пускає в них свої вогняні стріли – громи й блискавки. На цей день могла бути «горобина ніч». Спочатку все небо затягне чорними хмарами, а потім все пожовтіє. Затихне. Замре. То ми мерщій тікаємо у хату.*

Закриваємо віконниці, ховаємося під припічок. Батьки заганяють худобу, закривають хліви. Птиця сама ховається, відчуваючи біду. А цуцик так заб'ється в будку, що його зовсім не видно. І через деякий час піднімається буря – сильний вітер. Грім. Блискавка, та така, що страшно в хаті сидіти. Але блискавка без дощу. Вимикаємо електрику. На хвилину все знову завмирає, а потім іде сильний ливень, ніби з відра хтось лє. А закінчується градом. То бабуся вибігає і викидає посеред двору рогачі, чаплію, кочергу, щоб град перестав. Коли все затихає, ми вилазимо з під припічка і вибігаємо у двір випустати худобу» (4).

Якщо наші пращури чули грім, вони вважали, що то «Ілля по небу (небесному мосту) у вогняній (інколи золотій) колісниці їде». Ілля у народній уяві був таким войовничим і серйозним, що вважалось: якщо будеш працювати в цей день, то він може розсердитися і вдарити блискавкою. Узагалі, якщо людина помирала від блискавки або від неї загорялася оселя, вважалось, що це Божа кара. Говорячи про жнива, тут слід згадати легенду про житяний колосок: «Колись у сиву давнину. колос жита був більший. Зерно було не лише на кінчику, а обліплювало всю стеблину. Розповідали, що Бог із Петром і Павлом прийшли у вигляді убогих до однієї небідної оселі. Хазяйка хліба не дала, а кинула сирим тістом Богові в очі. Він розгнівався і сказав, що відтепер ніколи не буде хліб родити. Але собаки почали скавучати, і Бог змиловився, залишивши на їх долю невеличкий колосочок. Тож селяни й кажуть: «Ми собачу долю їмо, а колись колос аж до землі був».

Працю хлібороба завжди шанували в нашому селі, й нині урочисто проходять свята «Першої борозни», «Першого снопа», «Обжинки». Так, у липні на тракторному стані вишиковуються комбайни, автомобілі для перевозки зерна, транспортні засоби для доставки соломи, пересувна механічна майстерня й агітбригада Будинку культури. Право скосити перший сніп надається старшому за віком комбайнеру. Коли дідух готовий, дівчата в національних костюмах на вишитому рушникові вітають досвідченого комбайнера хлібом-сіллю. За традицією в селі святкують і обжинки. З вижатого збіжжя жінки та дівчата плетуть обжинкові вінки, які надягають на жниварів, обсипають їх золотим зерном. Найстаршому вручають «обжинкову квітку», звиту з колосся у вигляді деревця. У три яруси на чотири боки відходять колоскові

віти, і вивершується квітка триєдиним пучком колосся. Вона уособлює життя та врожай [9, с. 180].

Хоча літо і не думало закінчуватися, та селяни вважали цей день початком осені, закінченням літа. Після Іллі заборонялося купатися в річках, бо «на спині верба виросте». Утім, у народних повір'ях та піснях Ілля не завжди виступав як грізний громовержець, а й як щедрий сівач.

Ішов Ілля на Василя,
В нього пужка-житяночка,
Куди махне – жито росте,
Жито, пшениця і всяка пашниця.

Так співали тому, що невдовзі після Іллі вже починали сіяти озимі жито й пшеницю.

Розпочинали сівбу в день **Бориса і Гліба** (6 серпня): «На Бориса і Гліба берися до хліба». А от 9 серпня на день **Великомученика Пантелеймона** гріх було робити. Наступного дня – **Смоленської Божої Матері** – селяни також намагалися не працювати.

12 серпня, **День Сили**, або Івана-воїна, був, за народними уявленнями, одним із найсприятливіших днів для сіяння озимини.

З великим розмахом соколовці відзначали три **Спаси**. (14, 19 та 28 серпня) – на це вистачало сил серед хліборобської роботи. Маком, освяченим у церкві 14 серпня, «на Маковія», обсипали худобу проти нечистої сили. Освячений мак і квіти зберігали на покуті до весни. Весною мак розсипали по городу на добрий врожай, а квіти прикладали до голови, щоб не боліла. У цей день печуть прісні коржі, залиті медом та розтертим маком. Вистачало сил і на Спасівський піст, який тривав до другого «яблучного» Спаса 19 серпня, дня **Преображення Господнього**. Цей Спас був найбільш значним святом – це своєрідне свято врожаю. До цього дня нічого, що виросло в садку не їли, особливо ті, у кого померли маленькі дітки, бо на тому світі дітям «Бог яблучка не дасть, бо мати з'їла». Їли тільки після того, як все освятять в церкві. На яблучний Спас святили яблука, бо в кожного біля хати є садочок.

До **Успіння Пресвятої Богородиці** (28 серпня) мають бути повністю закінчені жнива, зібрані всі фрукти. У Соколовім на Успіння храм. Ходять в гості до кумів із свяченими фруктами та медом. Село гуляє, відпочиває.

У народному календарі існує три **Пречисті** (28 серпня,

21 вересня, 4 грудня). Про них у народі кажуть: «Перша Пречиста жито засіває, друга дощем поливає, а третя снігом покриває» або «Прийшла Перша Пречиста – одягла природа намисто, прийшла Друга Пречиста – взяла комара нечиста, а прийшла Третя Пречиста – стала діброва безлиста».

Дівчата чекали на осінь, яка, забираючи тепло й важку працю, «приносила» сватів та вечорниці.

На **Варфоломія** (7 вересня) потрібно було сіяти жито: «пришов Варфоломій – жито на зиму сій». На **Мусія** (10 вересня) завершували збирати коноплі.

11 вересня – **Усікновення**, головосіки Іоанна Хрестителя (Головосічіння). У цей день не можна було різати, сікти жоден овоч округлої форми. Старі люди стверджували: якщо в цей день розрізати голівку капусти, з неї потече кров.

На **Семена** (14 вересня) розпочинали копати картоплю.

На **Михайла** (19 вересня) Чудотворця не працювали (Михайлове Чудо). Справа, розпочата в цей день, матиме недобрі результати. У Соколовім у цей день відзначають другий храм.

На **Здвиження** (27 вересня) заборонялося ходити до лісу, адже вважалося, що в цей день вилазять всі гади, збираються докупи і радяться, де перезимувати. Якщо людина з'явиться поряд з цим зібранням, гади неодмінно завдають їй шкоди, тож краще було не ризикувати.

Тим, хто не встиг відсіятися, давалася відстрочка до **Івана Богослова** (9 жовтня).

Жовтень був одним із улюблених місяців наших пращурів. Урожай майже зібрано, свіжих дарів ще багато, поле засіяне озимою. Та до того ж осінь – пора весіль. На **Покрови** (14 жовтня) закінчення всіх польових робіт. Про тих, хто не встиг посіяти, казали: «Хто сіє по Покрові, той не має, що дати корові», «Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови».

У кінці жовтня заготовляли буряки і квасили капусту на зиму. День **Овсія** (30 жовтня) «колесо з віссю прощається» – шляхи стають поганими, колеса в них уже не можуть проїхати.

Листопад лякав холодом, сповіщав про зиму **Дмитро** (8 листопада). Пастухи відзначали «закінчення сезону».

На **Кузьму і Дем'яна** (14 листопада) святкували ковалі, а на **Пилипа** (27 листопада) починався Пилипівський піст. Жінки починали прясти кужіль на полотно.

На *Матвія*, або *Симона-Юди* (29 листопада) вважалося, що земля остаточно замерзає.

Зимую аграрна тематика переходила з поля на вечорниці та свята. 4 грудня приходила до осель *Третя Пречиста* (свято введення у храм Пречистої Богородиці). Із Введення до Благовіщення не можна було працювати, торкатися землі, бо вона в цей час відпочиває. Але до *Введення* треба було обов'язково потерти коноплі, а то можна накликати бурю на поля або грозу.

Із спогадів Шемигон Марії Степанівни: *«Коноплі мають чоловічі і жіночі стебла, причому чоловічі (плоскінь) дозрівають раніше. Плоскінь вибирали, сушили і мочили два тижні у воді. Жіночі стебла (матірка) – значно грубіші, їх виривали восени, в'язали у невеликі кучки, обмолочували і мочили три тижні. Вимочували коноплі у річці або у ямах, після чого висушували і били. Сушили на сонці, потім тіпали – відділяли кострицю від волокна. Цей процес проходив у такій послідовності: жменьку конопель ділили на ручайки, ламали, тріпали об стовпи або дошку, м'яли на бительні й на завершення терли на терці. Після чого волокно микали на гребені, надаючи кожній волокнині одного напрямку. Готове прядиво складали у куклу. З неї микали мички, котрі для прядіння вичісували дерев'яною гребінкою та щетинною щіткою. Пряли на веретені й на прядці. Випрядені нитки змотували з веретена або прядки на мотовило у півміток (30 ниток), який змотували у клубок на витушці. З клубків розмотували нитки на снівницю. Зняту звідти пряжу (основу) парили, золили, прали, інколи білили на сонці чи на морозі, при потребі фарбували. Для фарбування використовували найрізноманітніші місцеві рослини і фарбники. Наприклад, щоб отримати жовтий колір, використовували березу і вільхову кору, лушпиння цибулі; коричневий – кору дуба, синьо-фіолетовий – бузини. Закріплювали колір природними кислотами і сіллю, капустияним і огірковим розсолами, сироваткою.*

Під час цих робіт співали, розповідали цікаві історії. Особливо, коли йшли на річку вибілювати полотно» (8) [9].

Коли вже ліг сніг і закінчувалися всі роботи, діти спокійно могли йти до школи. Початок навчального року в давнину припадав на 14 грудня, день пророка *Наума*. І це теж було пов'язано із хліборобським календарем. Тепер він відпускав дітей на шкільні лави. Селяни в цей день ставили свічки в церкві, говорячи при

цьому: «Святому на пошану, моєму синові на розум».

Після *Ганни* (22 грудня) сонце повертає на літо, а зима на морози. На *Спиридона* (25 грудня) буває найбільший мороз. «Грудень землю грудить, а хату студить». Із цього дня визначали, яким буде наступний рік по місяцях – кожен наступний день показував погоду на певний місяць. Січень був багатий на свята. Коло хліборобського календаря замикалося. І повторювався той цикл щороку – події, які лежали в основі життя і добробуту.

Отже, у слобожан головним промислом було хліборобство. Ним займалися не тільки мешканці сіл, хуторів та слобод, а й міст і містечок. Заселяючи Дике поле, слобожани зразу ж бралися за оранку та сіянку земель. З собою вони привезли не тільки сільськогосподарський і побутовий інвентар, а й свої землеробські звичаї, обряди, традиції. Хоча технологія хліборобства змінилася, багато з них збереглося й дотепер.

Жоден з обрядів не обходився без хліба. Коли народжувалася дитина, провідували з хлібиною, на весілля йшли з хлібом, благословляли молодих хлібом, в останню дорогу проводжали людину – на віко клали хліб, що є символом вічного життя.

Народознавчі спостереження показують, що хліборобська обрядовість сприяє більш глибокому зрозумінню життя й побуту селянина, його світогляду.

Список інформантів, які мешкають у селах Зміївського р-ну Харківської обл.

1. Диптан Ніна Трохимівна, 1936 р. н., с. Диптани
2. Диптан Єфросинія Григорівна, 1913 р. н., с. Диптани
3. Шемигон Марія Степанівна, 1888 р. н., с. Соколове
4. Моргун Василь Федорович, с. Соколове
5. Обозна Катерина Порфіріївна, 1924 р. н., с. Вилівка
6. Хименко Леонід Трохимович, 1946 р. н., с. Соколове
7. Ткаченко Віра Петрівна, 1948 р. н., с. Соколове
8. Яковенко Віра Іванівна, 1946 р. н., с. Соколове
9. Шемигон Наталія Петрівна, 1926 р. н., с. Соколове
10. Ткаченко Олексій Трохимович, 1953 р. н., с. Соколове
11. Яковенко Клавдія Василівна, 1928 р. н., с. Соколове
12. Несміян Наталія Хомівна, 1919р.н., с. Соколове

Література

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. Х.: Дельта, 1993. – 250с.
2. Довідник з історії України. т. 1-2. – К.: Генеза, 1995. – 435с.
3. Дьоміна О.М. Наша маленька Батьківщина: Історія адміністративно-територіальних змін на Харківщині (До 360-річчя м. Змієва) // Вісті Зміївщини. – 2000. – № 61 – 63.
4. Зміїв // Пам'ятна книга Харківської губернії на 1865 рік.
5. Історія української культури. – К.: «Либідь», 1994. – 656 с.
6. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітлені. 2-х кн. – К.: Обереги, 1994. – 524 с.
7. Слюсаревський Д.Г. Слобідська Україна. – Х.: Гольдфарб, 1954
8. Українська культура. Історія і сучасність. – Львів: Світ, 1994. – 455с.
9. Хименко Л.П., Коваленко К.М. Соколів і соколяни: З далекого минулого до сьогодні (Історія. Документи. Спогади). – Балаклія: ВБ «Балдрук», 2008. – 208с.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОБУТ СЕЛЯН

Олена Шахова,

учениця 10 класу Тавільжанської
ЗОШ I-III ст. Дворічанського р-ну

Харківської обл.

Керівник – Л.М. Білоус

ПАСІЧНИЦТВО НА ДВОРІЧАНЩИНІ

Актуальність роботи. До теми пасічництва, його історії, використання бджільницьких продуктів звертаються в своїх роботах видатні фахівці з історії, етнології, біології, фізіології, медицини, фармакології. Про давнє бджільництво й значення для людини меду йдеться у писемних джерелах. У найдавніших писемних пам'ятках «Папірус Еберс» і «Закони Ману» згадується про мед як лікувальний засіб, за допомогою якого можна прожити 500 років. У єгипетському медичному трактаті «Книга о приготуванні лікарств для всех частей человеческого тела», який написано 3500 років тому, наводиться багато рецептів, до складу яких входить і мед. У Давній Індії бджільництво було відоме 4000 р. тому. Китайці також успішно займалися бджільництвом уже у III й II тисячоліттях до н.е. Відомий математик Давньої Греції Піфагор, який постійно споживав мед і дожив до глибокої старості, писав про необхідність уживання меду людиною. Мед використовували не лише з лікувальною метою, він був речовиною, придатною для консервування продуктів та бальзамування трупів. Так, тіло О. Македонського, зануривши його у мед, удалося перевезти через пустелю із Середньої Азії до Греції. Гомер описав цю смакоту у своїй «Іліаді». У Корані також згадується цілюща властивість меду.

Видобування меду й продуктів бджільництва з прадавніх часів опанували й слов'яни, які використовували мед у релігійних культах, для освітлення, лікування й харчування.

При княжих дворах служили кухарі-медовари, які варили медові напої з цілющих лікарських трав і вистоювали їх у погребях близько 39 років. Літописи до цього часу зберігають багато відомостей про цілющі властивості меду.

З прийняттям християнства пасічництво набуває ознак святої справи, бо мед використовується у святкових обрядах, наприклад, у Різдвяній куті, або в церковному коливі на похоронах чи поминках. Бджільництво вважається святим заняттям, пасіка – святим місцем, а пасічник – побожною людиною. «Бджола – Божа мушка, або Божа пташка». Віск як бджолиний продукт також святий, тому тільки він іде на церковні свічки. Наші пращури займалися «бортництвом» (борт – вулик з дерев'яного дупла) й жили з нього, і мед у їхньому житті займав особливе місце. Узагалі бджола – символ працьовитості: «Будь робочий, як бджола» [6, с. 74].

Нині загальновідомо, що мед корисний. Це унікальний за складом і лікувальною силою продукт. Калій, магній, марганець, хром, ванадій, стронцій, барій, свинець, нікель, кобальт, молібден, цинк, срібло, йод, фтор – усі ці елементи наявні у меді та продуктах бджільництва. Про лікувальні властивості меду, пасічництво написано багато змістовних книг. У них йдеться про історію бджільництва в Україні, життя бджіл, догляд за ними.

В.Т. Скуратівський (та інші дослідники) у праці «Кухоль меду» здійснив систематизоване етнографічне дослідження українського пасічництва (П.І. Прокопович «Записки про бджіл», О.І. Покорський-Жоравка «Опис руського догляду за бджолами», «Історія вдосконалення вулика», С.П. Великдан «Про медоносні рослини», «Про забобони щодо бджіл», М. Цвін «Хутір Миколаївка», «Вулик М. Цвіна», П.І. Тименський «Приусадебная пасека» тощо).

Наше етнографічне дослідження пасічництва у Дворічанському районі є складовою теми «Пасічництво на Слобожанщині» й присвячено вивченню його ролі в економічному розвитку нашого краю від часів його заселення. Воно охоплює часові межі від 17 ст. (початок заселення Слобідського краю) й до наших днів. Не залишилися поза увагою питання розвитку пасічництва у радянський період на Харківщині в цілому та Дворічанському районі зокрема.

Мета дослідження:

- довести актуальність пасічництва для населення нашого регіону від заселення до наших днів;
- простежити розвиток бджільництва на території Слобідського краю та Дворічанського району;

- проаналізувати значення пасічництва за радянських часів і дослідити його значення в культурі та економіці у наш час.

Завданням роботи є дослідження впливу цього промислу на традиції, вірування, народні звичаї населення Слобідського Краю в порівнянні з іншими регіонами України; проаналізувати перспективи прибутковості пасічництва як однієї з промислових галузей нашого району.

1. Пасічництво – один з основних промислів Слобідського краю

На території нашого краю люди мешкали з найдавніших часів. Безпосередньо слов'янські племена поселилися у 8-10 столітті. Входили наші землі і до складу переяславського князівства, нападали на нас кочовики. А безпосередньо Слобожанщиною наша територія стала називатися приблизно в 17 ст. Ці території здавна приваблювали людей своїми природними багатствами: велика кількість рік, лісів, степів, багатий тваринний та рослинний світ. Саме це сприяло не лише розвитку хліборобства, скотарства, торгівлі, ремесел, а й появи різних промислів, як-от: рибальство, полювання, ловецтво, бортництво. Спочатку, на наших територіях поселялися ухадники (люди, в основному чоловіки, які покидали свої сім'ї й селилися на території Дикого поля, займалися різними промислами, щоб покращити матеріальне становище своєї сім'ї).

Окрім полювання й рибальства вони займалися бортництвом. Борт – це житло для бджіл, влаштоване в дуплистому дереві, чи виготовлене із обрубка такого дерева і закріплене на значній висоті. Бортник не знищував бджолині сім'ї й не розоряв їх гнізда, а забирав лише частину стільників з медом, залишаючи запас корму бджолам, котрого мало вистачити до початку наступного сезону. Борти в лісах розташовували

по 5-7 штук і більше на одному дереві, а щоб зручно було доставати з них мед, мостили так звані кузова, щоб зберігати бджіл від розорення ведмедями. Борти підвішували високо на деревах, вигадували хитромудрі перешкоди, пастки. Це було заняття для сміливих людей, тому що для збирання меду диких бджіл потрібно

було вмiти не лише вiдшукувати дерево, в якому поселялися цi комахи, а й зумiти взяти в них мед. Кожен бортник клеймував своє дерево, де гнiздилися бджоли, таким чином ведучи певний облiк.

Поступово територiї заселялися, з'являлися села, слободи, фортецi (див. дод. 2.1.). Селитись на цiй територiї було небезпечно, бо цi поселення були форпостами Московської держави. Дуже часто на переселенцiв нападали татари. Вiд їх нападу страждали переселенцi з господарствами, а також i пасiки. Татари не лише забирали мед, але й забирали вулики (див. дод. 2.2).

Переважаюча бiльшiсть лiтнiх козакiв змушена була опанувати «бджiльницький промисел». На схилi лiт народним звичаям уже було не пiд силу займатися хлiборобством, а пасiчникування найбiльше вiдповiдало їхнiм фiзичним i духовним потребам. Так, козацький отаман Иван Сiрко на схилi лiт обзавiвся власною пасiкою й, одiйшовши од свiтських справ, самотином дiлив свою розраду з бджолами, де згiдно iз заповітом i поховали його. Не цурався «божих мух» у вiльний час Б. Хмельницький. Гетьман у своєму маєтку також мав величезну пасiку. Коли випадала вiльна хвилина, вiн уважав за обов'язок «вiдпочити серед бджiл». Козаки, як i чумаки, сприяли найактивнiшим процесам освоєння нових земель. За О. Комарницьким, полтавський козак, який вийшов у вiдставку, обзаводився пасiкою, в якiй налiчувалася тисяча вуликiв, i вiн ретельно доглядав її [4].

На землях Слобожанщини пасiчництво вiдiграло велику роль ще й через те, що сама природа сприяла зайняттю бджiльництвом. Великi простори незаселених територiй, рiзноманiтнiсть порiд дерев, рiзнотрав'я. Слобiдський край – це саме та територiя, де лiсостеп з'єднався зi степом, i це давало змогу створювати цiлi бджолини заводи. «В лесах и между полей в кустарниках содержат жители пчелиные заводы. Форма пчеловодства есть не русская, но немецкая, которую и все великороссияне, между слободских черкес живущие, начали употреблять. Улья для пчел делаются легкие однодонные, вверх поуже, а внизу попросторнее; с лица не вделывают в них выемных колозней, но только одно летво или очко. На зиму станюват пчеляки пчелу в деревянные погребя. Медом и воском запрдвольствием сей губернии промышляют торговцы вне сего наместничества во многие места и за границу» [12].

Бджiльництво було вельми прибутковою справою, нею

займалися, не лише прості поселенці, а й доволі багаті люди. «У бджільництві особливо кохалися слобожани, як і всі українці. При заснуванні Сум оповідається про бортні дерева, котрі хотіли дістати собі на оброк сумчани замість путивльських боярських дітей. У 60-х роках 17 ст. воєвода Сухотін у селі Бабаях склав пасіку, захопивши пасіки якихось зрадників. Під новозбудованою Суджою було у 1665 р. 9 пасік, на р. Пслі – 10 пасік; є спомини про пасіки у лісах. У Чугуєві були царські пасіки. Пасіки мали 60, 100, 150 вуликів і цінувалися, здається, недешево. Охтирський полковник Перекрестов пограбував у козака бджіл на 104 крб., це на наші гроші ціла маєтність. Держали вулики з бджолами й поміщики: 1772 р. в маєтності генерала Дашкова було 70 вуликів, у Шидловського – 30, Крапотника – 150, Дуніна – 60. У Мерехвянської сотні з самого початку її заселення були пасішні місця, де були збудовані липові тесані хати і інші пасішні потреби. Липецький сотник поселив при своїй пасіці слобідку. На землях Салтівської сотні була у 17 ст. пасіка сотника Картавого з садом і сінокосною лукою, з вирощеним лісом у $\frac{1}{2}$ версти довжини й ширини над річкою Рубіжною; друга пасіка теж із садом та вирощеним лісом $\frac{1}{2}$ версти довжини й ширини, третя пасіка з хутором. Бджільництвом займалися більш заможні хазяїни. І мед, і віск легко було збувати і на місці, і в суміжні країни, і навіть за кордон» [2].

Православні церкви були найбільшими землевласниками, вони мали пасіки для виготовлення свічок та інших християнських виробів та обрядів. Церква шанобливо ставилася до бджіл і взяла їх під свою опіку. До Тřebника внесено два Чини про бджіл (див. дод. 2.3).

Церква й монастирі володіли численними бортними землями. Князі, зводячи церкви, наділяли їх землею «з бортниками, бортними, бобровими і перевесницями». Звичай дарувати для церкви борті та пасіки тривав довго. Окрім князів, подібне чинили бояри, дідичі, пани, козацька старшина й прості люди. Так виникли храмові пасіки, що регламентувалися своїми потребами. Вони звільнялися від будь-яких податків. Навіть татарські хани не збирали медових чиншів з духівництва і забороняли, щоб ніхто не зазіхав на угіддя та борті.

Монастирські пасіки віддавали незначну частину прибутків на громадські справи. Це якоюсь мірою активізувало відновлення

традиційного бджільництва. В описаній книзі одного монастиря засвідчується, що йому 1702 р. належало «в лісі дві пасіки, в одній з яких було 150 вуликів, а в іншій – 100». Натомість князі з підлеглими мусили сплачувати десятину сирих, себто необроблених щільників на користь церкви. В архівних джерелах зазначено, що лаврські пасіки були не вельми щедрими на «громадські пожертви»; здебільшого це робили сільські пасічники та братства.

2. Пасіка – найсвятіше місце у селі

Кожен населений пункт мав своє найголовніше місце. Зазвичай воно було в центрі села, але не менше значення мали й сільські пасіки. Пасіку розташовували на сухому підвищеному місці. Не можна було розташовувати бджіл там, де блискавка покалічила дерево, де були смітники, де колись перехрещувалися дороги. Для бджіл потрібен затишок, зазвичай це була позахатня земля, де ріс сад. Пасіку обсаджували липами, акацією, фруктовими деревами. Поруч мала бути вода. Пасіку розташовували під кронами дерев: щоб дощ сильно не мочив і сонце не напікало, а ще на дерева сідають рої. Землю на пасіці засівають багатолітніми медоносами.

Проте найкращим місцем стаціонавання вуликів у лісі вважався сосновий бір. У таких резервах (сосна росте переважно на піщаних ґрунтах) бджолосім'ї дають більше меду, бо вони раніше й найкраще прогриваються, ніж у листяному лісі. Окрім того, в сосняках природнім шляхом створюється благодіючий аромат та паркість, яка сприяє їх більшій працьовитості. Не випадково дикі бджоли облюбовували свої житла переважно в дуплах сосон.

Великі пасіки утримували переважно заможні селяни. Однак цим ремеслом не нехтували й прості селяни, оскільки таке заняття вважалося вельми шляхетним серед українців. Здебільшого це були невеликі пасічеська – від 3 до 20 вуликів. І хоч, як зауважував М. Сумцов, з них селяни «не отримували значних прибутків», однак хазяїн благоговів над нею, бо любить «божу муху», оскільки ця маленька бджілка дарує йому мед «на Спаса» і віск на благородну свічку». Пасіка вважалася священним місцем, «за межі якого не гоже заходити жінці» [11]. Жоден власник бджіл не дозволяв будь-кому заходити на її територію. Тут заборонялося лихословити, кричати, співати, влаштовувати публічні заходи, окрім ритуальних обідів за організації братчини.

На пасіках було ще одне ритуальне місце, яке називали

«кивотом». Здебільшого його влаштовували при вході або в центрі поміж вуликами. На найпочеснішому місці закопували палю й прибивали дошку. На ній, вивішували ікони покровителів бджіл – Зосима і Саватія, а зверху прилаштовували дашок, щоб не забивали дощі. Почасти кивотом слугувало багаторічне дерево, переважно липа. Біля нього завше росли квіти, стояла посвячена вода, а на великі свята навіть засвічували свічку чи лампадку. «Іван Хреститель, що в пустині годувався диким медом та акридами з бігом часу став покровителем бджіл. Значно пізніше покровителем бджільництва стали Св. Зосима й Саватій Соловецькі» [7].

Домашню пасіку огороджували високим і щільним частоколовим тином – так званим вир'єм – колотими дубовими, осиковими чи сосновими плахами. Якщо таких бракувало, то висаджували живопліт, а найчастіше обносили жердками, які обв'язували лісою, цебто соломою або очеретом, щоб убезпечити бджіл од вітрів і «дурного ока». Така огорожа називалася платовкою.

Пасічники здебільшого були люди забобонні. Щ не зурочити пасіку вони не розповідали про своїх комах, не відповідали на запитання про них, не дозволяли відвідувати пасіку. Пасічники вірили, якщо при вхідних воротах та на обочинах загороди, чи біля вулика покласти каміння, то злодій сюди не зможе проникнути. Але якщо все-таки «крадій подер бджоли, то пасічник брав з того вулика довж і чекав, коли хтось помре, під час похорону небіжчика йшов на могилки і клав її в яму під домовину так, щоб ніхто не бачив. Присипана землею довж починала гнисти, а злодій хворіти. За рік-другий крадієві начебто «віддячувалося» тяжкими муками за вчинене лихо.

Якщо злодій здогадувався про це, то витягував довж із могили. Тоді покривджений пасічник ошкрібував останню вощину і робив із неї свічку, яку відносив до церкви, ставив перед вівтарем чи іконою, яка йому найбільше подобалася, й запалював. Коли свічка згорала на третину, гасив її і перевертав іншим кінцем. Якщо вона і далі вогнилася, тоді, за повір'ям, злодій через рік мав померти» [16].

Існує ще декілька варіантів, як захистити бджіл від крадіїв і наврочень. Можливо, з нашого погляду, ці захисні спроби здадуться дещо сумнівними, але для того часу вони здавалися

справжнім захистом. Ось приклад одного з таких захистів: власники вуликів ставили на обочинах пасік кінські голови. Уважалося, що кінські черепа начебто здатні брати на себе різноманітні наврочення. Вони, як амулети, охороняли пасіку. Із-за запаху бджоли агресивні до коней. Вони їх не люблять і жалять. Говорять, що достатньо 10 укусів і кінь гине. Як зазначав В. Скуратівський, «мітологічні вірування в «обереговість кінських черепів», а ними послуговувалася більшість пасічників», – мають глибше коріння [15].

Деякі пасічники вірили: якщо скропити боґоявленською водою вулії, то це допоможе позбутися нападників. Але то був малоефективний засіб. Уважалося, якщо на різдвяно-новорічні святки од упійманої шуки відсікти голову, засушити її, а напровесні, додавши ще й перцю, зробити ситу та підгодовувати нею бджіл, – то «вони будуть вельми агресивні й одгризатимуться, як шука зубами, від напасників».

Одначе подібні вірування не були ефективними. Відтак більшість пасічників користувалася звичайними засобами. Підкормку робили здебільшого ввечері, аби бджоли змогли за ніч «перетворити» її на мед. Якщо ж бачили, що вдень на льотку з'явилося чимало комах, які гризлися між собою, то їх скроплювали розведеною на воді білою глиною і стежили за відльотом. Так виявляли, чиї бджоли нападають на тутешніх.

Одначе найнадійнішим засобом, аби вберегти своїх бджіл од напасників, був такий: пасічники зменшували льоти, щоб комахи могли захистити своє житло. Окрім того, якщо пасічник бачив, що на його бджолосім'ю нападають сусідські, ставив на льоток закопчене скло. Чужі бджоли, атакуючи вулик, лише здатні «битися в нього», а тутешні по обочинах могли вільно вилітати і залітати. Коли ж і це не допомагало, то ввечері вулик із бджолами переносили далі, а на його місце ставили порожній, всовуючи у вічка вузьку трубочку. Бджоли-агресори, які вже побували на цьому місці, залазили в середину, але не могли вилізти. Потримавши впроголодь нападників два-три дні, випускали їх на волю. Після цього вони вже не прилітали.

Пасіка була і місцем відловлювання роїв. З цією метою виставляли заздалегідь приготовлені порожні вулики, заправлені вощиною. На деревах чи тичках вивішували рословні пристрої, здебільшого виплетені з соломки, очерету або вербових дубців,

внутрішні стінки яких обмащували глиною, котрі потім змазували медом і заправляли вощиною. Ці та інші пристрої здебільшого були досить ефективними. Нерідко їх виставляли і за межами пасіки, зокрема в лісах. Наглядати за роєловнями доручали переважно підліткам.

«На Благовіщення та у Вербну неділю власники бджіл викрешували вогонь з «гromової стрілки» (за такі правила знайдені скалки з кременю) й обкурювали ладаном вулики – «на багатий взяток», а також запалювали.

Або ще обряд з ікрою риби «напровесні її змішували з медом, чебрецем та борсуковим салом, додавали трохи солі та підготовували комах причитуючи: «Як риба по воді гуляє або в морі, або в річках, плідна й родюча, і весела Божим повелінням святого Зосима, амінь, так би мої бджоли веселі були без шкоди і пошкодження, за молитвами святого Зосима» [16].

Посеред пасіки на стовпі, вивішували ікони святих опікунів Зосима і Саватія, біля яких постійно стояла свячена вода; на другому, що проти дверей, клали образок Олексі Теплою та кропило з колосків, торішню свічку-трійницю, пахуче зілля, прибережене з купальської ночі та маковійської квітки. Поруч ставили кілька пляшечок з благовіщенською й водохресною водою та зібраною джерелицею з розталих бурульок й зібраною купальської роси, яку вважали вельми цілющою.

На Олексія пасічники ще за досвіткових сутінків запалювали трійницю і, взявши пляшечку зі свяченою водою, разом з наймолодшим сином чи онуком ішли до стебника; помічник скроплював вхід ритуальною водою. Одчинивши двері, господар ставав на коліна й читав молитву. Після того праворуч і ліворуч виголошував таку примовку: «Добрий день тобі, царице матко. Хай буде тобі щаслива весна, щасливе літо! Час тобі подарити, лад давати Божим мухам. Святий Теплий Олексю, чоловіче Божий, благослови мої і чужі мухи Божі, і ви, родителі-прародителі наші, наставте на пожиток і на добро наші й Божі мухи: щоб добре роїлися, щоб рої сідали низько й давалися нам до рук, щоб добрий пожиток принесли й нам, і прародителям нашим, і Богові; щоб чужі бджоли не нападали; щоб лихі люди зла не наворожили... Царице-матко, будь здорова, наставляй своїх мух на працю». Обійшовши всі вулики, скроплювали водою, а потім із запаленою свічкою разом йшли на пасічисько – місце, куди мали виносити вулики,

і його освячували джерелицею. Потім знову верталися до омшаника, щоб винести ікону покровителів і прив'язати її до дерева. По цім пасічник, коли сходило сонце, виносив найменшого вулика – «щоб не бачило стороннє око, бо мухи не люблять чужих очей...» При цьому казав: «Божі мухи також уранці й ввечері моляться Богу» [15].

Відповідно пасічник лаштував місце для гнізд: виставляв порожні вулики для роїв, готував коритця для води, драбинки і метілки, якими збирали вийшлих бджіл, налаштовував козубці-роївні, прив'язуючи до довгих тичок, а також гончарські миски та жолобки, котрими покривали вулики.

Тим часом господиня готувала обрядову страву: заливну чи смажену з капустою рибу, пиріжки зі сливами та пампушки з медом, квашені огірки і яблука. Усі страви робили без часникової чи цибульної приправи, оскільки бджоли не люблять цих запахів.

В обідню пору до пасічника приїздили родичі та колеги, щоб разом винести вулики на пасіку з хлібом і пляшкою горілки. Коли всі зібралися, розпочинали роботу натщесерце. Спочатку, зайшовши до хати, сідали на лаву – «щоб рої сідали на пасіці». Потім найстарший казав: «Благословіть, пане-добродію, до праці!» Господар відповідав: «Господь, святий Теплий Олекса, Зосим та Саватій благословлять!» Із запаленою свічкою-трійцею та іконою Олекси громадою виносили вулики на пасічисько, а коли воно було далеко, то вулики влаштовували на повози. Їх ставили вічками до сонця – «щоб рано мухи вставали, та й Христос прийшов зі сходу». Лишень після цього всі сідали за стіл і, виголосивши різноманітні примовки, висловлювали побажання. Деінде для цієї okazji варили ще кутю, використовували свячену паску та вербові галузки. Почасти запрошували й бандуриста [16].

За сприятливих умов, на Олексія робили й першу підгодівлю, яка, окрім практичної мети, мала й оберогові функції. У різних регіонах користувалися специфічними міфологічними різновидами. На переконання пасічників, такі дійства, окрім молитов та заклинань стосовно всіляких напастей від хвороб та хижаків, бджіл «готували», аби вони були надмірно агресивними до нападників. Відтак до сити – розбавленого меду з водою – додавали всілякі «оберогові» компоненти.

Традиційно мед викачували двічі за сезон – у травні та серпні. Особливо цінувався перший, тобто ярий (весняний) взяток,

оскільки зібраний з лікарських трав та садових квітів солодкий нектар уважався найціннішим. Його тримали здебільшого для лікування. А літній мед, що його заготовляли бджоли з липи, акації, гречки, соняшника тощо, використовували для загальних потреб. Якщо рік був сухим, а отже щедрим на взяток, тоді качали мед тричі на сезон. З цього приводу казали: «Коли літо дощове — купи корівку, а спекотне — тримай бджілку». Одначе останнім терміном медозбору все ж була Спасівка. Здебільшого такою межею вважався другий, тобто Великий Спас (19.VIII). На нього з нетерпінням чекали пасічники. За два-три дні до свята вони «підрізали бджоли» – робили контрольну ревізію, щоб визначити, скільки меду взяти собі, а решту залишали кохам на перезимівок, вилучали порожні вощини, об'єднували малочисельні сім'ї. Готуючись до Спаса, пасічники підрізували найкращі стільники з медом для посвяти, виголошували молитви біля ікон Зосима та Саватія. Найкращі вощини призначалися для церкви, а решту стоплювали чи складали в кадібки, ретельно перем'явши їх дерев'яним макогоном. Зібравши у вузлик свіжі овочі, фрукти, збіжжя, трави й неодмінно стільники меду та воскову «Трійцю», і йшли до церкви на посвяту.

Відтак традиційне місце, на якому постійно перебували вулики з бджолами, в народі називали святим. На переконання також і самих бджолярів, пасіка – то найсвятіше місце, і кожен, хто хоче мати з неї прибуток, повинен дотримуватися давніх традицій та звичаїв. Про традиційну роль пасіки можна навести безліч прикладів. Чимало відомих людей на схилі літ обзаводилися пасіками, намагаючись усамітнитися перед відходом «у потойбічний світ». Так чинили Б. Хмельницький, І. Сірко, літні козаки й чумаки. М. Стельмах з цього приводу писав: «Сам кошовий Іван Сірко на старості жив пасічникуванням і не журився тим. Геніальний філософ Г.С. Сковорода оселився на пасіці в Густинському лісі, щоб у такий спосіб врятуватися од страшної пошесті – чуми, яка на той час спалахнула на Україні» [19].

Не забували пасічники про своїх підопічних і на Святвечір. Серед 12 страв неодмінно знаходився вщерть наповнений медом щільник. Перед тим як розпочати обрядову вечерю старійшина набирав ложку куті і підкидав її до стелі, – скільки зеренець прилипало, стільки, за повір'ями, мало б вийти роїв, а коли кутя падала долі, то це віщувало лихе літо. Приготовлену страву

споживали родиною – бо тоді бджоли будуть старанно носити мед у вулики і будуть швидко множитися. А ще пасічники вранці перед Різдом уносили в хату жита, пшениці, чи гороху, ставили його на покуть. Уважалось, чим раніше його принесуть і поставлять, тим раніше будуть рої.

Не забували про бджіл і на Новий рік. Окрім ритуальних дійств (обхід пасіки чи огляд омшаника), користувалися і молитвами. Удосвіта на Василя пасічник ішов до вуликів і, постукуючи в них, виголошував такі слова: «Добрий день, вам, Федоре! Начинає Новий рік, починайте і ви: на ранні рої, на жовтий віск і на тлустий мед. А коли вдосвіта приходив посівальник, то йому казали хатні: «Сядь, посидь, щоб усе добре сідало — кури, гуси, качки, рої і старости».

Чимало ритуальних дійств стосовно бджолиного приплоду влаштовували і на Водохреща. Кожен господар, який має бджіл, при освяченні воду уважно стежив за мисливцями, які під час обрядодії стріляли з рушниць, і намагався впіймати шматочок клейтуха. За повір'ям, він мав уберегти бджіл од злодіїв. Але надмірну магічність приписували йорданській воді. Заможні господарі, в яких було багато вуликів, спеціально наймали гінців, відправляючи їх до всіх околичних церков, щоб ті привезли йорданиці; чим більше було припасів свяченої води, котрою опісля скроплювали пасіку і вулики, тим справніше мали вестися бджоли. При цьому приказували: «Водо Йорданко, обмиваєш луги, береги, барвіння, коріння, – омий мої пчоли од прозору жіночого, парубочого, дівочого – головки, крильця, утроби, ніжки».

Дуже багато обрядів у пасічників пов'язані з закопуванням горщика з медом та вареною пшеницею в оселі й на пасіці для того, щоб бджоли носили більше меду і завдяки цьому матеріальне становище пасічника покращувалося.

На Великдень господар, повернувшись з усеношної, обходив з посвяченими продуктами пасіку й виголошував поетичні примовки, які записано В.Т. Скуратівським (див. дод. 2.4).

У побуті було безліч пасічницьких молитов та заклинань од злодіїв, хижаків, мору тощо. Для прикладу наведемо молитву-заклинання, якою користувалися власники бджіл (див. дод. 2.4).

30 квітня – це святковий день для кожного пасічника, бо це свято покровителя всіх бджіл – святого Зосима. У цей день пасічники виконували обряд захисту своєї пасіки. Вони тричі

обходили пасіки зі свяченою водою та страсною свічкою і, промовляючи різні замовляння, кропили водою вулики. Фіналом пасічницького сезону був Перший Спас, який назвали «медовим». На це свято пасічник пригощав медом сусідів, знайомих, вдів, сиріт та німечних людей. Дивився, скільки всього меду, скільки можна взяти собі, а що залишити комахам. Перед тим, як нарізати щільників, читали спеціальні молитви біля ікон Зосима та Саватія.

Серед українських пасічників був ще один охоронець бджіл – Святий Петро. Найбільше його покровительство – збір урожаю й бджолиного взятку.

Отже, для слобожанських поселень пасіка була одним з найсвятіших місць на селі, де християнські таїнства перепліталися з магнітними формами тотемізму. Хоча християнська церква й переслідувала дохристиянські обряди, але серед слобожанського пасічництва такі форми обрядовості зберігалися протягом багатьох років. З цього приводу М.Грушевський відзначав: «Ослабнувши в своїй чистій, магічній формі в колективнім уживанні, закликання добра і закляття лиха довго тримаються в індивідуальному вжитку, в різних магічних формулах, замовляннях і молитвах, які не раз стоять у близькій зв'язку з колишніми колективними обрядами, почасти захованими, почасти затраченими без сліду» [4].

3. Зовнішній вигляд пасічника та пасіки на Слобожанщині

У процесі роботи в мене виникло запитання: якими були перші вулики і який вигляд мав пасічник? Нам здається, що професія пасічника дещо незвичайна й не кожна людина може займатися бджолами, як не кожному притаманне вміння малювати, писати вірші, грати на музичному інструменті. Підтвердження своїх думок знайдено у відповідних джерелах. Наприклад, В. Скуратівський зазначає: «Пасічникувати могли далєбі не всі бажуючі. Окрім набутих рис, потрібно було мати й природні чинники: спокійний характер, урівноваженість, зосередженість, комунікабельність. В одній давній рукописній настанові мовиться: «Якщо хтось хоче обзавестися вдома бджолами, така людина повинна дотримуватися чистоти, остерігатися пиятики, бути щедрою в дарунках для церкви, милосердною до нужденних і мандрівників» [16]. У давні часи, коли бджолині продукти відігравали важливу роль у багатьох обрядових діях, то пасічник був однією з центральних фігур. До пасічника зверталися за свічкою чи медовим коливом, коли в сім'ї померла людина. Але

пасічник за це гроші не брав. Тому бджолярів уважали високодостойними людьми, які могли прийти на допомогу. У творі М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки» є такі слова: «Проте, коли вже прийшли в гості, – то динь запропонуємо таких, яких ви зроду, можливо, не їли; а меду, і заприсягнуся, кращого не знайдете на хуторах. Уявіть собі, якщо внести щільник, то запах розточиться по всій оселі, навіть важко уявити, який: чистий, як сльоза, чи кришталь безцінний, що буває в сережках» [3].

В Україні персона пасічника символізувала образ найшляхетнішої особи, вище якої можна було поставити хіба що священика. Не кожен міг стати пасічником, адже, як зазначав М. Сумцов, «пасічникування настільки чисте й шляхетне, що люди з примітивною душею не візьмуться за нього. Воно облагороджує людину, привчає її до стійких і шляхетних занять. У родинях бджолярів завжди панує злагода і достаток, а отже, під цим впливом виховуються його діти. У житті бджіл проста людина схильна знаходити для себе чимало повчального, напутнього – в їх працьовитості, любові й порядку, відданості своїй сім'ї, а отже і громадським добродійствам. Пасічництво певною мірою, як і чумацтво, формувало людей стійких у побутових стосунках, виробляло навик, високі моральні критерії і було пріоритетним промислом».

Почасти пасічників прирівнювали й до кобзарів, вважаючи обидві професії набутком духовної культури народу, а їх представників – уособлювачів та носіїв народної мудрості. Можливо, саме ця обставина прислужилася тому, що козаки, за сучасною термінологією, «вийшовши у відставку» осідали на хуторах і доживали віку свого біля пасік, вважаючи, що так продовжують свою службу на суспільну користь.

У народі говорять: «Мати бджоли – ще не бути пасічником». На Слобожанських землях пасічників ще називали «дідусь у капелюсі». Вони були й народними лікарями, й порадиниками, й філософами, й взірцем високої моралі. Пасічникам були притаманні такі риси характеру: урівноваженість, охайність, спостережливість. Ось як описує зовнішній вигляд пасічника В. Скуратівський: «Йде довгою сільською вулицею пасічник у білій, наче марево сорочці й солом'яному капелюсі, а довкіл нього юрмляться щебетливі дїтлахи. Той веселу казку хоче почути, інший жажну лісову оповідку про ведмедя, що украв мед

і, засадивши у лапище скалку, прийшов до господаря, аби витяг її, а найменші чекають, доки дід загадками розщедриться (див. дод. 2.6). Пасічник знає вірші й загадки (див. дод 2.4, 2.5), може передбачити погоду (див. дод 2.6), .

Гостре око пасічника не оміне ні садків – якщо рясно цвіту й бджоли гудуть завзяттям, отож не тільки садовина, але й гречка вродить, ні – коли низько, понад самою землею, летять комахи на взяток, тоді затям — на дощ збереться під вечір, а отже, треба сіно поспіхом у копи складати... А коли зустрінеться хтось з односельців і в голосі зачується хрипота, неодмінно порадить: прийдете сьогодні додому і пару від прополісу вдихайте як рукою зніме недугу! Для тих, у кого зі шлунком неладки, порадить живати натщесерце кількالیтній, задавнений у липівці мед [15]

Власники бджіл відрізнялися доброзичливістю, добротою, любов'ю до людей, старанністю, ретельністю, високою працездатністю, миролюбністю, душевним спокоєм. Вони вважали свою працю богоугодною.

Пасічники знали й відповідно остерігалися, що бджоли люблять лише відповідні запахи, добре й довірливо реагують на урівноважених людей, віддають перевагу ясним кольорам (тому такими барвниками й фарбували вулики).

Вони агресивні до жвавих рухів, окриків, не люблять, коли до них приходять у «кудлатому чи волохатому», з розпущеним волоссям. Статечний пасічник міг вільно брати в руки комах, збирав по кілька роїв на день без ситечка, не зазнавши жодного ужалення.

Зовнішній вигляд пасіки в різні часи був різним. Спочатку вулики робили з дерев'яних колод, видовбуючи з середини деревину, а верх таких вуликів був або з дерев'яних шіпок, або з соломи. Для того, щоб піймати роя, виплітали з соломи сапетки.

Дикі бджоли жили в дуплах дерев, то перші бджолярі були бортниками. Згодом, коли розпочалося масове заселення краю, і ліси почали вирубувати, відбулося переселення пасік з лісу до населених пунктів. Так виникають поселення з назвами «Пасічне», «Медове», «Бортники». Місце, яке призначалося для встановлення колод, дуплянок, а пізніше вуликів, підбирали поблизу поселень, де

з одного боку, були природні перешкоди, а з іншого, – порубані дерева, що створювали своєрідний завал, через який ні тварини, ні звірі не могли пробратися. Такий завал називали засікою, а пізніше пасікою.

Уперше в світі рамковий вулик вигадав бджоляр П.І. Прокопович. Він навіть створив школу бджолярів, яка проіснувала 50 років. Саме цьому видатному діячеві ми завдячуємо зовнішнім виглядом рамкового вулика.

4. Роль меду та продуктів пасічництва в житті слов'ян

З давніх-давен люди ставилися до меду, як до найціннішого продукту. Люди знали й цінували смакові, лікарські, косметологічні властивості меду. Мед використовували як самостійний продукт харчування, так і в переробному вигляді. Слово «мед» у перекладі з грецької означає напій, виготовлений з дріжджами через варіння – «п'яний трюнок». Ще в давньогрецькій міфології стверджувалося, що амброзія (їжа богів) і нектар (медовий напій) нібито наділяли Олімпійських богів вічною юністю й безсмертям. Коли ж звільнений Гераклом Прометей повернувся у середовище простих людей і став харчуватися земними продуктами, він перетворився на звичайного смертного. За переказом, годувальницею Зевса – царя богів – була медова німфа Меліса. Навчившись од неї цього ремесла, він разом з матір'ю Реєю напоїв і свого батька медовим трюнком, а коли той заснув, оволодів трюном.

Медові напої використовувалися і в Київській Русі. Кожен князь мав своїх медоварів та ще й медівників. Вони виїжджали до удільних князівств, щоб збирати оброки «бортної данини» – з підлеглих земель як щільниковим (мед з воском), так і ситенним (топленим) продуктом. У княжих медушах цю сировину додатково обробляли. Виброджений напій зберігали в льохах-холодницях протягом кількох років. Найкращими вважалися трюнки, які вистоялися 25 років. Кожна варка (себто одноразовий процес ситення) мала чітко визначений об'єм. У «Повісті минулих літ» мовиться, що князь, отримавши чергову перемогу над половцями,

розпорядився на її честь збудувати у Василеві церкву [13, с. 139-141]

Рецептура виготовлення меду трималася під великим секретом. Згадаймо давню шотландську сагу (вона відома нам у поетичному викладі Р.Л. Стівенсона з перекладом С.Я. Маршака) про непереможних піктів, які варили мед з вересу. Коли вороги захотіли дізнатися про медоваріння, то пікти так і не видали свого секрету, хоча через це й загинули.

Полюбили мед і на Слобідських землях. Питний мед продавався переважно в корчмах, які в ті часи були своєрідними громадськими клубами. Туди на вихідні та свята приходили родинами, приходила і молодь. Хлопці, найнявши троїстих музик влаштували танці, ігри. За ними стежила сільська громада, тут дотримувались традиційних приписів, щоб уживання меду було чисто символічним актом. Наводимо один із рецептів варіння меду, який використовували на Слобожанщині (див. дод. 2.7) [16, с. 240].

На Слобідських землях будувалися медоварні заводи, що давало великі прибутки. Про це говорять такі факти: 1863 року в Російській імперії працювало близько 150 медоварних заводів, переважна більшість яких розташовувалася в Україні. Незважаючи на суворі заборони, в селах напередодні великих свят, насамперед храмових, улаштували ситення колективного кануну. Ось один з описів цього обряду: «Скуповуєця, мед варитця та й продаєця... На мед зусюди сходятьця людей таки чимало... Перше було кожний хазяїн закликав до себе людей на обід, а після всі виходили до кануну – се значить туди, де мед продають. Тут вже біліє від кожухів. Людці гуляють кружками, музика грає, челядь танцює. Потім розходятьця полуднувати, та вже так гуляють і до ночі, хто охочий — й до світа. На другий день у нас рахта, щоб та мед вже допивати. Зараз братчики церковні запросять усіх гостей, посадовити за стіл у канунчиці (бачте – хату на канун та вибрали у вдови) медом шанувати ...» [16, с. 30].

Традиційне медоваріння відзначалося надмірною вишуканістю. Обов'язковими компонентами, які використовувалися для приготування напоїв, були різноманітні екстракти й витяжки з лікарських рослин. Окрім ритуального, напій уважався й лікувальним засобом. Як згадував М.Витвицький, йому щастило зустрічатися з багатьма довгожителлями, котрі стверджували, що вони постійно вживали мед. «Термін «мед» уживався у двох

значеннях: «продукт бджільництва» і «медовий трунок» (мед, медівка, медуха, медовуха, медовиця, варений мед, ситений (сичевий) мед тощо). Мед-трунок мав кілька сортів: ціжений, чистий пряний (настояний з перцем), солодкий, прісний тощо). Меди-наливки, залежно від концентратів, мали назви вишневих, смородинових, малинових тощо. За якістю приготування вони поділялися на міцні, сильні, старі, кислі, прісні, п'янкі, ярі, столові, добрі, гарні, обарні (виготовлені на теплій воді) тощо. За технологією виготовлення їх можна класифікувати на варені, приварені, переварені, ситені чи старостоялі, ставлені» [14, с. 53-54].

Про медові напої згадує і народна мудрість – «Медом води не попусеш», «Солодшим од меду може бути тільки сон». Навіть казки часто закінчуються словами: «І я там був, мед-пиво пив, по вусах скло, а в роті не було».

Про лікарські властивості меду йдеться у прислів'ях: «Мед від ста хвороб», «В міру медом угостили – набрався розуму і сили». Мед, як і інші продукти бджолярства, використовувалися і використовуються при лікуванні багатьох захворювань як самостійно, так і в сполуках з лікарськими рослинами. До складу меду входить більше 300 різних речовин, але основою меду є глюкоза й фруктоза. Мінеральні елементи, що входять до складу меду, а також органічні кислоти добре впливають на процес травлення. Мед використовують при лікуванні органів дихальної системи. Мед зупиняє ріст бактеріальної флори. В ньому гинуть мікроби кишкової палички, палички паратифу, дизентерії. На Слобожанщині медом лікували бронхіт, підзубний флюс, кашель. До лікарських засобів, окрім меду, належать віск та прополіс. З воску виготовляли свічки, які використовували для освячення жител. Існував промисел – воскобійництво. Прополіс також мав своє призначення в медицині.

Отже, пасічництво на Слобожанщині має глибоке коріння, воно відіграло велику роль в економічному, соціальному, побутовому житті людей. Пасіка взагалі вважалася найсвятішим місцем на селі, а пасічник – вельми шанованою людиною. Пасіка відповідно до розвитку суспільства змінювала свій зовнішній вигляд, але ніякий плин часу не міг змінити значення меду та продуктів пасічництва (мед, віск, прополіс) для людського суспільства.

5. Розвиток пасічництва на Харківщині у 20 ст.

Прошли роки, століття та потреба людини в використанні меду не змінилася і якщо брати той факт, що в період заселення Слобідського краю зайняття бортництвом та створення пасік відіграло важливу роль, то в радянський період пасічництво продовжує відігравати не менш важливу роль. 1805 року, за ініціативою Василя Назаровича Каразіна, дворянина з села Кручик Харківської губернії, було відкрито Харківський Імператорський Університет. На фармацевтичному відділенні медичного факультету було створено першу фармацевтичну лабораторію, яка стала основою для відкриття майбутнього фармацевтичного інституту. Професори М.А. Валяшко, М.П. Крисовський та О.Д. Розенфельд були ініціаторами відкриття нового для Харкова вищого навчального закладу. Офіційне відкриття відбулося 10 вересня 1921 року. У молодій країні був голод, руїна, лютував тиф, а радянська влада вже турбувалася про розвиток нації.

Першим ректором Харківського фармацевтичного інституту став професор М.А. Валяшко. Учень аптекаря, він пройшов шлях від початківця-робітника в аптеці свого батька до доктора фармацевтичних наук, професора, одного з найвидатніших учених у галузі вітчизняної й світової фармації.

Вже понад 50 років у Харківському Національному фармацевтичному університеті працюють над створенням лікарських препаратів на основі продуктів бджільництва [8, с. 3].

Продукти бджільництва широко використовувалися при виготовленні ліків, кулінарних виробів тощо. Необхідність у пасіках постійно зростала, окрім того бджоли були природними обпилювачами селекційних зернових культур, і тому при колгоспах і радгоспах обов'язково діяли пасіки. Щоб бути пасічником, потрібно було обов'язково мати відповідну професійну освіту. Пасічницьке господарство велося відповідно до передових наукових технологій. У пасічників був свій інвентар; кожна бджолина сім'я, вулик стояли на обліку в колгоспі й пасічники одержували відповідну заробітну платню.

«Протягом року до остаточного розрахунку за продукцію, працю пасічників оплачують за IV розрядом — 2 крб. 42 коп., а їх помічників за III розрядом — 2 крб. 15 коп. за робочий день. Працю тимчасових працівників за роботу на пасіці оплачують залежно від трудомісткості і складності виконаних робіт: за III розрядом —

1 крб.95 коп. і за IV – 2 крб. 40 коп. за робочий день.

Якщо є можливість, колгоспи підвищують оплату праці пасічників і їх помічників до рівня тарифних ставок, уведених з 1 січня 1968 року в радгоспах. За III розрядом 2 крб. 40 коп. I за IV – 2 крб. 54 коп. Тимчасові робітники одержують: за III розрядом 2 крб. 40 коп. I за IV – 2 крб. 46 коп.

Фонд гарантованої оплати праці пасічників визначають, виходячи з тарифних ставок, установлених у колгоспі, обсягу запланованих робіт та норм обслуговування бджолиних сімей, затверджених правлінням» [1, с. 130].

З кожним роком за часів існування радянської влади вважалося потребою створення пасік. «Колгосп ім. Карла Маркса Кролевецького району Сумської області має пасічницьку ферму з 600 бджолиних сімей, які утримуються в багатокорпусних вуликах. Складається ферма із 4 пасік по 150 бджолиних сімей. Обслуговує кожну пасіку сезонний пасічник з помічником. Улітку роботою пасічників керує завідувач, звільнений від догляду за бджолиними сім'ями, а взимку він доглядає 600 бджолиних сімей у зимівнику наземного типу. При такій організації праці і валовому медозборі 30-35 кг на бджолину сім'ю собівартість 1 кг меду становить 1 крб. 20 коп. При вищих медозборах собівартість меду відповідно знижується» [1, с. 152]

Пасіки створювалися по території всього Слобідського краю. Вони існували офіційно при колгоспах, радгоспах, існували селекційні ферми, які займалися розмноженням бджіл і надсилали по замовленнях пакети з сім'ями бджіл. Пасіками займалися і в домашніх умовах (див. дод. 2.11)

Отже, за часів радянської влади пасічництво на території Слобожанщини продовжує існувати й розвиватися. Пасічник – це не просто «дідусь в білому капелюсі», а фахівець, озброєний передовим науковим досвідом.

6. Розвиток пасічництва на Дворічанщині за радянських часів

У роки Другої світової війни зайняття пасічництвом давало матеріальні ресурси для закупівлі військової техніки. Прикладом цього є такі історичні факти: «1943 року на Дворічанщині розгорнувся ще один почин – збір коштів на будівництво військової

техніки для фронту. Широкого розголосу набув вчинок саратовського колгоспника Ферапонта Головатого, який у лютому 1943 року здав 100 тисяч карбованців на будівництво бойового літака. Про це писали у всіх центральних газетах країни. Тоді ж і пролунав заклик здавати кошти на будівництво військової техніки. Першими, хто підхопив цей почин у нашому районі, були колгоспники сільгоспартілі «Хвиля революції», які організували збір коштів на будівництво танкової колони «Соціалістична Харківщина». Великий внесок у цю благородну справу зробили комсомольські осередки Дворічанщини, які зібрали понад 150 тисяч карбованців на будівництво бойового літака «Комсомолец Дворічної».

Жителі Вільшан теж не пасли задніх. На всю країну став відомим патріотичний вчинок колгоспних пасічників Олексія Дмитровича Власенка, Григорія Захаровича Безсмертного і Григорія Михайловича Козиря, які під час окупації врятували колгоспну пасіку і в 1943-1944 рр. одержали щедрий урожай меду. Одержаний на зароблені трудодні мед пасічники продали, а виручені кошти перерахували на будівництво трьох бойових літаків. Олексій Дмитрович Власенко теж зробив свій грошовий внесок: загалом на його кошти було збудовано три винищувачі ЛА-5. За звитяжну працю й патріотичний вчинок він отримав особисту подяку від Верховного Головнокомандуючого І.В. Сталіна і був нагороджений орденом Червоної Зірки. Загалом на кошти вільшанців було збудовано п'ять винищувачів і ще сім – на відрахування жителів району.

Через деякий час у 790-й авіапункт, що базувався у 1943 році на території Вовчанського району, поступили збудовані на кошти трудівників Дворічанщини новенькі літаки ЛА-5 конструкції Лавочкина. З них сформували ескадрилью «Колгоспник Дворічанщини», а на трьох бойових машинах написали: «Колгоспник Власенко», «Колгоспник Безсмертний» і «Колгоспник Козир». Вільшанські патріоти були запрошені до військової частини, де особисто вручили іменні бойові машини кращим льотчикам полку. Авіаційна ескадрилья «Колгоспник Дворічанщини» брала участь у боях на території Прибалтики, Східної Пруссії, знищивши в запеклих боях чимало фашистських загарбників [20, с. 399-401].

По закінченні війни пасіки не втратили свого значення й сприяли економічному розвитку колгоспів і радгоспів.

При кожному колективному господарстві існувало 2-3 пасіки. Пасічники підтримували населення у важкі роки повоєнного голоду 1946-1947 років (6). Пасічництво на Дворічанщині успішно розвивалося у 50-і, 60-і, 70-і, 80-і роки 20 ст. Цьому сприяли географічні та природно-кліматичні умови, а також наявність у сільгосп підприємствах посівних площ із соняшником, гречкою та багаторічних трав'яних кормових культур (еспарцета, люцерни, конюшини, донника) (1). Окрім колгоспних пасік, майже у кожному дворі жителів району було по кілька вуликів.

Таким чином, у радянський період на території району пасічництво було у дуже доброму стані. У СРСР пасіки користувалися великою популярністю й давали прибутки господарствам. Навіть у роки Великої Вітчизняної війни пасічники надавали допомогу фронту та населенню. Було створено мережу навчальних закладів, де можна було отримати професію пасічника.

7. Мед та продукти пасічництва в житті мешканців Дворічанського р-ну

Харківщина славиться пасіками й духмяним медом. Достатньо зазирнути в Інтернет, щоб переконатися в найбільшій кількості пропозицій з продажу меду в Харківській області порівняно з іншими областями України. Нині й Дворічанський район не пасе задніх, бо мед та продукти бджолярства широко використовуються в побуті й народній медицині. Ось, наприклад, що розповідає мій дідусь: *«Мед – найкраще снодійне. Про те, що мед заспокійливий засіб відомо здавна, але про те, що мед можна використовувати як снодійне, знає не кожен. Отже, якщо вас спіткала така біда, як безсоння, то вам потрібно дотримуватися режиму прийняття меду. Кожного разу перед вечерею приймайте по одній столовій ложці меду, і вже через деякий час ви зможете з легкістю заснути в потрібний для вас час.*

Мед також дуже добрий заспокійливий засіб при лікуванні опіків. Він полегшує больові відчуття й запобігає появі пухирців. Потрібно нанести на шкіру мед і через деякий час рана загоїться.

Мед дуже добре допомагає при лікуванні нежиті. Для покращення дихання носом потрібно пожевати стільникового меду, бажано з невеликою кількістю перги.

Якщо вас тривожить сильний кашель, то використайте такий рецепт: проваріть 1 лимон на повільному вогні протягом 10 хвилин. Він стане м'якшим, і з нього можна буде витиснути більше

соку. Розріжте лимон навпіл і вижміть сік соковижималкою. Влийте сік у склянку, додайте 2 столові ложки гліцерину, ретельно розмішайте гліцерин з лимонним соком, а потім долийте склянку доверху медом. Доза сиропу регулюється за обставинам. Якщо у вас «мокрый» кашель, приймайте по 1 чайній ложці впродовж дня. Перед уживанням суміш потрібно збовтати. Якщо вас турбує кашель вночі, прийміть чайну ложку на ніч та ще одну вночі. Якщо у вас сильний кашель, 1 чайну ложку – зранку, як встав з ліжка, і ще одну – до обіду, одну – й після обіду» (4).

Окрім меду, як лікарські засоби використовувалися також віск та прополіс. З воску виготовляли свічки, які мали велике значення в освяченні жител. Існував навіть цілий промисел – воскобійництво. Нині віск не лише не втратив свого значення, а й набув більш широкого вжитку, наприклад, у косметології. «Віск входить до складу дитячого крему, а також розробленого Клавдієм Галеном найстарішого крему – косметичної емульсії. Крем, який містить віск, спермацет, олію мигдалеву і воду очищену, вважався хорошим охолоджувачем. Сучасна рецептура кольдкремів різноманітна, але основними їх компонентами залишаються віск і натрій тетраборат. У косметиці натуральний бджолиний віск входить до складу відбілювальних кремів, помад, масок. Для виробництва більшості косметичних засобів використовують чистий і відбілений бджолиний віск, Він незамінний при виробництві пластирів, кремів для відбілювання та очищення шкіри, кремів для гоління, масок для обличчя, туші для вій. Віск входить до складу гігієнічних губних помад, призначених для пом'якшення обвітрених або потрісканих губ» [9, с. 5].

Прополіс також мав своє призначення в медицині, а нині його використовують і в косметології також. Прополіс – натуральний антибіотик, бальзам, який може працювати на рівні клітин організму. Він має високі антимікробні властивості, тому широко застосовується в медицині та ветеринарії. Дослідження, що проводилися із прополісом, вказують на ефективність його дії у різних галузях медицини: дерматології, хірургії, стоматології, оториноларингології, гінекології тощо.

З лікувальною метою прополіс використовують у чистому вигляді та у комбінованих лікарських засобах. З нього готують мазі, спиртові настойки та екстракти. Прополіс у кремах, зубних пастах відіграє роль сильного антибактеріального, фунгіцидного,

протизапального засобу. У декоративній косметиці прополіс використовують для приготування туші для вій. Барвники, що входять до складу туші, можуть часом бути причиною почервоніння країв повік та злущування шкіри. Прополіс, що міститься в туші, має протизапальну дію [10, с. 7].

Існує ще один спосіб лікування. Іноді він буває небезпечним. Це стосується тих людей, у яких є алергія на укуси комах. У народі відоме лікування радикуліту за допомогою укусів бджіл. Зараз цей процес має назву терапія бджолою отрутою як альтернативна форма лікування людини. Цим лікуванням займалися протягом багатьох століть, використовуючи різноманітні засоби, але насамперед ті, що є доступним як для пацієнта, так і для лікаря. Терапія бджолою отрутою довела свою ефективність. Найтрадиційніший спосіб лікування бджолою отрутою – це використання живих бджіл. Ще один спосіб лікування – використання лікувальних засобів, до складу яких входить бджолина отрута. В Україні народ використовував бджолині укуси при лікуванні захворювань спини. Серед населення Дворічанського району поширеним є лікування бджолою отрутою в наші дні. Ось приклад:

«Мою дружину, Колісник Галину Іванівну, я неодноразово лікував від ревматизму. Для цього використовувалося ужалення бджіл у больові зони» (4).

Цій темі присвятив свою роботу «Пчелиный яд» почесний бджоляр України М.В. Ульянич. «При лечении пчелиным ядом надо быть терпеливым и ожидать персонифицированного, медленного, постепенного, прогрессивного лечения» [11, с. 6].

Завдяки бджолам люди могли передбачати й погоду. Ось, наприклад, що говорять на Дворічанщині старі бджоляри: *«Якщо рано вранці бджоли дружно відправляються на медозбір – буде ясний день, сидять на прилітних дошках – буде дощ» (1).*

«Бджоли восени густо запечатають льоток прополісом – на холодну зиму, залишають його відкритим – буде тепла зима» (4).

Отже, пасічництво на Дворічанщині має глибоке коріння, воно відіграло велику роль в економічному, соціальному, побутовому житті людей. Пасіка відповідно до розвитку суспільства змінювала свій зовнішній вигляд, але ніякий плин часу не міг змінити значення меду та продуктів пасічництва (мед, віск, прополіс) для людського суспільства. Їх широко використовували у

харчуванні, медицині, косметології, промисловості. Без цих корисних комах наш край не був би таким квітучим!

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список інформантів з Дворічанського р-ну Харківської обл.

1. Золочевський Петро Степанович, нар. 1926 р., с. Кам'янка
2. Золочевська Ольга Дмитрівна, нар. 1928 р., с. Кам'янка
3. Козирев Анатолій Миколайович, нар. 1957 р., с. Першотравневе
4. Колісник Іван Олексійович, нар. 1938 р., с. Вільшана
5. Колісник Олександр Іванович, нар. 1962 р., с. Вільшана
6. Шахов Олександр Георгійович, нар. 1969 р., с. Кам'янка

Додаток 2

Фрагменти текстів документів, статей фольклорно-етнографічних матеріалів щодо пасічництва, вироблення й використання меду та продуктів бджолярства

Додаток 2.1

«1646 року Московський уряд збудував на тому урочищі кріпость Валки... Але все ж таки іще раніше тутички... жили українські пасішники – вони й були першими поселенцями сієї країни, вони оселилися на р. Мжі і по інших річках, пояснюючи воєводові що таких пасік було біля Валок до 150 і що у кожній проживало од 5-10 чоловік. А країна лічилася безлюдною, бо уряд і не знав гаразд, де були ті пасіки й хутори» [2, с. 21].

Додаток 2.2

«... Побили та узяли у неволю 74 чол. поспільства з жінками й дітьми, 71 чол. козаків, челядників їх – вівчарів та пасішників – з жінками й дітьми. При чому татари часто вдавалися не лише до взяття в полон пасішників, а й до пограбування самих пасік. «... унесли 30 вуликів бджіл ... унесли 2 043 вулика бджіл ... унесли 66 вуликів бджіл, 60 цебрів меду (93 пуди) ..., 260 вуликів бджіл, 16 пудів меду ... Другий татарський напад 1691 року. Вони сплюндрували... Чугуївський повіт, Зміїв, слободи Лиман і Бишкін. ...Спалили і сплюндрували 65 дворів з клунями й хлібом, 1 хутір, 2 пасіки, взято 40 вуликів бджіл» [2, с. 21].

Додаток 2.3

1. Чин «Благословення пчел» і 2. «Благословеніє роев пчелиных, во улья нова всажденних». Церква молиться: «Да разоряться і погібнуть вся обаянія, аще кая суть на місті сем», бо пасіка мусить бути місцем чистим від злої сили, диявольської й людської, «да явиться неподвижним многими лукавстви, і непоколебим зазорним обаяніі, от всякого коварства волшебного сохранен».

Додаток 2.4

Примовляння на Великдень

Чи ти, матко, спиш чи чуєш?
Чи зробила матінник?
Чи ти вже ночуєш у матіннику?
Уставай, бо Ісус Христос воскрес!
Кілько я разів ковтну, тільки роїв аби ти, матко, пустила!
Як я тебе не забув, свяченої дари тоді даю,
Посвяти і ти свою родію і сама себе.
Бо тебе би вже час випускати,
Аби ти йшла по світі старати,
По всьому світу і по всьому цвіту!
Абись була цвітна, як цвіт,
Тяжка з вощиною, як я здоров,
Абись несла меду на собі так, як я несу дору,
Абись віск робила на віддяку,
Ісусові Христові на посвіт,
Людям на розлучінне душі з тілом,
А мід собі на уживанне,
Людям на спомаганне!
Як я з своєю газдинею роблю та працюю,
Али ти так межі Богородицями 12 роїв пускала,
А від мене, пороженого, абись не втікала!
Абись сі так тримала пасіки, як сі тримає це ся! [15, с. 169]

Молитва-заклинання від злодійів, хижаків, мору тощо

Полети ж, моя пчілка, на всі чотири сторони
За жовтими восками, за солодкими медками,
Приспор меду в свої вулики.
Як риба-щука біжить по воді,
Нехай моя пчілка поспішає до моєї пасіки;
Як на стовпових річках та потічках

Біжить вода до моря,
Отак би й до мене, раба божого,
Моя пчїлка летїла з усіх-усюд —
З темних лісів та луків, з болїт, чорних хащ,
Де вовки не водяться й птиця гнїзда не в'є,
З чистих полїв, назбиравши ярих восків,
Сїдати до своїх вудїїв з приплодом
Господу Богу на офїру во славіє,
А від мене, порожденного абись не втікала!
Амїнь! [15, с. 169]

Додаток 2.5

Загадки

- Спївак-спївець зайшов у хлївець, а в ньому п'ять тисяч овець;
- Горить палиця, а вугїлля нема;
- Повний пеньок черешеньок;
- Сїмсот солов'ят на одній подушці сидять...

Додаток 2.6

Повір'я

- Якщо бджоли гудуть без пори, то перед дощем;
- Коли комахи вранці не летять у поле, а гудуть у вулику — чекай на дощ;
- Пізно ввечерї припиняють роботу, то може наступити зтяжна негода;
- Бджоли беруться до роботи з раннього рання, то буде гожа днина.

Додаток 2.7

Мед домашній. Мед розводять водою, дають кілька разів закипіти, кладуть хміль і ставлять у холодне місце для бродіння. Тільки-но мед перебродить, його процїджують, розливають у пляшки й закупорюють.

На 4 кг меду – бл води, 50 г хмелю [21, с. 240].

Додаток 2. 8

Старые девушки, желающие возбудить к себе любовь мужчины, стараются наскоблить подошву сапога чаруемого, или утащить из шапки его нитку, или что-нибудь другое, и все это, залепивши в комок воску, бросают в огонь, приговаривая: «Щоб тебе за мною так пекло, як печев огонь той воск! Щоб твоє серце за

мною так топилося, як топиться той воск, і щоб ти мене тоді покинув, коли найдеш той воск».

Утверждають, що после этого чаруемый мужчины непременно пристрастится к чарующей его девушке; в противном же случае будет чахнуть, сохнуть и, наконец, покончит смертью [8, с. 11-12].

Додаток 2.9

«Пасічники зменшували льоти, щоб комахи могли захистити своє обжитло. Крім того, якщо пасічник бачив, що на його бджолосім'ю нападають сусідські, ставив на льоток закопчене скло. Чужі бджоли, атакуючи вулик, лише здатні «битися в нього», а тутешні по обочинах могли вільно вилітати і залітати. Коли ж і це не допомагало, то ввечері вулика з бджолами переносили далі, а на його місце ставили порожній, всовуючи у вічка вузьку трубочку. Бджоли-агресори, які вже побували на цьому місці, залазили в середину, але не могли вилізти. Потримавши впроголодь нападників два-три дні, випускали їх на волю. Після цього вони вже не прилітали».

Додаток 2.10

«Колгосп імені Карла Маркса Крелевецького району Сумської області має пасічницьку ферму з 600 бджолиних сімей, які утримуються в багатокорпусних вуликах. Складається ферма із 4 пасік по 150 бджолиних сімей. Обслуговує кожну пасіку сезонний пасічник з помічником. Влітку роботою пасічників керує завідуючий, звільнений від догляду за бджолиними сім'ями, а взимку він доглядає 600 бджолиних сімей в зимівнику наземного типу. При такій організації праці 2 валовому медозборі 30-35 кг на бджолину сім'ю собівартість 1 кг меду становить 1 крб 20 коп. При вищих медозборах собівартість меду відповідно знижується».

Додаток 2.11

«Основными поставщиками пчелиных семей в пакетах являются либо пчеловоды-любители, либо колхозы и совхозы, имеющие их излишек. При покупке обязательно должен участвовать зоотехник по пчеловодству, который проводит качественный отбор и ветеринарно-санитарное освидетельствование с выдачей соответствующих документов. В оценке состояния пчелиных семей помогают специалисты общества

пчеловодов или пчелоконтролеры, куда и следует обращаться по вопросам приобретения пчел. Для обзаведения пчелами и самым необходимым инвентарем планируемые расходы составят в пределах 700 руб.» [19].

Додаток 2.12

Протягом року, до остаточного розрахунку за продукцію, працю пасічників оплачують за IV розрядом — 2 крб. 42 коп., а їх помічників за III розрядом — 2 крб. 15 коп. За робочий день. Працю тимчасових працівників за роботи на пасіці оплачують залежно від трудомісткості і складності виконаних робіт: за III розрядом — 1 крб. 95 коп. і за IV—2 крб. 40 коп. за робочий день.

Якщо є можливість, колгоспи підвищують оплату праці пасічників і їх помічників до рівня тарифних ставок, введених з 1 січня 1968 року в радгоспах за III розрядом 2 крб. 40 коп., за IV—2 крб. 54 коп. Тимчасові робітники одержують: за III розрядом 2 крб. 40 коп., за IV —2 крб. 46 коп.

Фонд гарантованої оплати праці пасічників визначають, виходячи з тарифних ставок, встановлених у колгоспі, обсягу запланованих робіт та норм обслуговування бджолиних сімей, затверджених правлінням»

Додаток 2.13

Гадание на воске. Это один из самых распространенных способов гадания. Для него потребуется восковая свеча и тарелка с холодной водой. Свечу зажигают и каждый из гадающих по очереди держит горящую свечу над тарелкой с водой. По получившимся фигуркам судят о будущем. Каждая фигурка имеет свое значение:

- яйцо – начало чего-то нового;
- много мелких капель – к деньгам;
- лист дерева – интриги;
- фигура животного – обман, измены;
- гроздь винограда – любовь, дружба, достаток в доме;
- колокол – жди вестей;
- змея – исполнение желаний;
- ровная полоска – путешествие, новые знакомства.

Література

1. Бабич. І.А, Мечеть. О.Г. Бджільництво. – К.: Урожай, 1973.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України – Харків: Дельта, 1993.
3. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. Т.1 / Упоряд. В.В. Яременко. – К.: Либідь, 1993. –392 с.
4. Камарницький А. О пчеловодстве как христиански-народном промысле в России вообще, и в Новороссийском крае и Бессарабии в особенности. – Одесса, 1856. – 35 с.
5. Лапіна С.І. Веселий Новий рік і Різдво. – Харків, 2006.
6. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Київ, 1992. – 424 с.
7. Описи Харківського намісництва. Пірко, Гуржій (Описово-старистичні джерела АН УРСР). – К.: Наукова думка. – 1991, С. 32.
8. Пасека, Пчела, Здоровье // Харків – 2007. – №2. – 8 с.
9. Пасека, Пчела, Здоровье // Харків. – 2007. – № 16. – 8 с.
10. Пасека, Пчела, Здоровье // Харків. – 2007. – № 13. – 8 с.
11. Пасека, Пчела, Здоровье // Харків. – 2007. – № 3. – 8 с.
12. Поляков Н.Н. Мед на Руси // Русская речь. – 1982. – №5. – С. 139-141.
13. Повість минулих літ. – М., 1978.
14. Скуратівський В. Втілення народної мудрості // Людина і світ, 1980. – №7. – С. 53-54.
15. Скуратівський В.Т. Кухоль меду. – Львів: Гердан Графіка, 2000. – 304 с.
16. Скуратівський В. Святвечір (У 2 кн.). К.: Вироб.-комерц. фірма «Перлина», 1994. К.1. – 288 с.
17. Стельмах М. Чотири броди // Дніпро, 1978. – № 8. – С. 18.
18. Таланчук О.М. Українські чари – К., 1994.
19. Тарасенко В. Слово про Вільшану. – Харків, 2005. – 710 с.
20. Тименьський П.І. Приусадебная пасека. – М., 1998.
21. Шалімов С.А., Шадура О.А. Сучасна українська кухня. – К., 1981.

Аліна Владимирець,
учениця 9 класу Забаринівської ЗОШ І-ІІ ст.
Зачепилівського р-ну Харківської обл.
Кеїрвник – **О.М. Владимирець**

**ОСОБЛИВОСТІ БУДІВНИЦТВА ЖИТЛА
ПІВДНЯ ХАРКІВЩИНИ
(на прикладі житлобудівництва у с. Забариному
Зачепилівського р-ну Харківської обл.)**

Нині актуальними є питання збереження навколишнього середовища. Адже наші предки жили в гармонії з природою, вони вміли використовувати те, що було в них під руками. Це доводить практика зведення житла нашими предками. Досліджуючи це питання на прикладі забудови нашої місцевості, переконаєшся, що українці мали неабиякий талант зодчих. А ще й до того були досить практичними людьми, бережливими щодо тих будівельних матеріалів й до практичного призначення кожного квадратного метра житла. Тому питання народного будівництва має не лише історичне, а й практичне значення.

Історичних джерел для дослідження народного житла досить багато. Це зразки різних його типів, які збереглися на території села Забарине Зачепилівського району Харківської області. Нами записано розповіді старожилів про особливості будівництва того чи іншого типу житла. Історіографія теж не обминула цього питання, хоча бракує матеріалів, що стосуються локальних особливостей житла нашої місцевості.

Книга групи авторів під керівництвом В.І. Наулка «Культура і побут населення» (1993 р.) висвітлює це питання в одному з розділів, торкаючись особливостей каркасного будівництва, і не висвітлює інші типи житла. У цій роботі подано широку географію житлобудівництва для порівняння конструктивних особливостей кожного регіону.

У книзі А.К. Байбурина «Жилище в обрядах и представлениях восточних славян» (1986 р.) розкрито особливості будівництва щодо розташування житла на місцевості, використано матеріал з усної народної творчості.

У праці Косьміної Т.В. «Сільське житло» Поділля Кінець 19 – початок 20 ст. (1980 р.) описано всі типи житла цього регіону,

особливості їх будівництва, інтер'єр, типи забудови подвір'я, розташування будинків щодо вулиці.

П.М. Приходько в роботі «Житло робітників Донбасу» (1964 р.) описав ті конструктивні особливості забудови Донбасу, що пов'язані з переселенням в цей регіон вихідців з різних куточків України, Росії та представників інших країн і народів, що привнесли свої елементи в народну архітектуру краю. І з цього переплетіння до середини століття виник новий, особливий для цього регіону тип житла.

Книга В.П. Самойловича «Українське народне житло» (К., 1972 р.) містить вагомий археологічний матеріал дослідження забудови з найдавніших часів до середини 20 ст. У ній подано детальний опис кожного етапу будівництва, порівняно особливості кожного району країни. Побачила світ ще одна робота В.П. Самойловича за цією темою «Народное архитектурное творчество Украины» (К., 1989 р.). У книзі акцентується увага на художньому оздобленні житла, вона багата на ілюстративний матеріал.

Отже, огляд літератури виявив недостатнє висвітлення регіональних особливостей будівництва житла, зокрема Зачепилівського району. Наша робота складається з двох розділів: у першому «Народна архітектура» йдеться про особливості забудови регіону та типово житло різних періодів. Другий розділ розкриває технологічні особливості забудови народного житла Зачепилівського району Харківської області.

1. Народна архітектура

Архітектурна народна творчість своїм корінням сягає найдавніших етапів формування цивілізації. Уся історія розвитку цієї галузі культури свідчить про неабиякий таланти народу та мудрість народного досвіду. Максимально враховуючи природні умови, найдавніше населення України створювало свої оселі біля водоймищ, на захищених від вітрів ділянках, раціонально використовуючи ландшафтні особливості. Цей факт ми можемо простежити й на прикладі нашого села, розташованого в степовій зоні України. Початкове розселення жителів Забариного, розташованого на березі річки Вошива, і лише з другої половини 20 ст. село, отримавши надбання цивілізації (водогін, шлях

з твердим покриттям) віддалилося від річки до степу.

Історія житлобудівництва доводить, що наші предки використовували широку палітру будівельних матеріалів, дарованих самою природою: від кісток мамонтів, дерева, очерету, соломи, каменю, глини до новітніх форм промислового виробництва. Особливості природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов різних районів України сприяли розвиткові своєрідних форм поселень, садиб та типів житла. Тому народна архітектура українців набула рис яскравої національної виразності.

На території України історично формувалися три зони сільських поселень: північна, центральна й південна. Північна зона (Полісся, Волинь) характеризувалися поширенням багатодвірних поселень переважно вуличного типу. У Східній частині цієї зони поряд з вуличним побутовали безсистемні та безсистемно-вуличні поселення. У північній зоні українського степу, яка обіймає землі Таврії та частково Слобожанщини (де розташоване й наше село Забарине) більшість поселень виникла внаслідок державної та поміщицької колонізації з другої половини 17ст. – 19 ст. Забудова тут велася переважно за проектами поміщиків або адміністрації та мала, як правило, квартальну або гніздову форму планування.

Унаслідок сприятливих природно-географічних умов України на більшості її території сформувався відкритий тип двору, в якому вільна земельна ділянка, прилегла до двору (хати, дому) та господарських споруд, завжди лишалася просто неба, не покритою дахом. За типом взаємозв'язку житлового будинку з господарськими спорудами (хлівом, коморою, сажем, курником тощо) на більшості території України переважає двір з непов'язаними між собою будівлями. Існували й різні типи його поєднання з господарськими спорудами – від часткового до суцільного. Отже, за характером взаємозв'язку житла і господарських споруд у забудові українського двору виділяють такі три типи: з непов'язаними будівлями, з частковим зв'язком, з повністю з'єднаними спорудами.

За характером взаєморозташування житла та господарських споруд виділяється шість типів забудови: вільна, однорядна, Г-подібна, П-подібна, замкнена, змішана. Для нашої місцевості найбільш характерною є вільна, П-подібна, Г-подібна та змішана.

Щодо розміщення хати відповідно до вулиці український двір

був представлений трьома варіантами: віддаленою, наближеною, безпосередньо розміщеною щодо вуличної межі.

За умови народної колонізації земель виникли садиби переважно з віддаленим розташуванням хати відносно проїзних шляхів, постановкою в глибині двору. Такий двір отримав назву глибокий двір з невеликою земельною ділянкою перед житлом, на якій, як правило, висаджували дерева, кущі, квіти.

Безпосередній вихід на вулицю з хати, її розташування на межі садиби, що прилягає до дороги, є новаційним типом, який більш прийнятний до міської забудови (у селі степової зони він майже не зустрічається).

Українська хата – колиска нашого народу. Хату можна вважати і своєрідною візиткою України. У ній знайшли яскравий вияв спадковості традицій українського народу, естетичні засади, доцільна й соціальна зумовленість. Українське народне житло пройшло багатомісячний шлях розвитку – від однокамерних до дво-, три- та багатокамерних споруд. Поруч із повсюдним поширенням двокамерних жител, які склалися із хати та неопалюваних сіней, у північних районах на початку 20 ст. з'явилися житла, в яких обидва приміщення мали печі.

В більш економічно розвинених районах українського степу та особливо Півдня переважав варіант трикамерного житла, в якому два житлових приміщення розташовувалися симетрично по обидва боки від сіней. Такий варіант називався хата на дві половини, або дві хати через сіни.

У другій половині 19 ст. у зв'язку з соціально-економічним розширенням населення відбувалися зміни в архітектурно-планувальній системі житла. Вони полягали у відокремленні в сінях комори («комірчини», «чулана», «кладочки»), а в житловому приміщенні – кухні («теплушки», «хатини»). Традиційний тип житла ускладнювався також за рахунок прибудови господарських приміщень під подовженим виносом даху. Але на Слобожанщині, хоч і існували такі будови, вони не були широко розповсюдженими.

У кінці 19 ст. найбільш заможні селяни будували багатокамерні житла з трьох-чотирьох кімнат. Українська хата на всій території свого поширення в кінці 19 ст. – початку 20 ст. була наземною одноповерховою спорудою.

Отже, українська хата проходить цілий етап еволюції, змінюючись від однокамерного до двох, трьох та багатокамерних

споруд, що будувалися в один поверх наземно. Вулиці розташовувалися біля річок на підвищенні. Подвір'я забудовували господарськими спорудами планово й безпорядно, але дотримуючись загальноприйнятих норм. Двір огорожували тином, утворюючи таким чином рівні вулиці. У цьому й виявляється талант народних зодчих.

2. Особливості будівництва житла кінця 19 – початку 20 ст.

Стіни українського житла степової зони України зводилися із різних матеріалів залежно від місцевих ресурсів та можливостей забудовників. Давні традиції в Україні мали два типи конструкції стін: зрубний та каркасний. Але зрубне житло – це привілеї більш заможних селян або тих, хто живе в лісовій зоні. У степовій та лісостеповій зонах було розповсюджене каркасне будівництво.

Будівництво розпочиналося навесні, у травні-квітні місяці (не раніше Великодня). Господар запрошував декількох чоловік, зазвичай старших за віком, які мають досвід у зведенні каркасу. По чотирьох основних кутках майбутнього житла закопують в землю колоди, щоб над землею вони були 2,5 - 2,7 метра. При цьому у східний куток, що ближчий до дороги, кладуть монети білого та жовтого кольору приказуючи: «Покладемо мідні, щоб не були бідні, кладемо й срібло – щоб було в хаті добро».

Такі ж колоди, може, дещо тонші, бо у них інше призначення, закопують в тих місцях, де мало кріпитися вікно або одвірки з дверима. Каркас ув'язується обгонкою по всьому периметру. Надалі до обгонки кріпитиметься дах. Проміжки між стовпами каркасу заповнювали більш тонким деревом (торчами) і перепліталось хмизом, щоб краще прилягала обмазка. Ця робота тривала більше тижня, за умови, що всі необхідні матеріали вже заготовлені.

Наступний етап – стеля. Вона так само складається з балок, які лягають від одного до протилежного краю обгонки (найближчого), а зверху на нього кладуть акацієвий хмиз.

Для обмазування глиносоломою підключають жіноче населення родини. А взагалі, за доброю традицією українського села в такій роботі теж брали участь не тільки рідня, а й сусіди і все доросле населення села. Змішують глиносолому (заміс). Місять

його або кінцями, або ногами, увесь час додаючи соломі до тих пір, доки заміс не буде приставати до ніг. Тоді він тільки придатний до використання. Плетений каркас обмазують з обох сторін товстим шаром глиносоломи в рівень з товщиною колод каркасу. Таким чином накладають і горище. Дають хаті вистоятися, висохнути. При добрій погоді це триватиме 3-4 тижні. Тим часом готові крокви виставляють над хатою, з'єднують їх між собою тонкими дошками. Вкривають соломію. Така хата в степовій зоні України мала назву «мазанка».

Після висихання глиносоломи обмазували її ще раз тільки іншим замісом (основою якого була тирса) та білували хату білою крейдою, вапняком, низ підводили червоною глиною.

З другої чверті 20 ст. на півдні Харківщини почали зводити литі хати, які зовні дуже нагадували уже традиційну хату – мазанку, але суттєво відрізнялися технологією зведення такого житла. Литя хата основувалася на фундаменті. Він був не глибокий (до 30 см.) лише по кутках до 50 см. По периметру збивали каркас-форму з дощок на ширині до 30-40 см. і весь цей простір затоптували глиносоломою до одного метра заввишки. Потім давали йому можливість підсохнути, нашивали вище каркас і процедура продовжувалася, доки не сягала необхідної висоти. Коли все висихало – каркас знімали повністю і вирізали отвори – вікна, двері. Але це був занадто дорогий спосіб будівництва – оскільки потребував великої кількості деревини.

Разом з каркасною в степовій зоні України була поширена техніка зведення стін із глиносолом'яних валків та цеглин (саману, лампачу, паців). Таку цеглу заздалегідь заготовляли. Робили заміс (глина, солома, пісок, вода) і набивали ним дерев'яні форми. Цеглу довго сушили на сонці, перевертаючи її щоденно. А потім будували з неї житло, з'єднуючи глиняним розчином. Готову конструкцію обмазували, згладжуючи шви, і білували.

З другої половини 20 ст. стало поширеним будівництво цегляних будинків. Для цього використовували або цеглу місцевого виробництва (червону палену), або привозну білу силікатну. Цією цеглою обкладали старі хати-мазанки, тим самим подовжуючи їм вік або будували нову хату. Будівництво потребувало більшої кількості робочих рук, але й тут обходилися силами рідні, сусідів, односельців. Іноді будівництво тривало від одного до кількох років

у два-три етапи. Утепляли приміщення ракушняком, шлакоблоком або саманом і з середини обмазували глиносоломою, робили розтирку й білували спочатку вапняком, потім крейдою. Таке помешкання мало чотири кімнати, маючи перехресний перетин.

Отже, народна архітектурна творчість ґрунтувалася на практичних знаннях і вміннях. Селяни використовували підручний матеріал, застосовуючи різні технології будівництва. Така хата увійшла в історію, як традиційна українська хата-мазанка. І водночас з покращенням побуту та матеріального благоустрою починається будівництво жилого приміщення з каменю, цегли різного виду і втрачається тим самим не тільки архітектурна самобутність, а й деякі практичні здобутки. Цегляна хата гірше утримує тепло взимку і не дає прохолоди влітку.

3. Легенди та звичаї, пов'язані з житлом і його забудовою

Закладання монет. Роботу завжди починали рано-вранці, коли сонце ще тільки-но починало сходити. Господар майбутньої оселі давав своє благословення і навіть в часи тотального атеїзму з його вус звучало просте «Ну, хлопці, з Богом». І починалася робота. Майстри нашої місцевості першу цеглину клали на кутку східної стіни. Дехто з них клав у фундамент дрібні гроші, супроводжуючи цю процедуру побажанням добра і щастя людям, які будуть тут жити. Інші майстри робили інакше. Мартиненко Стефан Михайлович завжди дріб'язок викладав під першу цеглину рядочком, приказуючи, що в землю кладуть тільки покійника, гроші ж кладуть на основу. А потім розповідав бувальщину, яка мала місце в будівельній практиці його батька (3).

1900 року при будівництві лікарні для селян в с. Гранкіно поміщиця М.П. Конрадї, вийнявши з гаманця пригорщу монет жовтого кольору, кинула їх у траншею під фундамент. По юрбі селян, що були там присутні, пронеслося луною «Золото!». Наступного дня, коли будівельники зійшлися, то побачили, що залитий фундамент був розритий в тому місці, де були кинуті монети. Це порушило цілісність будови, і куток будівлі з часом дав тріщину. Тому майстер і застерігав від подібного обряду.

Покладання монет супроводжувало й інші будівельні операції, а саме накладання горища. Монети клали в східному кутку, той що від дороги.

Рушники. При встановленні балок для зведення даху той же майстер заперечував і використання мотузки, замість неї брав великі по 10-15м рушники і зв'язував балки тільки рушниками, мотивуючи це тим, що буде для живих. Знімав рушники в останню чергу, коли дах був повністю вкритим (1).

Смерть відьми. Від нечистої сили по кутках забивали осикові кілки. Та коли в будинку проживала ворожка чи бабка-шептуха і не передала свої вміння нікому, то на неї чекала важка смерть. Щоб легше було піти з життя цій людині родичі чи сусіди кілком пробивали в стелі діру (4).

Жарти майстрів. Майстри-будівельники часто стикалися з господарями, які не хотіли платити за роботу ціну, про яку домовлялися. Тому такі господарі могли потрапити в пастку, підготовлену майстрами, які під дах хати вмуровували пляшки, глечики, вправно маскуючи їхні отвори. При першому пориві вітру хата починала «говорити»: співати, завивати й видавати різні звуки. Життя в такому будинку перетворювалося на суцільний кошмар. І господар звертався тоді до першого-ліпшого майстра зарадити їхньому горю та жоден із сторонніх не брався за цю роботу, підтримуючи цехову солідарність. Господар мусив шукати свого майстра і платити йому стільки, скільки він запросить (5).

Входини. Початок життя в новому будинку завжди супроводжувався різними ритуалами. Так, Коробка Михайло, збудувавши 1987 року дім за вимогою своєї бабусі мав переночувати в новобудові першу ніч сам без дружини й дітей, а вже наступного дня відбулися урочисті входини, на які були запрошені рідні, друзі, всі хто допомагав у будівництві та обов'язково сусіди. Першим у помешкання впускали kota, потім заходили всі гості (2).

В.І. Качан пригадав, що першим пускали kota, а потім найстаршого з роду, який заходив, щоб задобрити і запросити домовика до хати. Помешкання обсіпали сумішшю зерна, цукерок і печива або просто клали все це на підлогу в декількох місцях будинку (1).

Молочний зуб. Пригадую, коли випав в мене перший молочний зуб, моя бабуся порадила мені полізти на горище й викинути його там, приказуючи: «*Візьми, Мишко, кістяний, а мені дай золотий*». З цього приводу можна припустити, що така

приказка могла виникнути лише в землеробській місцевості, оскільки часто збіжжя зберігали не тільки в коморах, а й на горищах. А як відомо миші там, де є зерно.

Весілля. Молодого й молоду проводжають лише від батьківської хати і вже одружених привозять до хати батьків нареченого, незалежно від місця святкування весілля. Батько заводить молодят до хати й тричі обводить круг столу. Це роблять для того, щоб діти не забували батьків, їхніх наказів, не цуралися рідного дому та продовжили рід.

Народна мудрість каже: «Що не сторона, то новина». Так і з обрядами, що відбуваються у процесі будівництва та експлуатації житла. Кожен майстер на основі існуючих обрядів виробляє власні, кожен новий переселенець-забудовник приносить щось своє, і все це складає скарбницю народної мудрості, традицій, створює самотутню культуру кожної окремої місцевості.

Отже, українська народна хата не є сталим елементом народної творчості. На Слобожанщині в степовій зоні України вона пройшла етап еволюції, змінюючись та вдосконалюючись, і пройшла шлях від однокамерного помешкання хати-мазанки до багатокімнатних цегляних будинків. Покращувалася не тільки техніка будівництва, матеріали, а й інтер'єр, пристосовуючись до сучасних умов, віянь часу, матеріального достатку. Багато чого українська хата втратила, але дещо й здобула. Вулиці, що спочатку розташовувалися по берегах річок, на підвищенні, мали вихід з двору на пасовище (для худоби). Тепер головною ознакою вулиці є не лише огорожений двір, а й тверде покриття дороги-вулиці.

Саму хату будували, використовуючи підручні матеріали: глину, пісок, солому, хмиз. І це було не тільки дешево, а й мало практичне значення, оскільки було добрим терморегулятором, екологічно чистим матеріалом.

Досліджуючи питання житлобудівництва на конкретних архітектурних спорудах, спілкуючись зі старожилами села Забарине, розкрито особливості різних типів будівлі, особливості роботи майстрів та обряди, пов'язані з будівництвом та експлуатацією житла.

Список інформантів с. Забариного Зачепилівського р-ну

1. Качан В.І. 1936 р. н., у 1964-1968 рр. працював в будівельній бригаді с. Забарине Зачепилівського р-ну.
2. Коробка Михайло Андрійович, 1964 р. н.
3. Мартиненко Стефан Михайлович, 1888-1975 р.
4. Петрухіна В.В., 1946 р. н.
5. Шевченко О.В., 1962 р. н., працює бригадиром будівельної бригади.

Література

1. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных словян. – Л.:Наука, 1986. – 300 с.
2. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995 – 320 с.
3. Восточнославянский этнографический сборник / Под. ред. С.П. Толстова. – М.: Мысль, 1956. – 260 с.
4. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / За ред. Ю.Т. Гошка. – К.: Мистецтво, 1987. – 200 с.
5. Етнографія Києва і Київщини / За ред. В.Ф. Горленка. – К.: Либіть, 1986. – 280 с.
6. Етнографія України / За ред. С.А. Макарчика. – Львів: Світ, 1994. – 517 с.
7. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либіть, 1993. – 284ст.
8. Приходько М.П. Житло робітників Донбасу. – К.: Наука, 1964. – 270 ст.
9. Самойлович В.П. Українське народне житло. – К.: Глобус, 1972. – 250 с.
10. Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество Украины. – К.: Глобус, 1989. – 950 с.

ТРАДИЦІЙНЕ ХАРЧУВАННЯ

Наталя Репринцева,

учениця 8 класу Лиманської ЗОШ І-ІІІ ступеня Зміївського р-ну Харківської обл., вихованка народознавчого гуртка «Пролісок» Лиманської ЗОШ

Керівник – **Л.В. Кравченко**

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУХНІ

(за матеріалами с. Лиману Зміївського р-ну Харківської обл.)

Вбирали січену капусту,
Шатковану і огірки
(Хоч це було в час м'ясопусту)
Хрін з квасом, редьку, буряки,
Рябка, тетерю, саламаху
Як не було – поїли з маху
І всі строщили сухарі...

Іван Котляревський «Енеїда»

Хліб та сіль на столі, прикриті рушником, з давніх-давен вважалися першою ознакою гостинності. І недарма її синонімом є слово «хлібосольство». Коли до хати нагодився гість, хай і не проханий, його приймали дуже чемно, запрошували сідати, частували, розмовляли. Недарма приказували: «Гість у дім – радість в нім». А коли довго не було гостей: «Є в хаті що їсти й пити, та нема з ким поговорити».

Обов'язкове пригощання колядників на Різдво, ритуальні обіди на поминках, ігри з крашанками на Великдень, ігри з пригощанням на Івана Купала, на обжинках, кусання Калити на Андрія – це було запорукою подальших успіхів господарів. Найпочесніших гостей садовили на покуті. У повсякденній трапезі це місце належало старшому в родині. Лише на поминках за стіл сідали усі рідні без дотримання якихось норм.

Серцевиною ритуалу гостинності завжди була спільна трапеза. Це – перевірений віками засіб прилучити прибульця до своєї оселі, зробити його своїм. За чаркою вшановували присутніх родичів і друзів, згадували відсутніх: «Хай їм легенько гикнеться».

Наливали горілку за сонцем, починаючи від старшого в родині. І неодмінно на застіллі звучали гучні розмови, співи й сміх. Ритуал гостинності надавав дуже зручну можливість будувати відносини з найрізноманітнішими представниками світів – міфічними й реальними – такими, як Бог і духи предків, природні стихії (зокрема мороз і град) і, навіть, хвороби. Адже, мабуть, не випадково лихоманку називали ще й *гостинець!*

Застілля в усі часи було своєрідним святом серед буденності. Крім того спільна трапеза немовби демонструвала ідею розподілу, коли кожному належить його доля, дана Богом. Слово «годувальник», власне, позначає того, хто дає їсти, годує, того, хто є покровителем. За годувальником визнавалися влада господаря і авторитет батька. Все це стає корінням у часи жертвоприношення: навіть саме слово «жертва» дуже близьке до слова «жерти».

У романі Семена Скляренка «Святослав» розповідається про ритуал пожертвувань пращурам, їх духам перших крихт їжі – у вогонь житла. У романі описується, що старійшина Ант так робив, потім його син Микула – це старий язичницький звичай.

Кожний бенкет – це також офірування, коли все з'їдається й випивається, крім якихось крихт і крапель, які призначаються богам і духам предків (згадаємо і заборону мити посуд у різдвяну ніч). Колективне й шанобливе поїдання страв, а особливо присутність серед них хліба або пирогів і каші (або куті), безумовно містять традиційне обрядове навантаження, або вводять у глибини століть. У цьому втілюється ідея не лише благополуччя і багатства, а й підношення та дарування.

Така учта неодмінно супроводжується тостами і напоями (квас – сирівець, узвар, наливки і настоянки). Наприкінці трапези за неї дякували Богові, а не господині, як це прийнято тепер. Казали: «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і за милість вашу!» – «Богу дякуйте! Спасибі вам за ласку!»

Проте наші предки завжди пам'ятали, що поряд із добрими силами у трапезі беруть участь і шкідливі духи. Отож ритуалізація їжі ставала просто необхідною, аби протистояти їм. Саме цим пояснюються численні правила народного застільного етикету:

- не можна стукати ложками – від цього дідько радіє;
- не можна класти ложку так, щоб держак лежав на столі, а другий кінець – на краю посуду, бо злидні залізуть у миску;
- на Головосіки (11 вересня) не можна різати продукти, що мали форму голови: капуста, цибуля, часник, навіть – паляницю.

Застільні етикетні норми здавна були непорушні: першим сідав за стіл батько – господар, за ним господиня, потім старі батьки, сини, дочки, невістки, останніми – малі діти. Для обіду збиралася вся родина, кожен мав своє, чітко визначене місце. І зараз у сім'ї, де дотримуються таких традицій, місце, де сидить батько – святе, ніхто там не має права сідати. Дітям за столом не дозволялося торохтати ложками, голосно розмовляти, сміятися; а першим ложкою лізти до миски, ніж батько – це заборонялося. «*Отак по лобі батько дасть, аж гуля вискочить*», – згадує Різван Г.П. (1928 р. н.). І нині діти в родині шанують батька, старших, інші звуть їх на «Ви». Мабуть, не бракувало здорового глузду нашим предкам, що любили сідати до столу гуртом.

Наше географічне розташування, клімат дозволяв вирощувати жито (пшеницю значно пізніше), льон, коноплю, гречку, кукурудзу, просо (кашне просо для пшоняної каші), овочі на городі, а садових дерев майже не було, тому що великі податки держава на них поставила, люди зрубали сади. Навіть цибулю не садили, купували у Балаклеї. В лісах водилося багато дичини, у річці Сіверський Дінець і в озерах багато риби, особливо карасів, за що і прозивали наші сусіди лиманців «карасями».

Українці в більшості своїй були хліборобами, то ж улюбленою стравою у них була *каша* у різних варіантах (це переважно пшоняна, рідше – гречана чи кукурудзяна).

Ми дізналися, що до 16 століття був звичай між князями – на знак особливої поваги дарувати одне одному варену кашу. Ця ж страва панувала у таких святкових звичаях нашого народу, як весілля, народина, хрестини. Згадаємо про кутю, що до цих пір готують на Різдво, як невід'ємну святкову страву, якою ворожили, підкидаючи її під стелю: скільки зерен прилипало, стільки й буде приплоду худоби, прибутку в господарстві.

Народжувалася дитина – варили кашу на народини, яку баба-повитуха підносила породіллі. Був звичай відрізати з тарілки шматочок круто звареної каші, а на те місце клали гроші й так передавали молодій матері; а в інших місцевостях – горщик із кашею розбивали об ріг столу, намагаючись, щоб найбільше її впало на молоде бездітне подружжя, якщо таке знаходилося серед гостей, – для навороження йому потомства. Хліб зараз зберігся у ритуалі хрестин, з ним хрещена мати йде до церкви. І зараз майже нема того столу, щоб обходилося без вареників, пирогів, голубців.

У Лимані на Сорок Святих (22 березня) пекли жайворонки. Їх робили з двох качалок тіста, обмотуючи одну навколо іншої. Крилечка та хвіст розплескували, надрізали ножем. Жайворонків посипали маком. Ще бублики варили в молоці, а потім підсмажували їх у духовці. З жайворонками діти вибігали на вулицю, а потім їх їли. Бабуся Віра Олександрівна Скрипка (1929 – 2006 р. н.) згадувала, що в базарі у Іванових лавка була, там бублики продавались по 1 копійці, такі смачні, з маком!

На Середохрестя пекли хрести, якими пригощалися. Перший хрест мати пекла з маком та зберігала до початку сівби. Коли батько починав засівати ниву, то йшов кругами поля, тримаючи хрест в лівій руці, а правою розкидав жито з торби, яка висіла через плече. Батько просив Бога, щоб вродив добрий урожай. – *«Печений хрест клали на сволок, а батько, як їхав сіяти, пускав цей хрест на озеро»*, – згадувала Куш М.М. (1909 р. н.)

Вона ж, бабуся Марина, розповідала, як готували колись квашу: *«Намочать жито, воно проросте, висушать на печі, перетруть на муку, воно аж червоне, додають трошки гречаної муки, сушених ягід, було й терну або калини, доливають води, щоб було легко мішати, ставлять у піч, яка щоб була трохи гаряченька. Кваша прокисала до ранку. Як добре упариться, вином пахне, і на смак, як вино, тільки густе, а як не впариться, смердить – в хату не зайти»*. Готова кваша мала червоний колір. А Віра Єгорівна Колеснікова не любила ні квашу, ні її запах.

Немале місце в сучасній українській кухні посідають рибні страви, особливо у багато чисельні пости й пісні дні. З риби готують так званий «голий» борщ (беруть за звичай голову й хвосту) з томатом (а колись з буряковим квасом); а ще смажать на олії, роблять балик (коптять). Раніше рибу сушили в печі на капустинім листі. На капустинім листі саджали у піч і хліб, від того міцний хлібний дух стояв у хаті, що бабусі досі пам'ятають (Колеснікова Віра Єгорівна, 1936 р. н.).

Серед улюблених м'ясних страв із свинини – ковбаси, кендюхи, кров'янки, холодці (у голодні роки цього не було, та й те на свята).

Пирого, смажена птиця, борщ з м'ясом, каша з салом чи смальцем також була святковою стравою. А ще ласощі – медяники, макорженики, коржики з маком.

На городах у кожного вирощували гарбузи як корм для

худоби. Печений гарбуз заміняв діткам солодощі, а варений (гарбузова каша з пшоном) споживали майже цілий рік. Варили і квашу, і кисіль. Пекли пироги з маком, а ще й з «таком» - борошно з ушкварками) – бабуся Корнійченко Дарія (1905 р. н.)

До різдвяного хліба додавали часом часник (пампушки з часником; благо завжди був вирощений зелений часник), або ж мед, які вважалися оберегами від «нечистої» сили, вроків.

Традиційні напої: узвар (частіше – на Різдво), а також наливки з вишень, настойки і вина (з винограду). Узвар і кутя – постійні атрибути Різдвяних свят і сьогодні.

На Великдень головними атрибутами святкового столу є крашанки, паски, куличі. Всього 5-10 років тому, у кого з бабусь була в хаті піч, то до неї приходили пекти паски по черзі. *«І всю суботу випікали паски, адже кожному по 5-7 пасок треба»*, – згадувала Соляник Мотря Мусіївна (1911 р. н.). Обов'язково печуть і пироги на Великдень. Яйця, за звичаєм, у лушпинні з цибулі фарбують, або у просі, щоб не мазались до рук.

Звичайно, борщ зараз готуємо з томатом, а колись, та і зараз деякі господині варять з буряковим квасом. Куліш із пшоном і яйцями у нас називали частіше – «кандьор», або польова каша. Не виходить з ужитку картопля в «мундирі» з жареним салом з цибулею або з олією; варять і вареники і галушки.

Традиційними українськими стравами здавна також вважалися апетитна й поживна ячня із салом, пшоняна каша, деякі люди і локшину самі роблять, бо смачніша купленої. Нині варять куліш на другий день весілля і коли виїздять на природу.

Раніше борщ у будень варили без м'яса, а затовчували старим салом (кабанчика різали на Різдво, сало солили у бодні). Сало дітям дозволялося тільки трішечки, бо треба було батькові нести на косовицю. А старе сало шматочками купували на базарі. Борщ варили з квасолею і квашеною капустою, бо раніше господиня чекала, щоб визріла головка капусти, її квасили у діжках, і всю зиму використовували в їжу. Готували і капусняк з пшоном, найчастіше на помини, але й у будень вживали. Весною борщ варили із «щов'єм» (щавель) і кропивою, лободою. Це був «зелений» борщ. Зараз у цей борщ додають варені яйця, сметану. Колись то була розкіш.

Під час голоду 1947 року бабусі пригадують, як їли повесні різні рослини: козельки, какуц, пасльон, молочай.

Скрипка Раїса Антонівна (1936 р. н.) приказувала:

*Чаю – чаю, молочаю
В руках накачаю.
Свинці гіркеньке,
Мені – солоденьке».*

Із додаванням цукрового буряка тоді готували узвар, бо цукру не було.

Донині люди роблять сирівець-своєрідний квас, на ньому виготовляють окрошку. І п'ють його – смачний! Особливо замість розсолу, коли голова боліла.

Віра Єгорівна Колеснікова (1936 р. н.) розповідає: *«Буряки діжками квасили до Оздвиження – ото квас! Робили його у чоловічий день, понеділок, четвер. Як нема на небі місяця – нельзя садити нічого на вгороді».* Варили молочний кисіль, любили його діти. Взагалі, у кого була корова, це була годувальниця усієї родини. Люди були богобоязливі, пригадує Заболотна Ганна Лук»янівна (1917 р. н.) *«У Великий Піст довготривалий не можна було покуштувати сиру з горициків, що стояли під образами, Бог побачить – накаже».*

Бабуся Кузьомчиха (Христовова Марія Іванівна, 1938 р. н.) і зараз на посиденьки готує смачний «кандьор», коли – галушки, а ще, коли доспіє бузина, то «варе кашу з бузини», як густий кисіль з добавлянням крохмалю – смачно! Дуже корисна вона і поживна ця проста селянська їжа.

Заболотна Ганна Лук»янівна (1917 р. н.) згадує, що в піст пекли хрести, прісні коржі у формі хрестів, носили батькові на поле. А ми знаємо, що хрест – це давній оберіговий дохристиянський знак, зображення його знаходимо у писанках, вишивках давніх.

На Петра і Павла (12 липня) пекли мандрики. Називали так, бо мандрики (коржики) довго не псувалися, їх можна було брати у мандри (наприклад, чумакові у далеку дорогу). У цей день казали: *«Зозуля мандрикою удавлюється».* (Л.В. Кравченко, 1958 р. н. розповідала, що у них в класі був хлопчик на прізвище Мандрика). На Маковія (Перший Спас) пекли коржики з маком (макорженики), які вживали з медом. Мак розтовкували у макортетику, заливали медом і вмочували туди коржики. Це були ласощі.

Бабуся (на жаль, вже в листопаді 2007 р. померла) Куш Марина Максимівна (1909 р. н.) згадувала, що на весіллі у неї була

молочна локша і картопля з квашеною капустою. Сама вона пекла дуже гарний хліб та варила смачні борщі для трактористів у полі. Коли Кушиха свій хліб приносила, то запах такий!

Бабуся Г. Л. Заболотна варила теж для ясел (діточок малих, яких матері привозили, а самі йшли ланки полоти у колгоспі) і для трактористів. Каже, з дому з городу і кріп – петрушку, і сальце візьму на запарку, щоб добріший борщ був.

Адже раніше, коли ярмарки були в Лимані (а їх було 4 на рік!) і їжу в горщиках продавали (борщ, капустяк).

У довоєнному Лимані колгосп був мільйонером, людям жилося краще, хоча й за трудодні. А вже коли став радгосп – то гірше й гірше, поки все не розпалося. Тепер у нас в селі є два фермери, але не всі поля засівають, є певні труднощі.

Отож бо «борщ та каша – їжа наша», юшки, галушки, вареники, хліб (його й зараз декотрі печуть, але вже в духовці, а не в печі), різноманітні пироги, свіжі й квашені овочі (капуста, пелюстки з буряка, квасолі), страви з м'яса тварин, птиці та риби є і зараз головними продуктами споживання, з них за звичаєм готують смачні повсякденні і святкові обрядові страви.

Література

1. Українська минувшина – К.: «Либідь», 1994. – С. 80-98.
2. Як засядем, браття коло чари. – К.: «Музична Україна», 1993, С. 6-12.
3. Скуратівський В.Т. Традиційний обрядовий хліб // Берегиня. – № 52. – С. 65 – 86.

Катерина Наконечна,
учениця 11 класу Нововодолазької
гімназії, вихованка народного
фольклорно-етнографічного колективу
«Вербиченька» Нововодолазького
будинку дитячої та юнацької творчості
Керівник – **О.В. Коваль**

СИМВОЛІКА ЇЖИ У РІЗДВЯНІЙ ОБРЯДОВОСТІ
(за експедиційними дослідженнями народного художнього
фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька»)

Українська кухня – це той здобуток, яким треба поправу пишатися, бо вона належить до культурної спадщини нашого народу. Важливим є те, що наші предки не лише вживали їжу, а й упродовж століть виплекали самобутні традиції у харчуванні, які супроводжувались яскравими зразками народної творчості у колі народного календаря, а також у сімейно – родових святах. Жодне свято в Україні не обходилося без святкового частування, а отже без єднання роду, без щедрого обдаровування чи «медком – солодком», чи пряником, чи пиріжком – «чим хата багата, тим і раді».

Зимові святки мають одне із найвагоміших навантажень в аспекті мистецького висвітлення обрядової їжі як явища матеріальної і духовної культури українців-слобожан. Свята вечерея напередодні Різдва – то єднання роду: живих і мертвих. Серед святкових пісних страв обов'язковими були зернові культури прадавнього походження. Це свідчить про те, що різдвяна вечерея – жертвна трапеза на честь бога зимового сонцестояння Коляди. «Стіл обізательно накривали новенькою накидкою. Ставили хлібину велику печену, а тоді – кутю і узвар, а ще борщ з квасольою, пиріжки з капустою, горохом, квасолькою та картошкою. Ще гриби, голубці з пшоняною кашою, жарена риба. На столі шоб 12 страв було, і усе пісне. 12 – того, шо 12 місяців, 12 апостолів у Бога» (9). Число «дванадцять» у народній міфології означає «вселенський і одночасно духовний лад» [1, с. 586]. Воно широко використовується у різдвяно-новорічній обрядовості, займає чинне місце у колядках: «Ой чий же то двор на дванадцять верстов? Свят вечор!».

Відкрий терем, пан – хазяїн,
Пусти в сіни, щоб всі сіли.
Накрій столи тесовії,
Аж дванадцять страв
Ще й до них приправ.
Келихи давай, меду наливай.

З часу хрещення України-Русі символіка колядок і щедрівок поступово змінюється. «Християнські священики, відчуваючи своє безсилля перед одвічними народними звичаями, намагалися підпорядкувати язичницькі свята християнському календарю» [3, с. 201]. Але довгий час колядки були все ж таки позацерковним звичаєм. Лише у другій половині XIX ст. в Україні стають найбільш поширеними колядки релігійно-біблійного сюжету. З приходом радянської влади на початку XX ст. будь-які колядки та щедрівки строго заборонялися. Це призвело до зникнення багатьох справжніх мистецьких шедеврів народної творчості. Але маючи глибоке і міцне коріння, незважаючи на заборони, пісні різдвяної обрядовості дійшли до нашого часу і є найдорожчою скарбницею духовної культури українського народу.

Деякі колядки віддзеркалюють язичницько-християнський світогляд. Так у колядках на честь народження Сина Божого спостерігається поєднання язичницьких астральних образів трьох гостей – «красне сонечко», «ясний місяць», «дрібний дощичок» з християнськими канонами: «Славен еси, наш милий Боже та й на небеси!». Але мета пригощання гостей у цій колядці не другорядна: «Застеляй столи, клади калачі».

Пригощання хлібом очікуваних гостей завжди в традиції українського хлібосољства. Тому святково і піднесено: «Ой радуйся, земле!», - колядники возвеличували світле свято, запрошуючи до частування: «Застеляйте столи та все килимами, кладіть паляниці з ярої пшениці!». Традиційним у різдвяній обрядовості було символічне частування покійних предків на родинній трапезі, а також запрошення Морозу відвідати святої куті: «Морозе, морозе, іди до нас кутю їсти».

Різдвяний стіл у кожній оселі урізноманітнювався скромними стравами. До хліба та хлібних випічок додавались домашні ковбаси, начинені кишки, шинка і таке інше. У кожному Слобожанському селі діти колядували господині:

«Що ти, тітко, наварила?»

Що ти, тітко, напекла?
Неси скоріш до вікна»

Колядки та щедрівки засвідчують усе розмаїття святкового столу. За поздоровлення зі святом ватага випрошували у господарів: «Дайте кишку – з’їм у затишку!» (13); «Дайте книш – бо впусти в хату миш!» (8); «Винесіть пампушку та ще й пиріжок кладіть у мішок! (8); «Дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски!» (6); «А нам калач дайте, та не ламайте, по ціленькому давайте!»(5); «А мати казала, щоб ви дали кусок сала, а як донесу, давайте й ковбасу» (5); «Винесіть пиріг, без рук без ніг, щоб упав у сніг!» (1); «Сьому, тому по пиріжечку, а нам, братцям, по вареничку!» (9).

Зазвичай господарі приймали поздоровлення і обдаровували тим «шо в кого було». Намагалися віддячити щедро, бо вірили, що тоді «наступаючий год буде щедрим і багатим» (11).

«Давали пряники, бублики, орішки, канхвети. Наряжалися в козу, заводили її у кожний двір. Козі давали сала, ковбаси по кусочку винесуть. Барині, коні пекли, викрасять їх розовим бурячком» (12). Різдвяні пряники – традиційна випічка на зимові святки. Коні, коні з вершниками, барині, півні радували дітлахів. Улюбленим печивом під час різдвяних свят були орішки (Південна Слобожанщина, Зачепилівщина). Це відображено і у щедрівці «Чи дома, дома пан господар?». У господаря «в калиточці сім орішечків, всім по орішечку, а нам дайте по вареничку» (7).

І «багатий святвечір» напередодні Різдва, і «щедрий святвечір» напередодні Нового року, і «голодний святвечір» напередодні Водохреща, – щораз єднання сім’ї, родини, єднання з душами померлих родичів. Величезне значення святкової вечері підкреслюється участю в ній Ісуса Христа. Непримітно до нього приходять його Мати – Діва Марія.

Як сів Христос та й вечеряти
Та й прийшла к Йому та й Божая Мати (3).

Цікавим є той факт, що у населених пунктах Слобожанщини, де є великі річки, як-то Сіверський Донець, Оскіл, Ісус Христос під час вечері вживає рибу і білі калачі. У тих же місцях, де річок немає, такий сюжет відсутній.

- Та шо ти, синку, та й вечеряєш?
- Та й вечеряю та й шуку-рибу.
- Та й шуку-рибу та й білі калачі (5).

«На свят вечірньому столі риба має ритуальне значення і є символом Місяця. Коли не можна було дістати на святвечір живу рибу, то брали засушену, оселедці і тому подібне, аби тільки не лишитися без цієї народійної та одухотвореної страви»[1, с. 148].

У деяких колядках визначається місце вечері – «й у тім домі на покутті», говориться про те, що Христос вечеряв разом з Матір'ю, і за цю вечерю Вона йому дякує: «Спасибі, Синку, за вечоринку» (10, 2).

У посипальних піснях Східної Слобожанщини широко розповсюджений сюжет, де «Мати Марія їсти носила» Господу (с. Райгородок, Богородичне, Прелесне, Хрестище Слов'янський р-н, Донецька обл.). У давнину Новий рік зустрічали весною, тому у піснях, особливо посипальних, присутні сподівання на новий урожай, який принесе добробут кожній родині. Значення цього підсилюється, коли сам Господь оре ниву, а Мати Марія йому їсти носить.

В чистім полі плужок оре,
За тим плужком Сам Бог ходе.
Божая Мати їсти носе.
Ори, ори, Синку, та й довгую нивку
Та посієм жито, жито, пшеницю
Та всяку пашницю (4).

Отже, процес кожної святкової трапези української родини у різдвяній обрядовості має символічне значення. Вживання їжі в традиції українського хлібосољства щораз є магічним актом, пов'язаним з пам'яттю предків, спрямованим і на майбутній урожай, і на добробут та благополуччя родини. А різдвяні величальні пісні створюють атмосферу духовної «божественності».

Література

1. Войтович В. Українська міфологія. – Вид. 2-ге, стереотип. - К.: Либідь, 2005. – 664 с.
2. Іванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Упорядкування та передмова М.М. Красикова. Додаток: Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами / Сост. В. Щелоковская. – Х.: Майдан, 2007. – 288 с.
3. Лозко Г. Українське народознавство. – 4-те видання,

- доповнене. – Харків: Видавництво «Див», 2010. – 472 с.; іл.
4. Муравський шлях – 97. Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях-97» / Упорядники: М.М. Красиков, Н.П. Олійник, В.М. Осадча, М.О. Семенова. – Х.: ХДК, 1998. – 400с.
 5. Сумцов М.Ф. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Акта, 2002. – 282с.

Список інформантів

1. Бабіч А. М., 1939 р. н., с. Богородичне, Слов'янський р-н, Донецька обл.
2. Білоус В. С., 1939 р.н., с. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл.
3. Валкова У. І., 1925 р. н., смт Нова Водолага, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
4. Врюкало К. А., 1929 р. н., с. Калинове, Борівський р-н, Харківська обл.
5. Гнилицька Р. Г., 1929 р. н., с. Богородичне, Слов'янський р-н, Донецька обл.
6. Донець М. С., 1938 р. н., с. Павлівка, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
7. Каплій Є.Й., 1920 р. н., с. Руновщина, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
8. Клеба О. С., 1914 р. н., с. Завадівка, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
9. Крамаренко Н. І., 1920 р. н., с. Руновщина, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
10. Кузнецова Л. Г., 1939 р. н., с. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл.
11. Мироненко У. П., 1913 р.н., с. Капитолівка, Ізюмський р-н, Харківська обл.
12. Нежива Г. С., 1918р.н., с. Парасковія, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
13. Пастух М. Г., 1923 р.н., с. Соколово, Зміївський р-н, Харківська обл.

Єлизавета Кашина,
учениця 9-б класу Харківської гімназії № 6
«Маріїнської гімназії» Харківської міської
ради, член зразкового художнього
фольклористично-етнографічного колективу
«Мережка» ЦДЮТ № 1 на базі ХГ № 6
Керівник – **М.О. Семенова**

СИМВОЛІКА ПРЯНИКА

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що вивчення обрядової атрибутики, пов'язаної з народною кулінарією, дає можливість висвітлити світосприйняття людини традиційної народної культури, простежити вплив стародавніх уявлень на сучасну людину. Серед виробів з тіста особливе місце посідає обрядова випічка, зокрема пряники, поширені на Слобідській Україні.

Історія виникнення пряників на слов'янських землях та використання їх в обрядах досить широко висвітлена в етнографічній літературі. Куховарські книги та посібники, що подають технології харчової промисловості, містять рецепти традиційних національних страв та виробів з тіста, зокрема пряників. Печені борошняні вироби використовувались в аграрній магії, календарних та родинних обрядах, в також є складовою родинної та побутової культури народу.

Міфологічне мислення характеризує перш за все мислення первісного суспільства, а не антропометричну специфіку пізнання світу. Господарська діяльність такого суспільства неможлива без календарних уявлень, що проявляються в образах міфологічної свідомості, які стають символами національної культури. Символіка народної кулінарії, обрядової їжі відбиває світоглядні уявлення наших пращурів і є складовою самосвідомості сучасної людини.

Одними з найдавніших символів у світовій і українській культурі є коло, світове дерево, тварини й рослини тощо. Розкриття сутності саме цієї символіки, втіленої в рукотворні образи виробів з тіста і дає можливість тлумачити давні календарні уявлення, пов'язані з первісними гендерними уявленнями.

Ліплені, силуетні вироби з тіста мали вагоме обрядове значення. Символіка цих виробів донесла до наших днів уявлення людини традиційної народної культури про зв'язок її з природою, всесвітом. Має значення й рецептура борошняних виробів. Мед в обрядах виконував особливу функцію й вживався в ритуалах і обрядах як окремий продукт чи елемент і як необхідна складова борошняних виробів чи круп'яних страв.

Вивченню української традиційної системи харчування, а також їжі й напоїв у контексті народної культури присвятили дослідження етнографи й народознавці 19-20 ст., як-от: Л.Ф. Артюх, В.К. Борисенко, О. Воропай, В.М. Гнатюк, В.Ф. Горленко, П.В. Иванов, М.А. Маркевич, Л.Г. Орел, В.Т. Скуратівський, М.Ф. Сумцов П.П. Чубинський та ін.

Етнографи Харківщини з 19 ст. фіксують наявність пряників у народній та світській кулінарії як обрядового печива чи виробів до урочистих подій. Інформацію про пряники можна знайти у працях П.В. Иванова, Н.П. Олійник, В.М. Осадчої, М.О. Семенової.

Вивченню народної міфології та давньої символіці присвятили свої праці А. Голан, В.Ф. Давидюк, М.І. Костомаров, Курочкін, В.Я. Пропп, Б.А. Рибаків, М.Ф. Сумцов та інші.

Об'єкт дослідження – борошняні вироби як атрибути обрядових дійств.

Предмет дослідження – символіка пряника та трансформація його значення в календарних і родинних обрядах.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати символічне значення пряника та проаналізувати їх різновиди, зокрема як Різдвяної обрядової атрибутики, що є складовою традиційної народної культури Слобідського краю, простежити трансформацію його символіки в календарних і родинних обрядах.

Завдання дослідження:

- На основі аналізу наукових джерел з теми дослідження розкрити сутність символіки борошняних виробів та їх застосування в обрядах і побуті людини традиційної народної культури. Дослідити історію виникнення пряників, поширення на території Слобідської України з середини 19 століття до наших днів
- Теоретично обґрунтувати символіку пряників як обрядової атрибутики.
- Проаналізувати матеріали фольклорно-етнографічних експедицій і виявити регіональну специфіку застосування пряників

під час Різдвяно-новорічних свят на території Слобідського краю з 19 ст. до теперішнього часу.

Методи дослідження: аналіз наукової літератури з теми дослідження, вивчення краєзнавчих матеріалів, статистичних даних, аналіз та узагальнення фольклорно-етнографічних матеріалів, польові дослідження, порівняльно-зіставний метод.

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють 19-21 ст., але зародження міфологічних уявлень, які втілилися в ліпних, силуетних і печатних борошняних виробих з медом, сягають часів неоліту

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що дістало подальший розвиток уявлення про пряники як обрядову атрибутику, зокрема Різдвяних свят зокрема на Харківщині, яка містить релікти архаїчних вірувань, висунуто гіпотезу щодо походження назви «пряник».

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ СИМВОЛІКИ ПЕЧЕНИХ ВИРОБІВ З ТІСТА

1.1. Теоретичні основи символіки борошняних виробів як етнічних компонентів традиційної культури

Етнологія як наука про походження, розвиток та сучасне життя етносів спроможна аналізувати їх взаємодію, закономірності історичного та культурного розвитку. У полі зору етнології опиняються як етногенетичні та етнокультурні процеси, так і конкретні предмети та явища матеріального та духовного життя етносу. За Е. Кассіером, створення знаку в процесі внутрішнього розвитку духу – завжди перший та необхідний крок на шляху об'єктивного пізнання суті. «Адже знак є не лише випадковою оболонкою думки, а її необхідний і суттєвий орган. Він не тільки слугує цілі повідомлення готового уявного змісту, але й постає інструментом, завдяки якому формується й уперше набуває повної визначеності сам цей зміст. Акт понятійного визначення змісту йде поруч з актом його фіксації в якому-небудь характерному знакові. Таким чином, істинне й точне мислення завжди спирається на символіку й семіотику» [11, с. 21]. Е. Кассіер вважає, що людина є «твариною символічною»; мова, міф, мистецтво й наука насправді «символічні форми», через які людина впорядковує хаос, що її оточує [37, с. 607].

Проблема символу й символіки як вираження ідей, понять або почуттів за допомогою умовних знаків – символів у світовій теоретичній думці віддавна досліджується як проблема філософії, естетики. Філософський енциклопедичний словник подає поняття «символу» (від грец. σύμβολον – знак, прикмета, ознака) у вузькому й широкому значенні. Символ є не лише умовним позначенням якогось предмету, поняття або явища. Він є також універсальною естетичною категорією, що розгортається через зіставлення суміжних категорій художнього образу з одного боку, знака та алегорії – з іншого [37, с. 607].

Вагомий внесок у дослідження системи символічного відображення світу, народної символіки, що відбилася у мові, фольклорі, міфології здійснив О.О. Потебня. Вивченню української фольклорної символіки з початку 19 ст. присвятили свої праці М.О. Максимович, І.І. Срезневський, О.М. Бодяньський. Глибокий аналіз народної символіки здійснив М.І. Костомаров, який визначав символ як образне вираження моральних ідей через фізичну природу, причому цим предметам надається більш чи менш визначена духовна властивість. У дослідженні «Про історичне значення руської народної поезії» М.І. Костомаров зазначає, що усвідомлення духовного в тілесному і складає основу всього прекрасного в мистецтві, що предмет тілесний, входячи у твори народної поезії, отримує в ній духовне значення. «Якщо народ має певне поняття про духовне значення якогось предмета фізичного світу, то це означає, що такий предмет є символом для народу» [13, с. 59]. Міфологічне світосприйняття давніх слов'ян запропоновано Я.Ф. Головацьким [4]. Реконструкцію стародавніх вірувань через аналіз текстів колядок, щедрівок та обрядову атрибутику Різдвяно-новорічних свят здійснено К. Сосенко [32].

Серед актуальних проблем наукового аналізу явищ матеріальної культури, що мають символічне значення, важливе місце посідає народна кулінарія. Етнографічний опис української народної їжі, перелік страв та напоїв 1860 року оприлюднив М.А. Маркевич [15]. Особливу увагу дослідників привертала борошняні вироби, зокрема обрядовий хліб та печені борошняні вироби, що виготовляли до свят: паляниці, короваї, шишки, коржі, печиво тощо. Низка дослідників 19-20 ст. доклала зусиль до вивчення народної кулінарії, культу хліба та його обрядового значення, зокрема Л.Ф. Артюх, М.О. Дикарев, М.Ф. Сумцов,

В.М. Ястребов, Х.П. Ящуржинський. Проблеми їжі й харчування у зв'язку з іншими аспектами матеріальної й духовної культури висвітлювали В.К. Борисенко, В.Ф. Горленко, В.Ю. Келембетова, О.М. Кравець, В.А. Маланчук.

Слід зауважити, що та чи інша страва може готуватися й споживатися і в будні, і в свята. Так, найдавнішою їжею, яку навчилася виробляти людина, була каша. Каша як щоденна страва була поживною та смачною, однак найсмачнішою вважалася кутя. Приготування, подавання й споживання цієї обрядової каші було обрядовою дією. Це ж стосується й хлібу. Однак є печені борошняні вироби, що готуються лише до певних свят і подій: ліплені пташки на 40 святих, хрести на Середохрестя, паски на Великдень, драбинки на Вознесіння, коржі, що їдять з медом і маком на Маковія, весільні короваї, калачі, шишки, різки, сову, борону тощо. Нашу увагу привертають вироби з тіста, до складу якого входив мед.

Є припущення, що в колонізації Слобідської України 16-17 ст. активну участь брали бортники й козаки [25, с. 39]. В.Т. Скуратівський вважав, що «пасічництво, зосібна первісна його форма – бортництво, найтісніше пов'язане з ментальністю нашого народу» [25, с. 5], більш того, «давнє бджільництво в світовій практиці відіграло важливу суспільно-господарську й ритуально-обрядову роль ще на початку цивілізації всіх без винятку етносів» [25, с. 13]. Мед часто використовувався у жертвоприношенні вищим божествам та духам плодovitості. Продукт праці бджіл вважався священною їжею, яку могли їсти лише боги.

Л.Ф. Артюх зазначає, що «наприкінці 19 – на початку 20 ст. бджільництво не мало промислового характеру. Виробництвом меду займалися нечисленні господарі, вважаючи це заняття допоміжним рот землеробстві. Мед був продуктом досить рідкісним і виготовлявся переважно на продаж» [1, с. 29]. У сільському побуті цього часу мед не був поширеним продуктом, бо пасіки належали панам. Багато меду отримували церковні пасіки, бо мед широко використовували в релігійних обрядах, а бджола вважалася «Божою угодницею». За дослідженням В.Т. Скуратівського, вже на початку 20 ст. в Україні «рясно з'являються різноманітні пасічницькі осередки й товариства у Катериносліві, Харкові...» [25, с. 39].

Неодмінним компонентом багатьох обрядів був мед, страви

з медом, вироби з тіста з додаванням меду. В.Т. Скуратівський зазначає, що словом «мед» позначають як продукт бджільництва, так і хмільний напій, виготовлений з меду, що був одним з найулюбленіших національних напоїв.

На нашу думку, символіка обрядового хлібу та інших печених борошняних виробів складається з:

- символічного значення інгредієнтів печених борошняних виробів народної кулінарії;
- символіки форми, якої надають виробам із тіста;
- символічного значення, якого набувають ці вироби в обряді.

Отже, проблема символу й символіки печених виробів народної кулінарії пов'язана з певними ідеями, поняттями або почуттями, саму ж символіку можна диференціювати за напрямками: символіка окремих продуктів, з яких виготовляється тісто; символіка, що пов'язана з формою печених виробів з тіста; символікою обрядового значення, тобто ролі й місця в обряді.

1.2. Символіка обрядових виробів з тіста

1.2.1. Символіка меду й мед у складі виробів з тіста

Найменування «медяник», «медівник» свідчить про те, що в цьому борошняному виробі мед є головним компонентом.

К. Сосенко називає *медівником* святочний хліб і пояснює його значення як святочної жертви. Калач і хліб на святій вечері «появляються на ній як найкращі, ідеальні, здобутки і в багатшій виді: як хліб з чаркою сирого меду на нім, пшениця з медом (кутя), хліб печений на меді (медівник) – звичайно в подібі великих медівникових зізд (великі медівники в астральній подібі, звичайно як восьмигранні, з виокругленими гранками зізди я (К. Сосенко, примітка автора) зауважав в Підчаєчині, Східна Галичина в селі Мужиліві і в околичних селах). Се святочне сполучення двох артикулів поживи, хліба і меду, є висловом ідеалу первісного українського рильника й пасічника разом і вважається народом колядою *par excellence*. Пшениця, мід та воск і пчоли є особливо ідеалізовані колядками про створення світу» [32, с. 82]. В.Т. Скуратівський також звертає увагу на приготування традиційної куті: «За віруваннями наших предків, кутя вважалася ритуальною стравою померлих душ, але за умови, якщо до неї додати меду (згадаймо про коливо, яке також готували з солодкого продукту при похоронних та поминальних обрядах)» [1, с. 237].

«Мед був обов'язковим компонентом і при випіканні обрядового печива. До таких належали й знамениті українські *медівники* (медовий пряник, медяник, пряник)» [25, с. 235]. В.Т. Скуратівський пише, що «це смаковите печиво готували лише для обрядового вжитку, що медяники брали з собою в дорогу чумаки та козаки. Їх можна було довго зберігати у будь-яких умовах і за будь-якої погоди» [26, с. 539].

В етнографічному довіднику «Українська минувшина» Л.Ф. Артюх подає не лише кулінарний рецепт медівника а й сферу його застосування: «*Медівник (медовий пряник, пряник, праник)* – солодке печиво. Мед доводили до кипіння, гасили в ньому невелику кількість соди, додавали борошно (на одну частину меду приблизно дві частини білої муки) й місили у руках доти, доки тісто не білішало й не ставало м'яким. Потім клали на стіл, розкачували качалочкою до товщини в палець і витискували спеціальними формами фігурки людей чи тварин або різали на ромби ножем. Випікали на підсипаних крохмалем сухих листах у гарячій печі» [34, с. 91]. З наведеної довідки видно, що Л.Ф. Артюх описує медівник не як обрядовий хліб з медом, а скоріше як дрібне медове печиво. Як і Л.Ф. Артюх, В.Т. Скуратівський у дужках подає синонімічні назви медівника.

В етнографічному довіднику «Українська минувшина» зазначено, що «*Медівники* роздавали дітям – посівальникам і щедрувальникам на Новий рік, колядникам на Різдво, ними повитуха пригощала своїх «онуків», ними ж обдаровували на свята своїх хрещеників хрещені батьки; їх брали з собою як гостинці до породіллі на одвідки. Зараз у домашньому господарстві медівники майже не печуть. Натомість громадське харчування освоїло їх виготовлення досить активно» [34, с. 92].

О. Воропай описав, як «на Великій Україні діти носять вечерю до своїх близьких родичів». Коли діти приносять вечерю, «баба візьме з дитячих рук вузлик, роздягне своїх онуків – бодай скине з них кожушки – і посадить за стіл, частуючи солодкою кутею чи *медяником*. Дід звичайно наділить їх горіхами та дасть по кілька дрібних монет. Потім баба загорне їм у вузлик свій калач, кілька пиріжків чи вареників – обмінює вечерю» [5, с. 53]. Ймовірно у цьому описі йдеться про медяник як ритуальну хлібину з медом.

Мед робить борошняні вироби не лише солодким, а й духмяним.

Прянощі, що додавали в вироби з тіста з медом, також надавали печиву духмяності й, можливо, дали назву пряникам. Духмяні вироби з тіста використовували в обрядах, пов'язаних з культом покійників, які, за думкою людини традиційної культури, можуть споживати саме запах. Саме тому такі вироби найчастіше використовуються в Різдвяній обрядовості.

1.2.2. Етимологія назви «пряник»

Дослідники історії кулінарного мистецтва відносять пряники до часів Київської Русі, посилаючись на тексти билин (інформація на сайтах, присвячених кулінарії, та сайтах музею пряників у Тулі), тобто йдеться про прісні коржі з медом, однак О. Бородин зазначає, що свою назву пряник отримав пізніше. У 13 ст. у тісто почали додавати з'явилися прянощі, що привозили на Русь з Близького Сходу, а вже у 18-19 ст. в Росії визначалися потужним виробництвом «пряничні» області: тульська, тверська, в'яземська, **харківська**, рязанська, новгородська» [2, с. 91]. Широко відомі тульські печатні пряники. 1996 року до святкування 850-річчя Тули було відкрито музей «Тульський пряник», працівники якого виявили, що перша згадка про тульський пряник відноситься до 1685 року [12]. О.В. Гура, який підготував статтю про пряники для етнолінгвістичного словника, вважає, що «більшість назв пряника пов'язано з його інгредієнтами – медом і прянощами (рос. *пряний*, давн.-рус. *пльрьянь* «пряний», етимологічно походить від *пльрь* «перець»), рос. медовік, медовнік, медоеушка...» [27, с. 334-338]. Він подає подібні назви пряників у східних, західних слов'ян, у західній частині південного слов'янства (словенців, хорватів, західних сербів), які в основу назви пряника поклали приголосні R.R. або P.P.R.

О.В. Гура спирався на думку М.Р. Фасмера, який пов'язує походження назви пряника з перцем: «ПРЯНИК, пряничек, уже у Аввакума, диал. пупряник, смол., попряльник, севск. (Преобр.), укр. попряник, блр. попрянік. Произведено от пряный, др.-русск. пльрьянь, прилаг. от пльрь «перец» см. перец.» [30].

Підручник з технології виготовлення борошняних кондитерських виробів подає рецепти пряничного тіста й пояснює, що «свою назву тісто отримало завдяки прянощам, які використовують для його приготування, і що надають особливого аромату готовим виробам. Дуже часто для приготування

пряничного тіста використовують суміш прянощів, що називається «букет» або «сухі парфуми», і складається: кориця 60%, гвоздика 12%, перець духмяний 12%, перець чорний 4%, кардамон 4%, імбир 8%» [10, с. 186]. Зауважимо, що відсоток перцю у складі прянощів складає лише біля 30%.

О. Бородин подає склад пряничного тіста 19 ст., відомого з 19 ст.: однакова кількість житнього борошна й меду, жовтки, молоко (в деяких видах пряників). Як смакові добавки додавали прянощі, багаті на ефірні олії: корицю, гвоздику, бад'ян, кардамон, духмяний перець, мускатний горіх, імбир, ганус, ваніль або відвари духмяних трав (душиця, м'ята). З кінця 19 ст. обов'язковими компонентами вважалися патока й палений цукор.

Таким чином, більшість дослідників пов'язують назву «пряник» з прянощами і вважають медівники і пряники подібними виробами. Етнографічні ж матеріали переконують, що пряники й медівники – подібні кулінарні вироби, схожі як за рецептом, так і за обрядовими функціями. Однак важко погодитись з тезою, що пряники отримали назву від «перцю».

На противагу загальноприйнятим поглядам щодо такого походження назви пряника, ми спробуємо обґрунтувати інший підхід. У зв'язку з цим заслуговує на увагу погляд В.Н. Дьоміна на походження назви солодкого виробу – «пряник». Він є прибічником давньоарійського походження слова «пряник» і пов'язує його з санскритським словом «прана».

За філософським словником В.П. Кохановського, «прана (санскр. букв. – дихання, подих) – у давньоіндійській філософії дихання як життєвий принцип, невидиме всепронизуюче енергетичне начало, тонка динамічна субстанція, що одухотворяє все суще. Вчення про прану є аналогом західних концепцій світової душі або ефіру. Єднаючись з манасом (розумом), прана утворює життєве «я» людини» [32, с. 121].

В.Н. Дьомін висловлює думку, що давній корінь і первісний зміст «отчасти сохранились ещё недавно в русском слове «прание» («парение»): в одном из Азбуковников XVII века оно объяснялось как «по воздуху летение». Він звертає увагу на весільний обряд, в якому на другий день весілля молоді йдуть з пряником до батьків молоді, що дає підставу вважати цю традицію глибоко архаїчною, матріархальною. Увагу В.Н. Дьоміна привертають і весільні пряничні дошки, які зберігаються у багатьох краєзнавчих музеях

Росії, з орнаментом у вигляді світового древа, що відбиває світосприйняття давньої людини на основі жіночого начала. Він зазначає, що процес прядіння у багатьох народів асоціювався з образом Небесної прялі. На цій основі він робить висновок, який наведемо в оригіналі. «Таким образом, реконструируя первоначальное значение, получим: «прана» — «жизнь» («дыхание»), «пряжа» — «судьба», «пряник» — символ жизни и судьбы. Именно в таком смысле и использовался пряник в ритуале русской свадьбы» [9].

Можна погодитися з філософом, бо й в українській мові зустрічається дієслово «прянути», як, наприклад, у веснянці, записаній М.О. Семеновою з гуртком «Мережка» 1994 року в с. Червленому Лебединського р-ну Сумської обл. від Тимошенко Івги Гаврилівни, 1909 р. н.

*Як вийду я шпиль-гору, сюди-туди гляну,
Нема мого миленького, я ж додому пряну.*

Б.Д. Грінченко перекладає «прянути» російською – «бросить, кинуть» [29 с. 495]. У словнику російської мови С.І. Ожегова «прянути» означає «стрибнути, стрімко рухнутися» [19, с. 346], у словнику А.П. Євгенєвої «прянути» – «плигнути, прудким, різким рухом прямувати кудись» [28, с. 552].

Однак нашу увагу привертають не лише світоглядні засади, складовою яких виявився пряник. Розглянемо цілком побутові речі, наприклад, процес прання та праник, за допомогою якого прали й прасували білизну. Так, за І.М. Веремійчиком, «пранч (пряник) – дерев'яний короткий відрізок гладкої поверхні з ручкою для вибивання білизни і, полоскання під час прання» [3, с. 168]. За Є. Шевченком, «праник, прач – дерев'яний гладкий валок для вибивання білизни під час прання» [38, с. 163]. Знаряддя для прасування рубель (укр.) у різних місцевостях Росії називають також рублем, пральником, праником, ребраком. Вище було наведено локальні назви праника, серед яких зустрічається «праник» (див. Л.Ф. Артюх).

На слов'янських територіях лісової та лісостепових зон, де розвивалося різьблення, спостерігаємо орнаменти, подібні до тих, що подає Л.Г. Орел на пряничних дошках (див. дод. В, рис. 1) У Російських і в українських музеях зберігаються орнаментовані різьбленням рублі та прядки (див. дод. В рис. 2). Дійсно, ці знаряддя праці пов'язані з різкими рухами.

Це означає, що орнаментованими поверхнями цих знарядь можна було робити відбитки, особливо на такому пластичному матеріалі, як медове тісто. Тепер стає зрозумілим вислів «прениста худоба», тобто худоба, шкіра якої має відбитки, наче від праника. Оскільки корови не нагадують зебр, «смугаста худоба», як подає Б. Грінченко значення «прениста», може свідчити про кольорові плями певної масті худоби чи сліди-смуги на шкірі тварини від батога, пуги чи палиці.

Коли для пряників робили багато тіста й важко було його вимішати, кілька робітників били тісто спеціальними палицями. Такі пряники у 19 ст. називали «битими» [2].

Таким чином, цілком імовірно, що назва «пряник» пов'язана не стільки з прянощами, скільки з відбитком на медовому тісті та технологією приготування тіста через його биття. М.Р. Фасмер, безумовно мав рацію, пов'язуючи назву пряника з перцем, що потрапив до Європи з географічними відкриттями Східних країн. Однак на теренах України у сільському середовищі духмяною складовою пряників був мед, що відбилося у назві «медівник», назву ж «пряник» ми пов'язуємо з відбитком узорів на медовому тісті, а з 19 століття витискування фігурок з тіста силуетними формами та технологією виготовлення тіста, вимішування його за допомогою биття палицями, праниками. Тобто з поширенням виготовлення пряників як атрибутів обрядових дійств поступово відбулася заміна його назви з «попряника» на «пряник» внаслідок технології виробництва пряників через биття тіста та орнаментативні пряники шляхом відтискування узорів.

1.2.3. Символіка форми обрядових виробів з тіста

З'ясуємо, які види пряників супроводжують обрядові дії. За формою прийнято поділяти пряники на ліплені, силуетні та печатні, хоча є й інший поділ на види. О. Бородин подає такі види: писані, фігурні, печатні, жомки (рос., віджаті різними фігурними формами) [2].

Печатні пряники утворюються шляхом натискування на медове тісто, яке є пластичним, дошки з різьбленням. Дошки виготовляли з м'якої породи дерева (берези, липи, груші) і оздоблювали заглибленим орнаментом, виїмчастою різьбою. Л.Г. Орел подає фото пряничних дощок з Полтавщини початку

20 ст. (див. дод. В, рис. 1). У Національному музеї українського народного декоративного мистецтва зберігаються й більш давні дерев'яні форми для медяників із заглибленим у деревину різьбленим орнаментом, за допомогою яких робився відбиток у тісті (див. дод. В, рис. 3) [23]. Л.Г. Орел зазначає, що на весілля випікали пряники із зображенням сонця, зірок, квітів, дерев; на поминки – з хрестами тощо [20, с. 135-136]. Символіка орнаментів на цих дошках сягає часів дохристиянської доби – сонячні знаки, хрести, дерево життя, та є відображенням світоглядних уявлень наших пращурів.

Пряникам навіть приписували цілющі властивості. А тому, якщо їх пекли для хворого, то готували й прикрашали з особливою ретельністю, а на зворотньому боці вирізали літери, що відповідали ініціалам ангела-хранителя.

На фабричних тульських пряниках відтискували казкових персонажів, традиційні орнаменти, добрі побажання, символи державності (герб Росії, герб міста, башти Кремля) [2].

Ліплені пряники робилися з густого тіста. Найчастіше ліпили тварин і птахів. На півночі Росії (Архангельська, Вологодська, Мурманська, Олонецька губернії) на Різдво ліпили й дарували «козулі», яких й у 20 ст. стали називати пряниками. Н.Д. Виноградов, відомий архітектор і заслужений діяч мистецтв РСФСР, з початку 20 ст. протягом 60 років колекціонував пряники. 1972 року він передав колекцію (2500 пряників) до Державного музею етнографії народів СРСР. У його колекції є пряники різних видів, в тому числі й ліплені. Однак, на нашу думку, «козулі» навряд чи можна називати пряничними виробами, бо традиційні «козулі» ліпили до Різдва з житнього борошна з водою, лише у 20 ст. (можливо, наприкінці 19 ст.) почали додавати палений цукор. Саме солодкий смак і аромат спричинив зарахування «козуль» до пряників.

Ліплені фігурки різноманітних птахів і тварин набували магічного значення на свято Коляди. Так, «козуля»-тетерка з пташенятами є символом материнства й подарована на Різдво оберігає дітей та матір (див. дод. В, рис. 5). До ліплених фігурок належать і сирні коники, баранці, олені, що їх традиційно виготовляють на Різдво, Великдень, Трійцю, до весілля в Івано-Франківській обл.

Силуетні пряники виробляють за допомогою бляшаних

формочок, які поширилися з кінця 19 ст. У колекції Н.Д. Виноградова є пряники з України (тобто вироби з тіста, що Н.Д. Виноградов називав пряниками) (див. дод. В, рис.4 [24]). Подібні пряники через півстоліття зафіксувала Л.Г. Орел на Полтавщині (див. дод. В, рис. 6 [20, с. XIX]).

Складно визначити, про які медівники писав К. Сосенко – ліплені чи силуетні. Схиляємося до думки, що силуетні, бо вони (медівники) були «звичайно в подобі великих медівникових звiзд (великі медівники в астральній подобі, звичайно як восьмигранні, з виокругленими гранками звiзди» [32, с. 82].

Пряники робили для бідних і багатих, для подарунків та іменин. Їх підносили рідним та коханим, пекли для складного весільного обряду, для святкових трапез, для роздавання бідним. Виготовляли також пряники у формі тварин – верблюдів, коней, папуг. Їх прикрашали цукровою глазур'ю, цукатами. Такі пряники слугували прикрасою для новорічної ялинки. Л.Г. Орел зазначає, що в Опішні та довколишніх селах пряники у формі «панянок» та «коників», як декоративні прикраси, ставлять на комині, на підвіконні, у миснику [20, с. 137].

Вважаємо, що силуетні пряники з'явилися у селянському побуті наприкінці 19 ст., що підтверджують спостереження відомих етнографів. Так, М.А. Маркевич зазначає, що «пряники мають багато форм: півники, двоголові орли, коники з позолотою і без позолоти» і подає рецепт заварних на меду з пшеничним борошном «городських пряників», яким треба «давати форму, випечатувати печаті». «Селянські пряники» не печатають, а загортають горіхи у тісто, зроблене із житнього борошна з медом також заварним засобом, і надають «форм коржів, бурульок, квадратів тощо» [15, с. 166]. Отже силуетні пряники М.А. Маркевич вважає поширеними у містах.

Марко Грушевський описує гостинці для дітей наприкінці 19 ст. на Київщині: «Гостинець з базарю буває всякий: бублики, ріжки, коники з срібною головкою, медяники, цукерки. Все це купують в повітових містах, на ярмарках... Щодо коників та медяників, то їх, здається дуже недавно старовіри сюди навезли, ну й тепер ще возять, а наші люди не роблять їх і не продають» [23, с. 118-119].

Отже, М.Ф. Грушевський не називає «коники» пряниками, («коники» на Харківщині називають пряниками!), більш того,

етнограф вважає коників та медяників запозиченими.

Незалежно від форми пряників чи медівників, їх символіка пов'язана з символікою давніх світоглядних уявлень (знаки вогню, сонця, місяця, зірок), магії родючості (коники, баранці, півники, качечки), здоров'я, благополуччя людини (жіночі силуети – «барині», «панянки», яких дарували дівчаткам на Різдво, надписи добрих побажань). Окрім того, кожен символ мав кілька тлумачень. Так, кінь є не лише символом козацтва, доблесті, відваги, символом вірного товариша (коників та вершників дарували хлопчикам-колядникам на Різдво).

Давні слов'яни пов'язували з конем вмирання чи народження сонячного божества. «Наші предки уявляли сонце таким, що вдень їде в небесній колісниці, запряженій кіньми, а вночі перепливає підземними ріками за допомогою качок» [36, с. 133].

О. Шалак зазначає, що безпосередньо пов'язується з коханням у весільному обряді. І хоча під впливом християнства відбулося переосмислення символу (кінь набуває негативного значення, кінь – перетворений диявол) [36, с. 136], у традиційній культурі позитивне ставлення до коня збереглося до наших днів. Символ півня також є багатозначним.

За М.Ф. Костомаровим, півень «не тільки у нас на Русі, не тільки в усіх слов'ян, але й у германських народів був предметом особливої поваги, грав роль у міфологічних системах. Жодний птах не мав стільки застосувань, як у житті селянина, так і особливо – у його повір'ях. Для селянина півень – хронометр... як південноруси, так і північноруси вірять, що спів півня проганяє злих духів, мертвеців і відьом... спостерігається багато ворожінь над півнем». І в християнстві півень – «символ благодаті, перемоги над адом» [13, с. 104]. Не дивно, що цей улюблений символ відбився в ліпних, печатних та силуетних пряниках (див. дод. В, рис. 4, рис. 7)

1.2.4. Символіка пряника в обрядах

Мед широко використовувався в багатьох обрядових діях та стравах (кутя з медом, сита, коливо, медовуха тощо). В.С. Скуратівський зазначає, що медяники (медівники, медявники, медові пряники, праники, пишки) випікали по всій Україні майже за однаковими рецептами: до двох частин борошна (переважно пшеничного) додавали одну порцію меду, розтопленого в печі до кипіння, щоб він «не шумів», сипали трохи соди, доливали воду.

Тісто ретельно місили, розкачували качалкою, «розрізали на квадратики чи ромбики, проштрикуючи верхівку ножем або виделкою, або видавлювали спеціальними формами стилізовані фігурки квітів, птахів, тварин чи чоловічків» [26, с. 539]. Дослідник зазначає, що це смаковите печиво готували лише для обрядового вжитку. Найчастіше його випікали напередодні Різдва чи Нового року і частували колядників, щедрувальників або посівальників. Крім того, ними пригощали на свята своїх похресників хрещені батьки і баба-повитуха, що приймала роди.

Найкращими гостинцями вважалися медяники і при одвідинах породіллі [26, с. 540]. Пряники були улюбленою обрядовою стравою і росіян. Д.М.Ушаков писав, що в Ростовському повіті Ярославської губернії торговки спеціально для селянських весіль виготовляли «пряниці» — великі пряники, прикрашені фольгою, квітами, деревами та ляльками з тіста [16 с. 30]

А ще пряники невеликого розміру використовували для гри. Перемагав у змаганні не тільки той, чий пряник летів далі за інших, а й той, чий не розкришувався, впавши на землю.

Був звичай дарувати пряники на Прощену Неділю – останній день Масляної перед Великим постом. Цього дня за християнським звичаєм ходили прощатися – просити одне в одного прощення за всі образи. Візити супроводжувалися даруванням дуже великих пряників – від 2 до 5 кілограмів.

Російський археолог Голишев І.О. зібрав матеріали, які свідчили багатозначну роль пряника — дитячу іграшку, яка водночас була й улюбленими ласощам; прикрасою святкового столу, подарунком, який висловлює подяку, вдячність та любов; лікарського засобу, яке володіло великою цілющою силою; милостині; поминальної страви [6, с. 34].

У російському пісенному фольклорі ми знаходимо звичай, коли хлопці пригощали вподобаних їм дівчат різними ласощами (горіхами, цукерками, пряниками):

Как не ты ли меня высушила...

...

Призаставила гостинчики носить.

Из гостинцев одни *прянички*,

Из орешков одни ядрышки [6, с. 35].

Або:

Ой дарил я, дарил я
Прянички-бобочки,
Наголо медочки,
Орехи калены,
Девкам подарены [6, с. 35].

На вечорницях, серед різноманітних ласощів, були і пряники, які дуже подобалися дівчатам:

Я спрошу же: есть ли *прянички*?
Еся *прянички* – весь вечер просяжу,
Нету *пряничков* – с беседы прогоню... [6, с. 35]

Пряник слугував одним із різновидів пригощань з тіста, і, входячи у весільний обряд, виконував у ньому магічну функцію. Красиві речі, за народними уявленнями, сприяють щастю, а контактна магія «через їжу», ще в язичницьких віруваннях древніх слов'ян, вважалась найбільш діючою. Хліб у народі був символом життя, багатства, благополуччя.

Звичай дошлюбних пряничних пригощань був дуже розповсюджений. Пряник входив до обов'язкових весільних гостинців нареченого. У весільних піснях він часто згадується як перший подарунок молодого серед інших: горіхів, цукерок, ягід. Дарування подарунків символізувало щедрість, заможність, широту душі, щирість намірів дарувальника [6, с. 36].

У весільних обрядах різних регіонів Росії пряник займає місце, яке раніше було відведене обрядовому печиву. Пряником або обрядовим печивом наділяли гостей при відкритті молодої; дарували дітям, біжучім за весільним поїздом та кричущим:

Дружка, дружка *пряничков*!
Свахонька – орешков!

У Ветлузькому повіті Тверської губернії молодятam підносили великий весільний пряник, який називався «молина», що означає «посвячений у церкві». Наречений та наречена мали поцілуватися через вирізаний в центрі пряника отвір. [6, с. 36]

Тобто, медівники та пряники широко використовувались в календарній та родинній обрядовості на території Росії та сучасної України.

РОЗДІЛ 2. СИМВОЛІКА ПРЯНИКІВ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ

2.1. Символіка пряників Харківщини

У фольклорно-етнографічних експедиціях по Харківщині, нами зафіксовано звичай випікати пряники до Різдва. Дослідники Слобідського краю, зокрема П.В. Іванов, у книзі «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии» пише, що в день Різдва хлопчики з раннього ранку починають обходити хати усього селища й читати вірші, «щоб получить за те копейку, дві або пряник...». Першого січня хлопчики-посипальники ходили від хати до хати вітати господарів з Новим роком. «Перших посипальників обов'язково приймають, а наступним нерідко й відмовляють, не пускають до хати, бо кожному посипальнику треба щось дати: копейку, пряник, пиріг чи хоч пампушку...» [17, с. 65]. Окрім того у текстах веснянок пряник згадується, як їжа панська [17, с. 119].

Співали дівочки, співали,
В решето пісеньки складали,
Поставили на вербі.
Як полинули лебеді,
Ізвалили решето до долу,
Час вам, дівочки до дому,
І ви, хлоп'ята, із нами,
Їжте бублички з дідами,
А ми, дівочки, прянички,
Що їдять усі панички

На Золочівщині й досі є звичай випікати на Різдвяні свята обрядові пряники, що роздавалися колядникам. Люди в подяку за поздоровлення дають хто дрібні гроші, хто печиво чи цукерки, що у кого є. І обов'язковим подарунком бувають «козлики» чи «баби» — обрядові пряники, що різняться за формою, орнаментациєю та кольоровою гамою.

Так, Мотря Митрофанівна Лебединець, 1905 року народження, мешканка хутора Гресі біля Золочева, розповіла, що на Різдво вона випікала «баб» і «козлів», а сусідка «коників». Їх їли у сім'ї, давали колядникам, посипальникам та вершувальникам, продавали на ярмарку. Їх з'їдали одразу, або зберігали до нового врожаю. Тоді кидали на ниву перед жнивими. Ці пряники мали магічне значення: фігурки «баб» символізували праматір роду, а фігурки «козлів» — неперервний біг життя, тобто його

циклічність, а також давність роду.[14, с. 116].

У народній кулінарії пряники виробляли сирцевим та заварним засобом. Для заварних пряників тісто замішували на меду, який нагрівали майже до кипіння, потім залишали на кілька днів для дозрівання. На відміну від заварних сирцеві пряники потребують більше меду, усі компоненти замішують одночасно. Коли меду немає, або вважають його задорогим для такої випічки, пряники роблять на цукровому сиропі.

Г.Т. Зей, з с. Польової Дергачівського р-ну робить таке тісто: «Що туди? – Муки, сахарську, трошки водички та амонію». Таки пряники швидко висихають і можуть лежати кілька місяців, однак легко розчиняються, якщо їх мочають у чай. Вона згадує, що в її дитинстві пряники могли лежати кілька тижнів. (рис. 5), що подібні до силуетних пряників з с. Польової (рис. 2-3) та Полтавщини (рис. 6). Г.Т. Зей подарувала формочки для випікання пряників та щороку дарувала пряники власного виробництва до Різдва, обов'язково «бариню» та «коника» (див. дод. В, рис. 8).

М.О.Семенова 1994 року зафіксувала у Шишацькому р-ні на Полтавщині традицію пекти пряники й носити їх на могилки на Проводи. Катерина Тимофіївна Дятлова (1922 р.н., родом з с. Сагайдак), Ольга Андріївна Ярош (1950 р.н., с. Великий Перевіз) дали рецепт пряників: півлітрова банка кефіру, півлітрова банка цукру, 4 ст. ложки олії, 1 ч. ложка соди. Тісто має бути не крутим. Якщо роблять «пряники мазані», «колотять» (струшують) у мисці холодні пряники з помадкою (уварюють 1 склянку цукру з 0,5 стаканом води, поки з ложки не стікатиме тонка нитка), щоб побілили. Якщо обмазують пряники білком з цукром, то 2 жовтки додають у тісто, а 2 білки збивають з цукром у піну. Для запаху додають ванільний порошок.

Медяники на цукрі печуть і тепер на весіллі, як зазначають дослідники звичаїв Полтавщини (Г.В. Лук'янець, О. Щербань). О. Щербань подає рецепти весільних медяників, яке роблять на дріжджах. Кількість їх удвічі перевищує кількість шишок, «щоб вистачило на всіх гостей». До складу тіста входять борошно, цукор, яйця, масло, сметана, сироватка, прянощі (ваніль, ганус). Готове тісто розрізають на квадрати із стороною близько 12-15 см [39, с. 38-39]. Такі сучасні медяники фактично відносяться до виробів з «кислого тіста», бо, як коровай, калачі, шишки, хліб, їх роблять на дріжджах. Тісто класичного пряника має бути прісним, саме мед у ньому виконує роль розпушувача. Отже, у сучасній практиці

бачимо відхилення: мед поступився цукру-піску, розпушувачем виступають дріжджі.

Бринцева Катерина Олександрівна (1926 р.н, с. Мілова) зазначила, що у її селі пекли коржики, використовуючи кисле чи звичайне молоко, або сироватку – у кого що було, соду (але її треба було змішувати з оцтом, щоб не було від неї запаху), «сахарьок», яйця та борошно. Їх пекли до чаю.(сеанс 8)

Медведєва Валентина Іванівна (1939 р.н., родом з м. Харкова) пам'ятає, коли у повоєнні часи батьки приносили пряники — це було наче свято. Вони були кругленькі та овальні (сеанс 2).

Отже, в Україні у 19 – на початку 20 ст. медовий хліб та медове печиво мали різноманітні обрядово-магічні функції, хоча назва «пряник» поступалася «медівникам». На Слобідській Україні окрім традиційних обрядових хлібних виробів з медом у складі тіста або з додаванням меду при вживанні страви, як, наприклад, маківників чи шуликів на Спаса, з кінця 19 ст. набули поширення пряничні вироби, зокрема силуетні пряники, що використовували у різдвяно-новорічній обрядовості. Символіка цих пряників відбиває традиції нашого козацького краю, де кінь був і товаришем, і робочою силою селянина.

2.2. Трансформація обрядового значення пряника

У Золочівському районі в селі Гур'їв Козачок проживають старообрядовці, які зберігають свою віру, традиції, записала (2001-2002р.) старо-обрядову російську традицію «На сорок святих замість наших жайворонків та пташок, які випікають українці, вони печуть драбинку (як і українці) та коників(козацька традиція, тому що у цій місцевості розташовувалися військові гарнізони і для вояків він був найголовнішим, бо він і з поля бою винесе, і землю зорас, і молока дасть та жабеця...» (сеанс 1)

У Росії, за Є.С. Галуєвою, пряник виконував важливу роль у традиційній народній культурі (у календарній, поминальній, любовно-шлюбній, сімейній обрядовості, в народній медицині, іграх, у якості подарунка чи милостині), зокрема у весільному обряді, про що свідчать і тексти весільних пісень. Пряники зустрічаються і в інших жанрах російського фольклору. Пряниками називали великі (довжиною до 70 см і вагою до пуда) й малі весільні печені вироби з медом, а в 20 ст. із цукром. У багатьох регіонах Росії у другій половині 19 ст. всі гостинці молодого мали назву «на пряник» [8, с. 36].

Не дивно, що Слобідська Україна відчувала вплив російської культури, і саме у Харкові та інших містах з кінця 19 ст. селяни мали можливість купувати пряники на ярмарках або форми-виїмки для різноманітних пряників. Муравський шлях поєднував Харків з Тулою, де з 16 ст. було започатковане цехове виробництво пряників.

Широко відомі тульські печатні пряники. 1996 року до святкування 850-річчя Тули було відкрито музей «Тульський пряник», працівники якого виявили, що перша згадка про тульський пряник відноситься до 1685 року. О. Кондюк зазначає, що печатні пряники малі різну рецептуру й технологію виробництва («вирізні», ліпні, печатні), що у Тули працювали династії майстрів, які зберігали секрети виготовлення пряників, а 1913 року тільки на фабриці Серикова працювало більше 150 робітників, які виготовляли біля 4 тис. пудів пряників на рік [12].

Нині у Харкові та інших містах і селах України на ярмарках до свят продаються пряники, що виробляють кондитерські фабрики та хлібозаводи. Однак сучасна людина вже не надає прянику такого значення, як раніше. Сьогодні пряник – це смачний подарунок, сувенір, на якому можуть бути написані добрі слова, щирі побажання. Багато пряників мають і спеціальні форми, як-от: різні тварини, герої мультфільмів (наприклад, Чебурашка, дід Мороз), розписні пряники у формі яєць до Великодня тощо. У Харкові продаються пряники з Тули, Києва, та й місцевих не бракує. Їх люблять за смак та духмяність.

Етнографи-ентузіасти відроджують стародавню традицію ліплення пряників до Різдва. 1995 року в Харківській гімназії № 6 було проведено перший майстер-клас з виготовлення пряників. Телеканалом «Тоніс» знято фільм, що побачили харків'яни.

Члени фольклористично-етнографічного гуртка «Мережка» відтворюють кращі народні традиції, у тому числі й мистецтво виготовлення пряників до Різдва.

ВИСНОВКИ

Символіка печених виробів народної кулінарії, зокрема пряників, пов'язана з певними ідеями, поняттями або почуттями, саму ж символіку можна диференціювати за напрямками: символіка окремих продуктів, з яких виготовляється тісто; символіка, що пов'язана з формою печених виробів з тіста; символікою обрядового значення, тобто ролі й місця в обряді.

На Слобідській Україні окрім традиційних обрядових хлібних виробів з медом у складі тіста або з додаванням меду при вживанні страви, як, наприклад, маківників чи шуликів на Спаса, з кінця 19 ст. набули поширення пряничні вироби, зокрема силуетні пряники, що використовували у різдвяно-новорічній обрядовості.

У давнину селяни пряники виготовляли з житнього борошна з медом. Ліплення тварин з тіста (житнє борошно з водою без меду) на Різдво в основі має ідею родючості і зближує фігурні пряники з «козюлями» (традиція збереглася на Півночі Росії) та ліпленими виробами з сиру в Карпатах.

Виготовлення духмяних завдяки меду та прянощам фігурок із тіста саме на Різдво пов'язане з культом предків, бо саме на Різдво душі могли споживати аромат пряників.

Назва «пряник» пов'язана не стільки з прянощами, особливо заморськими, мало доступними селянину, скільки з відбитком, витискуванням на тісті узорів по типу удару праником по білизні.

Поширення пряників на Харківщині пов'язуємо з прискоренням розвитку цехового пряничного виробництва у Росії 19 ст., торгівельними зв'язками з Тулою по Муравському шляху, з розвитком культури дитинства.

Література

1. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1977. – 155 с.
2. Бородин А. Пряники медовые: старинное русское лакомство // <http://www.materinstvo.ru/art/5162/>
3. Веремійчик І.М. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині: Навч. посібник з народознавства для студентів, учнів та вчителів. – Луцьк, 1995. – 256 с.
4. Виклади давньослов'янських легенд або міфологія / уклад. Я.Головацьким. – К.: «Довіра», 1991. – 94с.
5. Воропай О. звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: «Оберіг», 1993. – 592 с.
6. Галуєва Є.С. Пряник в свадебных обрядах русских крестьян второй половины XIX – начала XX века // научный альманах «Традиционная культура» .- 2003.- № 3.- С. 34-39.
7. Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
8. Давидюк В.Ф. Первісна міфологія українського фольклору. –

- Луцьк: Вежа, 1997. – 296 с.
9. Дёмин В.Н. Тайна тульского пряника // <http://www.redesign.ru/section8/>
 10. Зайцева Г.Т., Горпинко Т.М. Технология изготовления борошневых кондитерских виробів: Підручник для проф.-техн. навч. закладів. – К.: Вікторія, 2002. – 400 с.
 11. Кассирер Э. Философия символических форм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – Т. 1 – 271 с.
 12. Кондюк О. Какую тайну хранит тульский пряник? <http://www.liveinternet.ru/users/tulyachka/post133575618/>
 13. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / Упоряд., примір. І.П. Бетко, А.М. Полотай. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
 14. Кроковее коло: Матеріали обласних учнівських наукових-практичних народознавчих конференцій (2000-2002 рр.) / За редакцією М. Красикова та М. Семенової. – Харків: ТО «Ексклюзив», 2003. – 136 с.
 15. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косьміної, О.О. Боряк. – К.: Либідь, 1991. – С. 52-169.
 16. Морозов І.О. Кукла в традиционном свадебном обряде // научный альманах «Традиционная культура». – 2005. – № 3. – С. 23-37.
 17. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.
 18. Некрасова М. А. Крестьянская геометрическая резьба XVIII в. // <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000005/st018.shtml>
 19. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / Под ред. Чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус.яз., 1985. – 797 с.
 20. Орел Л.Г. Полтавські пряники // Українська родина: Родинний і громадський побут / Упорядник Лідія Орел. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С. 135-137.
 21. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре / Сост., подг. текстов, ст. и комм. А.Л.Топоркова – М.: Лабиринт, 2000. – 184с.
 22. Резьба по дереву как национальный вид искусства // http://delaj-sam.ru/new/page_all_22.html

23. Романова Т. Художня обробка дерева / Національний музей українського народного декоративного мистецтва. Фото М. Андреева
<http://www.mundm.kiev.ua/COLLECTN/WOOD/INDEX.HTM#begin>
24. Русский пряник. Печатные, лепные, силуэтные пряники из коллекции Музея этнографии народов СССР. Комплект – 16 открыток. Составитель В.С. Байков. – Ленинград: Изд-во «Аврора», 1975.
25. Скуратівський В.Т. Кухоль меду. – Львів: Гердан, 2000. – 304с.
26. Скуратівський В.Т. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
27. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей редакцией Н.И. Толстого. – Т. 4. П (Переправа через воду) – С (Сито) – М., 2009: Международные отношения, 2009. – 656 с. – (Институт славяноведения РАН)
28. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. – М.: Русский язык, 1985-1988. – Т.3 П-Р. – 1987. – 752 с.
29. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Гринченко: в 4т. Т.3 О-П / НАН України Ін-т укр. мови, додаток О.О. Тараненка. – К.: Наукова думка, 1996. – 516 с.
30. Словопедия. Этимологический русскоязычный словарь Фасмера. ПРЯНИК – Режим доступа:
<http://www.slovopedia.com/22/207/1640257.html>
31. Современная философия: Словарь и хрестоматия / ответст. ред. В.П. Кохановский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 511с.
32. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора / Репринтне видання. – К.: СІНТО, 1994. – 360с.
33. Сукаленко Н.И. О природе символа // Вісник ХНУ: Міф і міфопоетика у традиційних та сучасних формах культурно-мовної свідомості. – Х., 1999. – С.3.
34. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін.. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
35. Українська стародавня кухня. Довідникове видання // Упоряд. Т.Л. Шраковська. – К.: Спалах, 1993. – 239 с.
36. Українські символи /за ред. М.К. Дмитренка. – К.: Редакція

часопису «Народознавство», 1994. – 140 с.

37. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
38. Шевченко Євген. Народна деревообробка в Україні: Словник народної термінології. – К.: Артанія, 1997. – 261 с.
39. Щербань О., Щербань А. Передвесільний етап опішнянського весілля ХХ- початку ХХІ ст. – Берегиня, число 4. – 10 (67). – С.30-46.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опис сеансів запису

№ сеансу	Дата запису	Прізвище записувача	Село, район, область	П.І.Б. інформанта, дата народження
1	2	3	4	5
1.	25.08.11	Є. Кашина	м. Харків	Плотник Наталія Анатоліївна, 1971 р., етнічна росіянка
2.	25.10.11	Є. Кашина	м. Харків	Медведева Валентина Іванівна, 1939 р.
3.	08.05.94	М. Семенова Є. Кашина	м. Купянськ, кут Заоскілля.	Смаглюк Раїса Йосипівна, 1936 р.
4.	19.09.11	М. Семенова Є. Кашина	с. Польова, Дергачівський р-н Харківська обл.	Зей Ганна Трохимівна, 1913 р.
5.	25.10.11	Є. Кашина	с. Антонівка, Кегичівський р-н Харківська обл.	Колісник Любов Андріївна, 1937 р.
6.	25.10.11	Є. Кашина	с. Кегичівка, Кегичівський р-н, Харківська обл.	Калиберда Марфа Михайлівна, 1946 р.,
7.	25.10.11	Є. Кашина	Бабуся з с. Гоголевого, Полтавська обл.	Луцянець Галина Василівна, 1966 р.
8.	30.11.11	Є. Кашина	с. Мілова, Балаклійський р-н, Харківська обл.	Бринцева Катерина Олександрівна, 1937 р.

Рецепти пряників, подані М.А. Маркевичем

1. Пряники міські

Довести мед до кипіння, не збираючи шум, покласти пшеничної муки в дерев'яні ночви, розмішати борошно з медом (на 10 фунтів борошна необхідно 5 фунтів меду). Поставити у піч на ніч, накривши чистим рушником; витягнути з печі та замісити; знову поставити в піч; коли буде гарячим, поставити на стіл та терти в руках на столі, доки не охолоне; тоді покласти 4 лота поташу; з поташем перетерти так, що тісто зробилося пухким, як губка; надати форму, відтиснути печатку, покласти на залізний з ніжками лист та поставити безпосередньо в теплу піч [15, с. 166].

2. Пряники селянські

Довести мед до кипіння, не збираючи шум, покласти житнього борошна 10 фунтів на 5 меду, розмішати в ночвах та бити гаряче тісто в руках, доки не побіліє та не стане м'яким; тоді покласти на стіл, додати ядра простих горіхів. Потім надати форм коржів, бурульок, квадратів, тощо, не накладаючи печаток, бо горіхи заважатимуть. Поставити у піч на залізному листі на чверті години; за цей час вони будуть готові [15, с. 166].

3. Медові горіхи

З міського пряничного тіста нарізати кубики розміром із горіх та засушити, щоб стали дуже сухими [15, с. 166].

Рецепти пряників, подані у книзі «Українське свято. Народні традиції та обряди. Українська кухня» (Черв'як К.П. – Х., 2006)

1. Пряники медові

Мед вилити у каструлю і на помірному вогні довести до кипіння. Після цього додати просіяне борошно, ретельно перемішати і дати масі охолонути.

Простигле тісто викласти на дошку, зробити посередині заглиблення, влити збите яйце, додати мелену корицю, соду і гарно вимісити.

Готове тісто розкочати джгутом, нарізати рівними шматочками, обкачати їх у борошні, викласти на змащений лист і випікати в духовці при температурі 180–200° до готовності.

Готові пряники за бажанням можна посипати цукровою пудрою.

Рецепти пряників, подані у книзі Дарії Цвек «Солодке печиво»

1. Медовик звичайний

Розтерти яйця з цукром і розтопленим медом, додати молоко або сметану, корицю, гвоздику, розведений в молоці амоній, просіяне борошно з содою і розтерти до консистенції густої сметани, вилити у змащену жиром і притрушену борошном форму, посипати крупно посіченими горіхами. Пекти спочатку в теплій духовці (150° С), а як тісто підійде – в гарячій (200–210°С) – всього протягом години. Виймати з форми холодним.

2. Медівнички звичайні

У борошні зробити заглиблення, влити зварений з корицею мед і злегка вимішати. Додати цукор, яйця, соду і енергійно місити протягом 30 хв. (чим довше вимішувати тісто. Тим краще підрастають медівнички під час запікання). Розкачати тісто нетовстим шаром, вирізати формочками коржики, кожен змастити яйцем і покласти на нього четвертинку горішка. Пекти в гарячій духовці (190 – 200°С) протягом 10 хв.

(Цвек Д.Я. Солодке печиво. – Львів: Каменярь, 1989. – 126с.)

Рецепти пряників за сучасною технологією виготовлення борошняних кондитерських виробів

1. Пряники медові (фірмові)

Тісто готують сирцевим способом, розкачують шаром завтовшки 9 –10 мм. Випікають на листах, змащених жиром, при температурі 200–210°С протягом 12 – 15 хв. Після охолодження поверхню кожного пряника глазурують тиражним способом. Сироп наносять на пряники за допомогою м'якого пензлика. Для цього пензлик змочують у гарячому (80–85°С) тиражному сиропі й розтирають його по поверхні пряника доти, доки не почне біліти. Тиражовані вироби залишають для остаточного висихання сиропу [10].

2. Медівник

Готове тісто ділять на три частини і розливають у змащені жиром і посипані борошном форми. Випікають при температурі 190–200°С протягом 15–20 хв. Випечені й охолоджені коржі змащують сметанним кремом, поверхню перекладанця посипають цукровою пудрою.

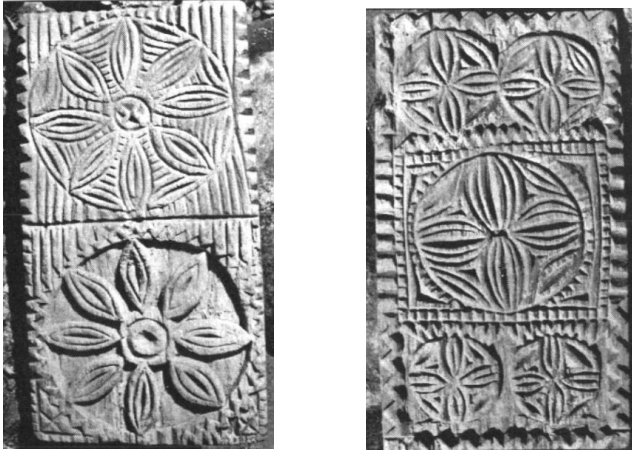

Рис.1. Пряничні дошки (Полтавщина, поч. 20 ст.) [20]

Рис. 2. Рубель, м. Богуслав, Канівський пов., Київська губ., кінець 18 ст. (Національний музей українського народного декоративного мистецтва) [23]; гребінь прядки. Вологодська губ., 19 ст. [22].

а

б

в

Рис. 3. Форми для медяників. ХІХ ст.(а,б) м. Гайсин, Подільська губ.
 Форма для медяників. ХІХ ст.(в) Вінницький пов., Подільська губ.

Рис. 4. Силуетні пряники з України з колекції
 Н.Д. Виноградова [24].

Рис.5. «Козуля» (тетерка) з житнього борошна з колекції М.О. Семенової.

Рис. 6. Полтавські пряники, глазуровані рожевою харчовою фарбою й розмальовані. Їх зроблено за допомогою бляшаних формочок. Це домашнє ремесло збереглося в Опішні, Пірятині, Батьках, Малих Нехворощах [20, с. XIX].

Рис.7. Пряничні дошки 18 ст. з експозиції музею «Тулський пряник».

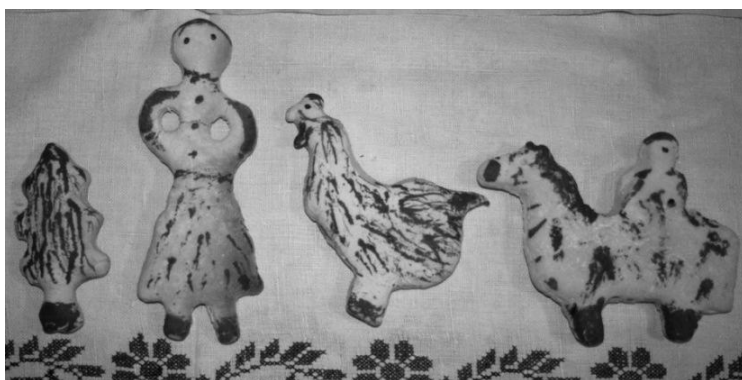

Рис. 8. Пряники з с. Польової Дергачівського р-ну Харківської обл.
від Г.Т. Зей (1913 р. н.), 2010 р.

Костянтин Бабич,
учень 8 класу Нововодолазької гімназії,
вихованець народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького будинку дитячої та
юнацької творчості
Керівник – **О.В. Коваль.**

**АЛКОГОЛЬНІ НАПОЇ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ
СЛОБОЖАН**
(за експедиційними дослідженнями народного художнього
фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька»)

За часів Київської Русі тверезість як одна із моральних цінностей була національною рисою нашого народу. З початку IX століття по 1640 рік було прийнято 2344 різних антиалкогольних законодавчих актів. Сімейне і християнське виховання із покоління в покоління передавало стійку традицію тверезості серед населення.

Вчений І.Г. Прижов підкреслював, що «...пияцтва в домосковській Русі не було, не було його як пороку, що роз'їдає народний організм»[13].

Вже у X столітті стали завозити з Візантії вина. До середини XVI ст. надавалась перевага алкогольним виробам домашнього виробництва.

Одним із древніх напоїв була медовуха. З часом традиції питного меду втратились. Тепер лише в казках зустрічаємо «я там був, мед, пиво пив...» та пісенна творчість зберігає згадку про традиційний напій з меду.

*Ой гості ж мої різдвянії,
Ой гості ж мої та зазванії,
Коли з вами я та й зійдуся,
Мед – горілочка та й нап'юся? (8).*

Горілка як міцний алкогольний напій стала відомою в Україні у XVI столітті. З появою горілки стали робити варенуху – напій з узвару сушених груш, прянощів, гіркого перцю і звичайно ж меду та хмелю.

Деякі горілчані напої виготовлялись з використанням лікарських рослин, як-то чебрець, звіробій, шафран, коріння

калгану, звідси й популярна калганівка. Її вживали переважно на великі свята.

Розповсюдження горілчаних напоїв сприяло утворенню громадських питних закладів, які отримали назву: корчми та шинки. Академік М. Ф. Сумцов зазначає, що «біля корчми часто-густо збирались старі й молоді на гулянку; для молоді це було приємне місце» [18, с. 164].

Видатний історик і дослідник слобідського краю Д.І. Багалій зазначав, що одним із найважливіших промислів тут із XVII ст. було викурювання горілки, «слобожане користувалися правом вільного винокуріння» [2, с. 173].

«Горілку любили і уживали її з малих літ, але більш для бесіди ніж для п'янства: п'ятеро чоловік могли в компанії просидіти і випити якусь півосьмушку горілки: пили потроху, а більш балакали поміж себе...» [2, с. 171].

В середині XIX ст. архієпископ Філарет (Гумілевський) зазначав, що українці Слобожанщини пили горілку, але майже ніколи не доходили при цьому до безтями [«Историко-статистическое описание Харьковской епархии»]. Про це говорять і респонденти-слобожанани у наш час, згадуючи 20-30-ті роки минулого століття: «Раніше скіки горілки не пили, як щас» (1). «Не випивали хлопці, тоді п'яних ми не бачили, Боже сохрани!» (12). У повсякденному вжитку було виноградне вино та безалкогольні напої: пиво, різноманітні наливки (тернівка, слив'янка, вишнівка тощо).

Поступово місцева казна від питних закладів збагачувалась, горілка ставала дорогою та кріпкою. Таким чином пияцтво в Україні поширювалося.

Від понеділка до понеділка,

Ой куме, куме, добра горілка (18).

Випадки надмірного вживання алкоголю траплялися й серед українських козаків. Цей факт передано у поширеній на Слобожанщині пісні про Байду (гетьмана князя Дмитра Вишневецького).

Ох п'є ж Байда, п'є ж горілочку

Та не день, не нічку та й не годиничку(4, 11).

Але загалом пияцтво дуже засуджувалося козацькою громадою. Відомо, що під час військового походу вживання алкоголю каралось смертною карою.

У народній творчості традиційна алкогольна культура широко представлена, як одна із сторінок соціально-побутового життя слобожан, які уміли і випити «та розуму не пропити», і вправно повеселитись. Народна творчість, особливо пісенний жанр, має яскраві приклади пагубного впливу спиртних напоїв. Згадаймо, як чумака «*против воли, против вози, против ярма ще й занози, – все чумацьке добро*» (15); як шинкарочка Настя одібрала у чумака Грицька щастя, «*бо горілочку давала*» (3); як мати благала сина, щоб той покинув «*горілочку пити, бо проп'єш коня*» (14); як донька питає матері: «*За що ж ти мене скарала, за п'яниченьку віддала?*» (8). Але такі випадки були поодинокі і чужі українському менталітету, вони засуджувались громадою.

У ХХ ст. стало популярним виготовлення горілки в домашніх умовах, яка отримала назву самогон. «Самогон гнали з буряків («буряковка»), з пшениці, з маслини» (7).

Жартівливі приспівки весільного обряду вражають різноманітністю не лише страв, а й напоїв.

*А де ж наша весільная мати,
Обіцяла по чарочці дати
Та солодкого медочку
За хорошую дочку* (1).

Час вносить свої корективи й у народну творчість. Візьмемо за приклад пісні різдвяного циклу. У давніх колядках напої оспівані величаво, з піднесеним пафосом, на честь народження Христа вони подаються у трьох кубках (приклад експедиційного запису із с. Боромлі Сумської обл.).

*А у тії світличечці та три кубочки стоїть...
Шо крепльоное вино для хазяїна цього.
Шо зельоное вино для хазяєчки його.
Шо медок-солодок задля його діток...* (2).

У ХХ ст. відбувається заміна позитивної форми світобачення, і це пов'язано з вільнішими норовами етнічної свідомості. Це явище не могло не позначитися у народній культурі, як матеріальній, так і духовній. Пісенна традиція спаплюжилась новими текстами. Їй на зміну прийшло нове, але вже без успадкованих якостей, а отже, чуже абсолютно [4, с. 284].

*Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця.
А без меду не така*

*Дайте, дядьку, п'ятака.
А в п'ятакові дві дірочки,
Дайте, дядьку, ще й горілочки* (17).

Респонденти говорять, що за часів радянської влади *«стали пити більше, як стали колхози»* (17), і що це явище прийшло в Україну з Росії (3).

*Шось у горлі деренчить,
Треба його промочить.
А чим? Самогоном.
А де він береться?
Із колхозних буряків
По трубочці лється* (2).

У 80-ті роки минулого століття керівництво радянської держави в мажах так званої «перестройки» намагалося боротися з пияцтвом, розробивши протиалкогольну програму. У цей же час трапилась страшна трагедія на Чорнобильській атомній станції. Ці події зробили свій відбиток як у свідомості народу України, так і його творчості.

*Перестройка, перестройка,
До чого ж ти довела:
Ні горілки, ні вина,
Радіація одна* (5).

У народі про заядлого п'яницю кажуть: *«У колхозі ще й коней не напували, а він уже п'яний»* (6). Негативне ставлення до любителів «зеленого змія», зневага до «оковитої» знайшли чільне місце у народних прислів'ях та приказках:

- *Де пияцтво, там і ледацтво* (3);
- *Допився до ручки* (6);
- *П'яному море по коліна, а калюжа по вуха* (8) тощо.

Український народ виплекав самобутні застільні тости і заздравіці. Це короткі, небагатослівні лаконічні тексти, які широко побутують й нині під час застілля.

- *Пий, куме, тут, бо на тім світі не дадуть* (7).
- *Пийте до дна, щоб очі не западали* (5).
- *Хто п'є, той кривиться, кому не дають, той дивиться, а ми будем пити і Бога хвалить* (5).

Нині традиція алкогольної культури серед слобожан зазнала суттєвих змін. Поширене вживання спиртних напоїв, особливо серед молоді, стало негативним суспільним явищем. Отож, настав

час згадати, що надмірне вживання алкоголю не притаманне українському менталітету, і що тверезість колись була національною рисою наших пращурів.

Список інформантів

1. Воровик В. А., 1925 р. н., смт Нова Водолага, Харківська обл.
2. Біда О. М., 1938 р. н., с. Боромля, Тростянецький р-н, Сумська обл.
3. Завадовська Є. П., 1917 р. н., хут. Воровський, Слов'янський р-н, Донецька обл.
4. Запорожець Т. І., 1911 р. н., с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
5. Клімова К. К., 1931 р-н., с. Чорнобаївка, Ізюмський р-н, Харківська обл.
6. Коваль П. П., 1946 р. н., смт Нова Водолага, Харківська обл.
7. Корецька В. Г., 1926 р. н., с. Бурбулатове, Близнюківський р-н, Харківська обл.
8. Козачко З. С., 1937 р. н., с. Прелесне, Слов'янський р-н, Донецька обл.
9. Кисільова Г. М., 1924 р. н., с. Гороховатка, Борівський р-н, Харківська обл.
10. Косухіна В. К., 1927 р. н., с. Петропілля, Ізюмський р-н, Харківська обл.
11. Кузьменко І. Я., 1935 р. н., с. Верхня Сироватка, Сумський р-н, Сумська обл.
12. Онацька Г. І., 1916 р. н., с. Богородичне, Слов'янський р-н, Донецька обл.
13. Пилипенко Н. М., 1938 р.н., с. Караван, Нововодолазький р-н, Харківська обл.
14. Прокоф'єва М. П., 1934 р. н., с. Маяки, Слов'янський р-н., Донецька обл.
15. Решетняк А. П., 1920 р. н., смт Нова Водолага, Харківська обл.
16. Семисало Н. О., 1936 р.н., с. Старе Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
17. Телятник Х. В., 1916 р.н., с. Нове Мажарове, Зачепилівський р-н, Харківська обл.
18. Тихонов І. Г., 1932 р. н., с.Верхня Сироватка, Сумський р-н, Сумська обл.

Література

1. Артюх Л. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження – К.: Наукова думка, 1977. – 153 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України /Передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
3. Волошин А., Волошина О. Історико-етнографічний нарис Нововодолазького району. – Харків-Нова Водолага, 1994. 61с.
4. Давидюк В. Концепції і рецепції //Національна культура в умовах плебеїзації. - Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. – 288 с.
5. Іванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии /Упорядкування та передмова М.М.Красикова. Додаток: Пища и питье крестьян-малоросов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами / Состав. В. Щелоковская. – Харків: Майдан, 2007. – 288 с.
6. Клиновецька З. Страви і напитки на Україні. Час, 1991. – 218 с.
7. Коваль О., Коваль Т. Нововодолазькі голосники-2: Фольклорні, етнографічні, історико-краєзнавчі розвідки народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька». – Харків: СПДФО Бровін О. В., 2011. – 277 с.
8. Латиш Ю. Антиалкогольна кампанія в Донбасі в другій половині 1980-х рр.//Південний архів. Історичні науки. Херсон, 2010. Вип. 31-32. С. 294-302.
9. Латиш Ю. Антиалкогольна кампанія в УРСР на початку Перебудови //Питання історії України. Чернівці, 2010. Т. 13. С. 76-80.
10. Лозко Г. Українське народознавство: 4-те видання, доповнене. – Харків: Видавництво»Див», 2010. – 472 с.
11. Муравський шлях-97. матеріали фольклорно-етнографічної експедиції «Муравський шлях-97» /Упорядники М. М. Красиков, Н. П. Олійник, М. О. Семенова. – Харків: ХДК, 1998 – 400с.
12. Міжнародна науково-практична конференція. «Традиційна народна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації»// Трикова О.В. Український фольклор і культурна політика ХХ – ХХІ ст. – Харків: «Регіон-Інформ», 2004. – 202 с.

13. Прыжов И. История кабаков в России в связи с историей русского народа, 2-ое издание, Казань, б. г. 1914.
14. Творун С. Практична етнологія для ділових людей. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 216 с.
15. Твоя країна – Україна: Енциклопедія українського народознавства /Уклад. Н. Д. Кусайкіна. – Харків.: ВД «Школа», 2009. – 296 с.
16. Топографическое описание Харьковского наместничества. 1788. 3-е изд. – Харьков, 1888.
17. Скуратівський В. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
18. Сумцов М. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Акта, 2002. – 278 с.

Аліна Віра,

учениця 8 класу Нововодолазького ліцею,
вихованка народного фольклорно-
етнографічного колективу «Вербиченька»
Нововодолазького будинку дитячої та
юнацької творчості
Керівник – **О.В. Коваль,**

ТРАДИЦІЙНИЙ ЖІНОЧИЙ КОСТЮМ СЛОБОЖАНОК У КОЛЕКЦІЇ НАРОДНОГО ФОЛЬКЛОРНО- ЕТНОГРАФІЧНОГО КОЛЕКТИВУ «ВЕРБИЧЕНЬКА»

У ході експедицій юними дослідниками «Вербиченьки» було зібрано чимало предметів, які представляють матеріальну культуру населення Слобідської України XIX-XX століть. Зібрані експонати знаходяться у музейній кімнаті «Свята спадщина» Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості.

Найбільш яскравою є колекція традиційного одягу слобожан, серед якого найповнішим виглядають українське та російське жіноче вбрання.

Взявши за основну інформаційно-методичний довідник «Український та російський костюм на Слобожанщині» [15], розглянемо жіночий стрій слобожанок із колекції «Вербиченьки».

До *натільного жіночого одягу* належить **сорочка**. У колекції є різні види українських жіночих сорочок, і всі вони є зразками так званого лівобережного типу, про що свідчить відсутність коміра, призібраний викіт на шії, обшитий смужкою полотна.

Особливістю українських жіночих сорочок був їх білий колір. Ляне чи конопляне полотно домашнього ткання бралось найчастіше. Додільні сорочки зшиті вручну з цілих шматків полотна. Такими були сорочки святкові, обрядові: на весілля, на смерть.

Інший вид – сорочки, пошитий поперечним швом з двох частин. Задля економії якісного полотна його пускали лише на верхню частину сорочки – на стан, «станок». Нижню частину – «підгичку»- доточували грубішим полотном.

Типовою у XIX - початок XX ст. була сорочка з «уставками» –

плечовими вставками. «Уставки», «вуставки» – це прямокутні шматочки полотна, що з'єднували зверху перед, спину та рукав сорочки. Особливістю такої сорочки є оздоблення рукавів «пухликами» [7, с. 50].

У колекції «Вербиченьки» маємо декілька сорочок – «станків», їх ще називали «до талійки». Респонденти свідчать, що такі сорочки носилися із спідницею під яку ще одягали «під'юпник» з білої тканини, інколи внизу мережаний, або вишитий.

Обов'язковим елементом сорочок уставкового типу були ластки – квадрати полотна, що пришивалися під пахвою.

Найдавнішими у колекції є сорочки, рукава яких вишиті та мережані білим по білому. «Саме мережані, а не вишиті «подола» – характерна особливість Слобожанщини» [1, с.125].

У зібраній колекції сорочок-вишиванок переважають рослинні орнаменти.

Серед російських жіночих сорочок, представлених у колекції, є сорочки з косими полами. Переважали сорочки білі, але траплялися й з кольоровими рукавами, на відміну від українських зразків. Низ рукава на російських сорочках завжди призбираний у зборку на зап'ясті. У декоруванні помітний вплив українського рослинного орнаменту, хоча в Росії переважали геометричні візерунки тканин і вишивки. Призбираним у зборку є й комір російської сорочки. На рукавах вишивалися вставки білого мережива.

З другої половини XIX ст. аж до 30 –х років XX ст. найсвятковішою в російських селах Слобідської України вважалась полотняна сорочка, верхня частина якої розшивлася чорною вовною тонкими дрібними стібками [1, с. 144].

Серед *верхнього поясного жіночого одягу* найбільш поширеними на Слобожанщині були *запаски, дерги, плахти*, а також *спідниці*. Дослідники відносять запаску і плахту до архаїчного одягу. Плахта – червчатка, яку ми представляємо сьогодні, – з приватної колекції Буйнової Наталії Іванівни. Неодмінним супутником до верхнього поясного одягу виступає тканий пояс.

Кінець XIX ст. приніс на Слобідську Україну нову моду, поступово замінивши традиційні дерги, запаски та плахти спідницями із фабричної тканини темного кольору із дрібними квітами. Харківські модниці запозичують у великоросів назву

«шарахван», і це стає однією із назв спідниці. Поділ такої спідниці обов'язково обшивався плисом, що робило цей одяг зручним під час його носіння. Обшивка спідниці плисом, називалася «щоточка».

Знахідками «Вербиченьки» із с. Борова Зміївського р-ну є російський *сарафан* із фабричного ситцю і *спідниця*, плісірована у дрібну складку. Це, порівняно новий стеговий одяг російських селянок на території Слобідської України.

До верхнього жіночого одягу належали й *фартухи* із сатину або із саржевої тканини («передники»). Їх носили жінки разом з плахтами. Коли з'явилися спідниці, фартухи стали носити разом із спідницями. Кріпився фартух на талії поясом.

Зразки російських фартухів, що представлені у колекції на відміну від українських фасонів були ширшими, різнокольоровими, оздоблювались стрічками або вишивкою. Носили жінки такі фартухи до спідниць.

Нагрудний одяг, який носили українки поверх сорочки, різнився двома типами: безрукавки та з рукавами. *Керсетки* були найпоширенішим типом безрукавного одягу. Локальні варіанти керсеток слобідського регіону виявляються у формі, кількості вшивання клинів (вусів). Кількість вусів на керсетці визначали бідність чи заможність власниці керсетки: «чим більше вусів, тим багатшою була дівка» [15].

Керсетки, які маємо в колекції, пошиті з фабричних тканин визначаються не довгим фасоном, зі значною кількістю вусів на спині. Горловина зроблена по шії. Оздоблювали керсетки плисовими обшивками, аплікаціями, стрічками у вигляді спрощеного геометричного декору – зигзагу.

Керсетка з Полтавщини оздоблена аплікацією.

Цікавим зразком є керсетка «до зборів». Це керсетка з призбираною нижньою частиною, оздоблена червоною стрічкою.

Нагрудний одяг з рукавами, який маємо серед експонатів – це *свити*, *«юпка»*, *«кохта»*. Юпка повторює крій, пропорції та оформлення керсетки. Унікальною є юпка із хутора Вовча Сумської області, оздоблена зубцями та чорним бісером. Свити були традиційним верхнім селянським одягом на території всієї Слобожанщини ХІХ – початку ХХ ст.

Суконна свита із Полтавщини, оздоблена плисом та червоною стрічкою – універсальний демісезонний одяг як для чоловічої, так і для жіночої статі. А свита із с. Лиману Зміївського району – жіноча. Тут спостерігається перенесення старої назви

одягу (свити) на новий предмет (юпку). Вона вистьогана, відрізна спинка по лінії талії до якої підшиті бантові складки. На початку ХХ ст. у міському середовищі входять у побут *холодайки*. Це верхній плечовий одяг росіянок, який шився з купованої тканини, частіше із сатину. Холодайки із с. Чемужівки Зміївського р-ну оздоблені кольоровими стрічками, мереживом на рукавах, на полах.

Серед експонатів, що представляють *жіноче взуття*, в експозиції є плетені *лапті*, а також *хромові чоботи* середини ХХ ст. Також жінки носили плетені *чуні*. Для звичайної селянки мати чоботи – то було великою розкішшю. Усі респонденти говорять, що жінки особливо з бідних родин «босяком ходили до самих морозів». Заможні селянки взували *валянки та бурки*.

Поширеною *прикрасою* слобідських українок було «добре намисто» з червоних коралів. Також жінки носили «*монисто*» бурштинове, гранатове, із кольорового скла, а ще – «*червоне намисто*» із смальти.

Основною ж дівочою прикрасою було її волосся, заплетене в одну, або у дві коси. *Кісник* – кольорова стрічка – щоденний *головний убір* дівчини.

Заміжня жінка не мала права носити вінок. Вона скручувала волосся у вузол і ховала під *очінок*.

Хустки стали поширеними на початку ХХ ст. [15, с. 28]. Спочатку це були білі вишиті *хустки*. Потім стали «в моді» шовкові хустки з бахромою, ситцеві «рябенькі» (у дрібненьку чорну – білу клітинку), взимку «накутували» теплі суконні платки – «плечальники».

У росіянок традиційним *головним убором* були *кокошники, сороки та бархатники*. Один із таких уборів маємо із села Старовірівки Нововодолазького р-ну.

Отже, народні костюми, зібрані у музейній кімнаті «Свята спадщина» Нововодолазького БДЮТ народним фольклорно-етнографічним колективом «Вербиченька», демонструють своєрідність традиційного вбрання представників жіночої статі Слобідського регіону України. Аналізуючи костюми які побутували в слобідських селах, доходимо висновку, що в межах одного етносу зберігалися локальні риси регіону походження населення. Простежується деякий взаємовплив культури українського і російського населення, що не міг позначитися й на одязі. Адже вже декілька сотень років існують поряд російські й українські села в одному історико-етнографічному регіоні – Слобожанщині.

Література

1. Астахова О.В., Крупа Т.М., Сушко В.А. Свята та побут Слобожанщини. – Харків: Колорит, 2008. – 143 с.: іл.
2. Васіна З. Український літопис вбрання, - К.: Мистецтво, 2006.
3. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
4. Знаки: 155 стародавніх вишивок /Упор Т. Островська. Бібліотека ж. «Соняшник», 1992. -72с.
5. Коваль О.В., Коваль Т.П. Нововодолазькі голосники—2: Фольклорні, етнографічні, історико-краєзнавчі розвідки народного художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» Нововодолазького БДЮТ / О.В.Коваль, Т.П.Коваль; наук. консультант В.А.Сушко.- Харків: СПДФО Бровін О.В., 2011. – 278 с.: іл.
6. Лозко Г.С. Українське народознавство. – 4-те видання, доповнене. – Харків: Видавництво «Див», 2010. – 472 с.: іл.
7. Матейко К.І. Український народний одяг. – К.: Наукова думка, 1977.
8. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.;іл.
9. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. – К., 1970.
10. Скуратівський В.Т. Русалії. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
11. Сумцов М.Ф. Слобожане: Іст.-етногр. розвідка.– Х.: Акта, 2002. – 282 с.
12. Твоя країна – Україна: Енциклопедія українського народознавства / Уклад Н.Д. Кусайкіна. – Х.: ВД «Школа», 2009. – 496 с.
13. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / Пономарьов А., Артюх Л., Косміна Т. та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.; іл.
14. Українське народознавство / За загальною редакцією С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф. Кирчіва. – Львів: ВЦ «Фенікс», 1994. – 608 с.
15. Український та російський костюм на Слобожанщині: Інформаційно-методичний довідник // Упоряд., стаття Сушко В.А., Кривопустов С.М. – Х: ПП «Стиль-Іздат», 2009, 63 ст

Список інформантів

1. Завада М. П., 1914 р. н., с. Караван, Нововодолазький р-н., Харківська обл.
2. Євдошенко О. О., 1930 р. н., с. Революційне, Вовчанський р-н., Харківська обл.
3. Єременко А. М., 1914 р.н., смт Нова Водолага, Харківська обл.
4. Пальваль С. К., 1913р.н., с. Таранівка, Зміївський р-н., Харківська обл.
5. Рокитян С. М., 1937 р.н., с. Караван, Нововодолазький р-н., Харківська обл.
6. Цвіркун А. Д., 1936р.н., с. Княжне, Нововодолазький р-н., Харківська обл.
7. Чувило Т. І., 1921 р. н., с. Калинове, Борівський р-н., Харківська обл.

Марина Токар,

член краєзнавчого гуртка
районного краєзнавчого музею
с. м. т. Сахновщини

Керівник – **В.А. Данильченко**

ЦІЛЮЩІ ДЖЕРЕЛА ДУБОВОГРЯДЩИНИ

Йшов 1804-й рік. Малоросійському генерал-губернатору князю Куракіну стало відомо, що в мастку капітанші-поміщиці Ковалевської є мінеральна вода, а також глина, дуже вигідна для валяння сукна. Князя це повідомлення зацікавило, і він наказав земському комісарові Костянтиноградського повіту привезти декілька пляшок цієї води до лікарської управи.

Земський комісар, майор Миргородський, швидко виконав наказ. 25 вересня 1804 року він відправив 8 пляшок води із різних колодязів мастку пані Ковалевської. Аналіз води зробив завідувач Полтавської аптеки Іван Сесь. Він виявив у кожній пляшці різний хімічний склад води. Одночасно завідуючий аптекою зізнався, що досліді проведені поверхово через відсутність необхідних реактивів і висловив думку про необхідність проведення аналізу безпосередньо на місці.

Князь Куракін попросив лікарську управу привезти для дослідів значно більшу кількість води. І вже у жовтні в Полтаву було доставлено тридцятидвохвідерну діжку мінеральної води. Далі знаходимо відомості про те, що князь Куракін про відкриття джерел незвичайної води повідомив міністру внутрішніх справ графу Кочубею, а той – імператорові Російської імперії Олександру І. Цар розпорядився «сделать по медицинской части все нужные распоряжения к удостоверению о действительности воды».

Отримавши розпорядження найвищого правителя Росії, граф Кочубей попросив князя Куракіна відправити навесні для хімічних аналізів на місці завідувача Лубенської аптеки, або кого-небудь з його досвідчених помічників, а також одного з членів Малоросійської лікарської управи.

Завідувач Лубенської аптеки Штаубе відхилив пропозицію князя Куракіна. Він писав князю, що аптека тримається тільки на ньому, господарство не дає можливості відлучитися далеко. Виникає думка, що Штаубе не був упевнений у собі, бо в листі знаходимо, що в тутешніх місцях ще не було такого відкриття, й воно не може бути повноцінно перевірено, бо в аптеці немає необхідних хімічних препаратів.

У вересні 1805 року маєток капітанші Ковалевської відвідав завідувач Полтавської аптеки й ботанічного саду Іван Сесь. Він пробув тут чотири дні й повідомив про свої спостереження князя Куракіна. І. Сесь писав, що «мінеральні» джерела знаходяться між проваллями гори в надто поганому стані. Зруби в них дерев'яні й високі, вода не витікає, тому є нечистою. Її можна дістати лише за допомогою жердини й причепленої до неї посудини. Якщо кращих джерел не буде знайдено на тій горі, то треба було б ці водойми обкласти диким камінням і так побудувати, щоб вода могла витікати. Далі він пише, що вода надходить із водойм у малій кількості: за годину із джерела № 2 не більше 37 фунтів, а з джерела № 3 – не більше 17 фунтів, бо тече через багат шарову глину. І. Сесь також повідомляє, що на відстані біля 2-х верст ще в 5-ти місцях знайшов ознаки подібної води й позначив їх стовпами №№ 4, 5, 6, 7 і 8.

У маєтку в селі Дубових Грядях аптекар зробив хімічний аналіз мінеральних джерел №№ 1, 2, 3 і також зазначив, що тут немає житлових приміщень, де б могли зупинитися приїжджі,

немає харчових припасів.

Незабаром у маєтку побував ад'юнкт-професор Харківського університету Різе. Він також зробив хімічний аналіз води й відзначив, що «сия вода может быть употреблена в тех случаях, где нужно принимать легкие слабительные средства».

Князь Куракін вирішив особисто побувати в маєтку Ковалевської, а також провести досліди в сусідньому маєтку поміщика Кочубея. Цей дубовоградський багач мав шість тисяч душ селян і був повітовим та губернським предводителем, відзначався щедрістю та благодійністю.

У маєтку Кочубея також була виявлена мінеральна вода. Полтавський аптекар Іван Сесь зробив її хімічний аналіз. Всюди вода була однаковою. Між тим у маєтку побував лікар Адам Новак і представив князю Куракіну «Краткое замечание об этих водах и наставление об употреблении воды».

Лікар писав, що за своїми властивостями воду можна вживати при жовтяниці, засміченні залоз, кишок, бо вода розчиняє шлунковий сік, постачає у кров довільну кількість діючих частинок.

Лікар, зокрема, наводить декілька прикладів практичного позитивного досвіду вживання води. Він пише, що 60-річний дворянин Шахов страждав протягом п'ятнадцяти років грудними приступами від застуди. Ноги й руки в нього порозпухали так, що вже не міг виходити з дому вісім місяців і майже не спав останнім часом. Цей хворий приймав по одній склянці в день цієї води, потім – по дві, й довів прийом до пляшки в день. Через тиждень йому стало легше, а через місяць він був цілком здоровий. Дворянин Шахов наказав пити цю воду й своєму селянинові, який страждав ранами на ногах, а також обтирати їх. Селянин видужав повністю.

У майора Алімова були ниркові випадки, він почав пити воду. Через п'ятнадцять діб хвороба щезла.

Адам Новак у своїх записах наводить ще багато прикладів, що переконують – дубовоградська вода має лікувальні властивості.

Про чудодійну силу води чутка пішла по всій губернії. Сюди з усіх кінців стікаються люди. Наплив хворих був такий великий, що пані Ковалевська розпорядилася продавати воду по 2 копійки за квартиру. Ціна для тих часів була, звичайно, надто висока. Та кількість людей не зменшувалася. Виникла потреба будівлі помешкання для розміщення людей.

Слід зауважити, що керівництво губернії не схвалило продаж води поміщицею, бо не завершено було її повноцінне дослідження. Ковалевська погодилася, але одночасно поскаржилася, що багато людей, коней, волів топчуть траву, городи, й тим самим завдають чималих збитків. Тому князь Куракін вирішив звернутися за допомогою до дубовогрядського поміщика Кочубея (згодом маєток та земля перейшли до багатія Базилевського). Кочубея не потрібно було довго переконувати, він охоче погодився й завірив князя, що влаштує в маєтку лікувальний заклад, тільки потрібно підшукати тямущого лікаря.

Була запрошена медична рада, яка ухвалила, що «все учинено исправно и по правилам химическим». Зазначалося, що за хімічним складом вода наближається до Зейдницьких вод, які знаходяться в Богемії (нинішня Чехія). Даних про те, як проходило лікування в маєтку Кочубея в архівах немає. Збереглися відомості, що поміщиці Ковалевській було згодом заборонено вивозити бочками воду, тому протягом літа 1808 року відвідувачів тут майже не стало. А ці джерела-колодязі забили камінням, шерстю та сміттям, щоб ніхто більше не брав звідти воду.

У радянські часи джерела відшукували, деякі люди брали воду й говорили, що вона дійсно лікувальна. Був один пенсіонер Вишняк Микола Йосипович, мешканець селища Сахновщина, який тривалий час писав в усі організації, хотів, щоб відкрили санаторій з мінеральними водами в селі Дубові Гряди. Але справа так і не посунулася. Приватні підприємці брати Шахматенки з Лозівського району також зацікавилися мінеральними джерелами. Вони планували вкласти кошти для розвитку бізнесу, налагодження випуску виробництва мінеральної води в пластикових пляшках. З цією метою вони брали для ознайомлення й вивчення матеріали по джерелах в районному краєзнавчому музеї та досліджували, проводили розвідку на місці.

Виявилось, щоб налагодити цю справу потрібні дуже великі кошти, інвестиції. Це питання поки що залишилося невирішеним із-за браку коштів. Брати Шахматенки не назавжди відмовилися від продовження цієї справи. У всякому разі запевняли в цьому музейних працівників та представників органів місцевого самоврядування на селі.

Отже, цілющі джерела села Дубових Гряд ще чекають на вирішення своєї долі.

Марина Волошина,
член краєзнавчого гуртка районного
краєзнавчого музею с. м. т. Сахновщини
Керівник – **В.А. Данильченко**

ВІДРОДЖЕННЯ СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКОГО ВЕЛИКОБУЧАНСЬКОГО ХРАМУ

Наше духовне середовище протягом 20 ст. унаслідок двох світових війн, революції, громадянської війни, політичних настанов безповоротно втратило шедеври національного зодчества. Харківщина не є винятком.

Творіння рук наших талановитих прашурів почали зникати в основному в період сталінізму. Войовниче невігластво, одягнене в тоги влади, виявилось жахливішим ворогом для них, ніж війни, лихоліття й природні стихії. Споруди, які ще до кінця 20-х років 20 ст. значилися пам'ятками архітектури, перейшли до реєстрів археологічних пам'яток. На місцях багатьох зруйнованих святинь – пустки або потворні архітектурні будівлі. Варварське знищення пам'яток хвилює не лише нас – воно не залишить байдужими й нащадків. Тому вважаємо за потрібне поділитися і своїми міркуваннями з цього приводу. Звісно, переконливих доказів – загальноновизнаних документальних підтверджувальних паперів, матеріалів недостатньо. Є скупі архівні дані та свідчення людей. Але цікавість і допитливість взяли перевагу над недосвідченістю, юністю гуртківців і обмеженістю документальної бази, тому ми ризикнули дослідити цю серйозну тему. Бо не обминуло це лихо і наш район. Щезли з лиця землі вишукані архітектурні будівлі маєтку поміщиків братів Петра Петровича та Павла Петровича Сахновських в селі Карташіївка (з 1880 року село Дар-Надежди), панські споруди маєтку німецького багатія Бішлера в селі Надеждине, маєтків Базилевського та Ковалевської в селі Дубові Гряди, маєтку члена російської Державної Думи Стрюкова в селі Костянтинівка та церкви у цьому ж селі, пам'ятки архітектури початку 19 століття – потужного, велетенського дерев'яного вітряка – млина в селі Огіївка.

Члени краєзнавчого гуртка Сахновщинського районного історико-краєзнавчого музею вирішили глибше розглянути дане питання й здійснити власні дослідження. З цією метою ми разом

з директором музею Данильченко Валентиною Андріївною, 1947 р. н., учителем-істориком Жовтневої загальноосвітньої школи Ткачовим Володимиром Вікторовичем, 1963 р. н., засновником та організатором районного краєзнавчого музею Приходьком Федором Петровичем, 1925 р. н. та мешканцями села Великі Бучки, місцевими ентузіастами-краєзнавцями Гречком Іваном Григоровичем, 1940 р. н., Кривкою Тетяною Іванівною, 1942 р. н., та Горячун Валентиною Іванівною, 1940 р. н., провели кропітку пошуково-збирацьку роботу щодо детальнішого вивчення й осмислення цієї надзвичайно цікавої й маловивченої теми.

Село Великі Бучки, що розкинулось на березі річки Орелі, – одне з найстаріших сіл на Сахновщині, засноване 1777 року. Бучани й приїжджі охоче прогулюються у мальовничому парку, де посередині села, на просторому майдані, понад річкою височить архітектурна споруда початку 19 ст. – Свято-Вознесенський Храм. Церква зведена на пагорбі, лобному місці, бо саме на височині споруджували церкви. Названа Свято-Вознесенською – на честь Вознесіння Спасителя. Бучани-старожили пам'ятають дещо про спорудження цієї мурованої з цегли церкви. За переказами людей та архівними відомостями існує дві версії щодо дати побудови цієї культової споруди. За першою версією (матеріали надані Ф.П. Приходьком) церкву побудував 1810 року Григорій Петрович Милорадович, представник шляхетного, княжого роду. За іншою версією (вивчалася В.В. Ткачовим, досліджувалася за матеріалами та документами Полтавського обласного архіву), храм збудувала заможна німкеня Надія Дейтріх, причому значно раніше Милорадовича – 1621 року. Але більш вірогіднішою й достовірнішою вважається перша гіпотеза.

Землю під церкву продав незаможний селянин на ім'я Корній, мешканець Кернасівки (нині Дніпропетровська обл.) з села, що розташоване через річку.

Церква заснована при турках трьома ченцями, під час російсько-турецької війни. На той час тут була велика буча, війна, і тому село назвали Великі Бучки. Імені архітектора храму історія не зберегла, але за легендою, поверх приміщення церкви викладався на яєчних білках. За проектом архітектора церкву змурували в стилі українського бароко, бо в будівництві застосували барокову куполоподібну баню. Археологом-мистецтвознавцем, невтомним захисником пам'яток історії та

культури Б.І. Шрамком указано на те, що ця пам'ятка все-таки ще має й елементи класицизму.

На Храмове свято (престольний празник) Святого Вознесіння – 21 вересня біля церкви раз на рік проходив великий ярмарок, відбувалося святкування, народне гуляння. Приїздили люди з усієї округи, з повіту, губерній (Полтавської, Катеринославської). Бо, незважаючи на те, що були й інші церкви (в селах Ново-Олександрівка, Костянтинівка, Багата Чернещина), за художньо-мистецькою, естетичною, архітектурною цінністю найбільш вражаючим на той час був Великобучківський Храм.

Тут завжди було велелюдно й на інші значні християнські свята – Великдень, Трійцю та Покрову. Правилися великі богослужіння, приїжджали люди з навколишніх сіл, повіту. У ці дні готувалися масові обіди для всіх прихожан. Адже у Великих Бучках тоді проживало до 4 тис. населення, вони мали статус волосного містечка й не були селом, в якому нині мешкає всього 559 осіб (дані статистики на 01.01.2006 року). За переписом 2001 року кількість мешканців села складала 571 особу. До речі, тут розташована ще одна архітектурна пам'ятка місцевого значення, яка внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток – церковно-приходська школа.

Великобучківській церкві довелося пережити чимало знущань та наруги. Після Великої Жовтневої революції чимало ентузіастів-атеїстів руйнувало храм Вознесіння Господнього. І це були не прийшли люди, не іновірці, а свої ж бучківські. Руйнування пам'яток, на жаль, тривало до недавнього часу. Ось приклад: Новоолександрівська церква та Огіївський вітряк зруйновано в 70-х роках 20 століття.

Старожили села Великі Бучки пригадують, що жоден з руйнівників не залишився без покарання – протягом певного часу усі вони або гинули, або ставали жертвами нещасних випадків, втрачаючи здоров'я. Храм повністю все-таки не зруйнували. Розібрали дзвіницю, трапезну та невеликий шпиталь. У цьому крихітному шпиталі лікувалися й доживали свій вік старі, німечні люди, каліки. Уважалося, що Свято-Вознесенський храм по смерті цим людям дарує очищення від гріхів і вознесіння до Царства Небесного.

За спогадами колишніх мешканців, загинуло багато цінних і рідкісних творів мистецтва – іконостас, предмети культового,

релігійного призначення. Звісно, ініціатива знищення виходила з вищих інстанцій, від керівників, які проводили так звану «генеральну лінію». Від них залежало, яким буде населений пункт, що залишиться від старого селища. Протягом наступних років його використовували як складське приміщення, в повоєнні роки – як зерносховище.

Тривалий час Храм переживав занепад, він був абсолютно нікому не потрібен, навіть як архітектурна пам'ятка місцевого значення, якою вона була оголошена в радянські часи (70-ті роки 20 ст). Дбайливого догляду й охорони за будівлею не було. Упродовж десятиліть забуття будівля зносилася, набула вкрай занедбаного та ушкодженого вигляду. Оскільки Храм був розташований у центрі села, почали висловлюватися думки щодо неестетичності його вигляду та й взагалі його доречності у селі. Дехто навіть наполягав на його знищенні.

Не можна замовчувати й те, що в ті непевні роки знаходилися все-таки люди, котрі опиралися нищівній силі. Щоб зберегти старовинну будівлю, дирекція Великобучківської школи запропонувала організувати тут спортивний зал для школярів. Перш ніж відкрити спортивну залу, необхідно було знайти чималі кошти на ремонтно-відновлювальні роботи. Коштів таких не знайшлося, але це дало змогу відтягнути процес руйнування й знищення церкви. А наприкінці 80-х років 20 ст. почалися серйозні розмови про нагальну потребу збереження, відродження й відновлення роботи Храму.

У період становлення української незалежності та відродження духовності за ініціативи громади села Великі Бучки та навколишніх сіл Харківської єпархії зібрани кошти на відродження Храму. Церкву не було суттєво перебудовано, видозмінено. На ці пожертви 1995 року реставрована церква почала діяти, було відновлено службу Божу. З того часу село має відновлений релігійний духовний центр.

2005 року в межах Усеукраїнської акції «Збережемо культурну спадщину разом!» головою Харківської обласної державної адміністрації Арсеном Аваковим та заступником голови обласної державної адміністрації Ярославом Ющенком надані пропозиції та відчутна фінансова підтримка для проведення ремонтно-реставраційних робіт у Храмі. У даний час малярно-штукатурні роботи проведено, і вже фахівці з художнього розпису,

реставратори з Харкова зайняті художньо-оздоблювальною справою – розписують стелю, стіни церкви. У зв'язку з ремонтом, служба відправляється лише по великих святах.

Стосовно Свято-Вознесенського Храму, інших пам'яток району є ще багато білих плям. Їх не має бути. Питання поставлено – будемо шукати на них відповіді.

Ірина Безрукова,
учениця 10 класу Будянського
технологічного ліцею,
член історико краєзнавчого гуртка
РЦДЮТ Харківського району,
Керівник – **Т.М. Безрукова**

ХАРКІВ У ТВОРЧОСТІ БУДЯНСЬКИХ КЕРАМІСТІВ

Фаянсова фабрика М.С. Кузнецова у старовинному слобожанському селі Буди Харківського повіту Харківської губернії почала випуск продукції у жовтні 1887 р. Спочатку тут виготовляли тільки напівфаянсові вироби, з 1892 р. – фаянсові, а з листопада 1894 р. почав працювати відділ порцеляни, що був закритий у серпні 1902 р. унаслідок великої пожежі. До літа 2006 р. на заводі випускали фаянсовий посуд (у листопаді 2006 р. Харківський господарський суд виніс вирок про банкрутство заводу й розпочалася процедура ліквідації підприємства).

Будянський фаянс був особливий, здатний задовольнити будь-які смаки. Колектив митців, який багато зробив для піднесення художнього рівня виробів заводу, сформувався протягом 40-х–50-х років 20 ст. За ініціативи директора заводу М. Гончарова 1953 р. цех унікальних виробів був перетворений на заводську художню лабораторію. Очолив її головний художник С. Панасюк. Спочатку на завод прийшли художники О. Рибіна й М. Ніколаєв, згодом – Р. Вакула, Г. Чернова, Ю. Піманкін, І. Сень, Г. Кломбицька, Б. П'яніда. У 80-х роках 20 ст. почали свій творчий шлях В. Родіонова, В. Сідак, Л. Антонова, Ю. П'яніда.

Ці митці впродовж багатьох років забезпечували високий рівень художньої продукції підприємства. Столові сервізи, різні

комплекти посуду, набори для напоїв, тарілки, вази Будянського заводу користувалися незмінним успіхом, бо мали довершені художні форми, з великою майстерністю і смаком декоровані, як правило, вишукано й соковито розписані солями. Будянський фаянс мав свої усталені художні прикмети й не піддавався впливам швидкоплинної моди. Навпаки, завод сам виступав «законодавцем мод» у своїй галузі.

Неодноразово художники зверталися до теми «Харків». Це й вази з портретами Г.С. Сковороди, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, блюда «Харків-350» (автори Ю. П'яніда, Т. Скрипник, 2003 р.), «Харитон или Харько – основатель Харкова» (автор – В. Родіонова, 2002 р.), сервізи «Первая столица» (автори І. Сень, Б. П'яніда, В. Родіонова, 2001 р.), «Харківська гравюра» (автори Б.П'яніда, Ю. П'яніда, Г. Кломбицька, С. Тітовська, 2002 р.) тощо.

У заводській лабораторії працювали чудові художники. Це люди, які не уявляли свого життя без фаянсу. М. Ніколаєв, Р. Вакула, Г. Чернова, Ю. Піманкін, Г. Кломбицька, Б. П'яніда, В. Родіонова, В. Сідак, Л. Антонова, Ю. П'яніда, С. Тітовська є членами Спілки художників України, їх творчі роботи розміщені в експозиціях багатьох музеїв України колишнього СРСР і приватних колекціях за кордоном.

З 1955 р. працювала на заводі художник-кераміст, член Спілки художників України Галина Кломбицька. Нещодавно Галина Іванівна відзначила своє 70-річчя. Проте «джерело її натхнення не вичерпане, сріблястим дзвіночком лунає її молодий голос, з'являються нові її твори, додаючи яскравих фарб до історії уславленого будянського фаянсу», – писала про Г. Кломбицьку директор Харківського художнього музею В. Мизгіна. Серед її робіт найбільш цікаві: скульптурна композиція «Адажіо» (1957 р.); «Гончар», що стоїть на подвір'ї заводу (1960-ті роки); цикл робіт присвячених Г.С. Сковороді – створені 1972 року вази «Сковородинівка» й «Дуб Сковороди», фляга «Дуб Г. Сковороди» та скульптура «Г. Сковорода», створена 2004 року.

Лауреат муніципальної премії, перший голова секції декоративно-ужиткового мистецтва Харківського відділення Спілки художників України Г.Д. Чернова працювала на заводі з 1955 року. Серед її робіт на тему «Харків» відзначаються створені в 1981-1982 роках керамічне панно «Харківські ремесла», що

прикрашало стіни переходу станції Харківського метро «Історичний музей». На жаль, вже декілька років панно закрито кіосками. Спільно з художником Володимиром Гутником Галина Денисівна розробила ескіз восьмиметрового центрального панно «Геральдичне», на якому символічно зображено зірку будянського фаянсу на тлі цехових знамен ремісників. На виході до Благовіщенського собору були розташовані панно «Ярмарок», «Харківська фортеця», «Стріла» (перший герб Харкова). З іншого боку від панно «Геральдичне» – панно «Герб торговельного Харкова» (герб 1878 р.), герб цеху ковалів, композиція заводських корпусів, герб гончарства, «Харків театральний». І завершує парад фаянсових панно герб харківських чоботарів, «які срібними підківками віддзвонювали гопака, а чумаки на чумацьких шляхах залишали в далеких дорогах свої автографи» – писала Галина Денисівна у своїй автобіографії 2000 року. Особливо активно харківську тематику будянські керамісти почали розробляти на початку 2000-их років. Навіть невеликий перелік робіт, що демонструвався на виставці «Будянский фаянс вчера, сегодня, завтра», що була присвячена 115-й річниці заводу й відбулася 14 жовтня 2002 року, дозволяє зробити висновок, що краєзнавча тематика все більше хвилювала будянських митців. Ваза батька й сина П'янід «Харків» (2001 р.), блюдо настінне «Милуюся тобою, мій Харків» Г. Кломбицької та С. Тітовської, (2001 р.), ріг великий та ріг малий «Старий Харків» І. Сеня та В. Родіонової, подарунковий набір «Покровський собор» Г. Кломбицької, Ю. П'яніди, Л. Антонової (2001 р.), блюдо «Університет» А. Азаркіної та Ю. П'яніди були прикрасою останньої заводської виставки.

На жаль, Будянский фаянсовий завод, який працював з 1867 року і забезпечував роботою кожного четвертого мешканця Буд, після тяжких 90-х років 20 ст. 2006 року припинив роботу, бо Господарчий суд Харківської області виробника керамічних виробів ЗАО «Будянский фаянс» визнав банкрутом.

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ХУДОЖНІ РЕМЕСЛА

Інна Бубир,

учениця 9 класу Лозівської ЗОШ №1
Харківської обл.

Керівник – **Н.К. Іванова**

КОБЗАРСТВО – МИСТЕЦЬКИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНИ

В історії України є унікальне явище, що поєднує в собі невичерпну душу, незламну волю, співучий талант нашого народу, – кобзарство.

Українські Гомери впродовж віків невтомно сповідували визвольні ідеї, оспівували героїку й незламний дух співвітчизників. Сліпі, вони крізь темні уярмлення випромінювали світло правди і свободи, гнані, вони проповідували дух боротьби й незалежності. Вихідці з народу, вони представляли весь народ.

Недарма й наш геніальний поет Тарас Шевченко дістав високе й одухотворене ймення Кобзар.

Дві кобзи в Тарасовім домі
Ледь-ледь обізвуться, бува,
У тихім зігханні, як в гromі,
Кобзарська судьба ожива.
Здається, тих струн перебори
Лиш серце почуло моє.
Аж ні! Йдуть Євгени, Єгори...
Земля вся мов кобза стає!

*(Свої кобзи Євген Адамцевич та Єгор Мовчан
заповіли музею Тараса Шевченка в Каневі)*

Література про кобзарів (збірник статей Б.П. Кирдана, А.Ф. Омельченка «Народні співці, музиканти на Україні», Р.П. Польовий «Кобзарі в моєму житті», М.С. Литвин «Струни золотії», З.Б. Лановик, М.Б. Лановик «Українська усна народна творчість», К.П. Черемський «Шлях звичаю», «Сучасні форми

музикування на співоцьких інструментах» тощо) подає героїчний образ незрячого співця та його репертуар.

Кожен із кобзарів – цілий неповторний світ. 180 бандур виготовив за своє життя Олександр Корнієвський, а ще винайшов не бачений досі інструмент, виготовив його й назвав бандуриною. А талановитий прихильник старосвітської бандури Георгій Ткаченко відтворив її в кресленнях, написав «пальцівку» – підручник гри на старосвітській бандурі.

Сучасні кобзарі Олексій Нирко (Ялта), Віктор Лісовол (Київ), Ігор Рачок (с. Лавіркове поблизу Ромен), Василь і Микола Литвини (заслужені артисти України), Силенки (Тарас і Неля, емігрували), Тарас Компаніченко (Київ) – це сильні особистості, яких єднає любов до рідної землі. Саме тому 1989 року вони організовували на стадіоні «Динамо» концерт під гаслом «Рятуйте, люди, пісню!»

Людей, що розповсюджують правду, повстають проти несправедливої влади, завжди змушують замовчати чи знищують. У далекому 1902 році харківський генерал-губернатор заборонив виступ кобзарів на II археологічному з'їзді, якого домагався Гнат Хоткевич. А 1934 року в Харкові, столиці Радянської України, їх було підступно убито.

Козацькі героїчні пісні виконують лише чоловіки, які стають в очах публіки героями цих пісень і дум. Кобзарі – професіонали володіють спеціальними засобами, що виховують емпатію: підсиленням окремих місць особливою напругою голосу, скриками, зойками, а іноді справжнім тужінням. Вони виховують любов до рідного краю через позитивний національний образ козака-охоронця.

Щодо походження й поширення в Україні кобзи й подібної до неї бандури, є різні думки. М.В. Лисенко у збірнику «Кобза й кобзарі» (Полтава, 1907 р.) зазначає: «Обидва ті назвища не наські, вони чужоземні: одно – зі сходу азійського, друге – з заходу європейського. З'явилися вони на Україні не рівночасно. Подвійність назви струмента д. Фамінцин в своїх історичних вислідах народних струментів ясує тими словами: стародавній в народі струмент, каже він, міг з часом змінитися новим, схожим на старий струмент, але далеко більше удосконаленим. Нове назвище не затерло в пам'яті народній старого, і ось народ, каже він, переніс давнє назвище на новий, схожий струмент. Таким чином новий струмент обняв два назвища – своє власне та ще й чуже, старіше».

Кобзар – це український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі. Перші відомості про кобзарів на Запорізькій Січі подають польські джерела 16 ст. Кобзарі супроводжували запорожців у походах, складали думи та пісні про події, свідками та учасниками яких вони були.

У 16-17 ст. кобзарі брали активну участь у народних визвольних рухах. Переходячи з села в село, вони у своїй піснях закликали народ до боротьби з гнобителями й поневолювачами, а у війську підносили його бойовий дух. Кобзарі в усній формі донесли до наших часів зразки класичної народної епічної поезії – думи та історичної пісні. Серед кобзарів найвідомішими були О. Вересай, І. Крюковський, Ф. Холодний, А. Шут, М. Кравченко, Ф. Кушнерик.

Кобзарство в Україні було унікальним культурно – історичним явищем. Народні лірники та кобзарі об'єднувалися в організації з особливим устроєм, своєрідною системою обрядів вступу нових членів, умовами їх підготовки, навчанням та особливостями поведінки. Ці організації називалися кобзарськими братствами чи гуртами, у яких були свої ватажки й отамани, свої соцькі й десяцькі, судді, скарбники тощо. Ці братства діяли за територіальним принципом, тобто кожне з них об'єднувало кобзарів певного повіту України. Їх місцем зборів служила обрана ними церква, до якої всі члени збиралися у визначені свята. Як у кожному ремеслі, тут теж були свої майстри та учні, які мали бути перейняті від досвідчених співців уміння опановувати таємну мову братства, яка в кобзарів називалась «лебійською». Нею складалися навіть пісні на зразок:

Коби б мені кумси сяна, а до кумси ще тирина

І бутельбух вовчану, каравана чорнобрива.

Переклад

Коли б мені хлібець святий, а до хліба трошки сиру,

А до сиру шклянка пива та дівчина чорнобрива.

У кобзарів існували й свої таємні пісні, зокрема Ф. Лавров загадує пісню про Жвачку (заклинання нечистого) та про таємничий танець: «У незрячих кобзарів та лірників був і свій танець, що звався «лебійська скакомка» (дідівський танець). Він де в чому нагадував український козачок, але виконання цього танцю майже ніхто з сторонніх не бачив, бо він виконувався лише тоді, коли кобзар чи лірник одержував «визвілку». Під час виконання танців

хтось із лірників чи кобзарів неодмінно стояв на варті і пильнував, щоб ніхто сторонній не бачив «лебійської скакомки». Існували у кобзарів і свої засекречені «Устиянські книги», зміст яких не можна було розголошувати під страхом смертної кари.

Тільки осягнувши всі необхідні знання та вміння, можна було отримати «визвілку», тобто своєрідний обряд ініціації, після якого учень мав право самостійного кобзарювання та вступу до кобзарського гурту. У середовищі співців цей ритуал називався «одклінщина». Навчання до нього продовжувалося впродовж трьох, п'яти, а то й більше років.

Таємність інформації, яка передавалася усно, обряди посвяти, ритуальна поведінка тощо уподібнювали ці організації до язичницьких громад жерців. Такими вони були на ранніх стадіях розвитку. Можливо, частково з цим пов'язаний той факт, що до кінця 18 ст. майже не збереглося відомостей про кобзарів. Лише згодом із певною переорієнтацією з'являється більше інформації про лірників та кобзарів. Відомо про кобзаря Рихлівського, на прізвище Бандурка (чи Милий), який назвався «гайдамацьким бандуристом» за участь у народних повстаннях, а також Грицька Кобзаря. Про останнього збереглися свідчення, що він був козаком. Потрапивши з двадцятьма побратимами у полон, він домігся довіри ворогів і був призначений наглядачем. Згодом влаштував втечу козаків, видавши їм турецький одяг, за що йому турки викололи очі. Про нього існують народні легенди, зокрема про вбивство під час гайдамацького повстання та поховання у Канівському лісі.

Славетний фастівський полковник Семен Палій, якого Петро I заслав до Сибіру, навіть у неволі не розлучався з кобзою. Існують також спогади про утримання Петром I незрячих кобзарів Любистка та Ніжевича та однієї кобзарки, ім'я якої невідоме як придворних співців. Згодом Любисткові вдалося втекти з царського двору.

З наступом російського царизму на культуру українського народу кобзарство занепало. Царські власті оголосили кобзу «крамольним» інструментом, полювали на народних співців, ув'язнювали їх, знищуючи інструменти. За архівними документами, виявленими в 19 ст., трьох кобзарів, учасників Коліївщини, було страчено: Прокопа Скрыгу з м. Остапова, Михайла Сокового з с. Шаржиполя, Василя Варченка з м. Звенигородки. Перші два були учасниками збройних повстань.

Про останнього з них записано: «Стратити за те, що він разом з ватажком загону повстанців Ремезою обійшов багато сіл і містечок та гайдамакам на бандурі грав». З цього видно, наскільки важливою була роль кобзарів у формуванні національної свідомості.

Пізніше відомими були імена кобзарів 19 ст., від яких записували думи Цертелєв, Куліш та ін. Серед них Архип Никоненко з м. Оржиці та Андрій Шут з м. Олександрівки на Чернігівщині. Талановитим кобзарем із великим імпровізаторським хистом був Іван Стрічка, від якого у першій половині 19 ст. записано 13 дум. Найпопулярнішим кобзарем того часу був Остап Вересай (Радчишин, учень Семена Кошового), який вирізнявся з-поміж інших дуже багатим репертуаром. Він мандрував по Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, був навіть у Петербурзі та інших містах. Будучи високо інтелігентною людиною, він був знайомий із багатьма видатними діячами (зокрема листувався з Шевченком, який на знак глибокої поваги подарував йому свій «Кобзар» з автографом). Є спогади, що на його виступи у Києві з'їжджалися люди з усієї України. Він був надзвичайно талановитим, неперевершеним виконавцем. Про цю людину існує більше свідчень, оскільки з ним спілкувалися тогочасні етнографи, фольклористи та збирачі народної творчості (у тому числі П. Куліш). Ці записи розширюють знання про кобзарів. Зокрема серед своїх побратимів О. Вересай називає Вербу Данила, Хруща Федора, Ладжу Антона, братів Максима і Сергія, Івана Стрічку та його сина Сакона, Кошця Федора, Яхна Івана. Вересаївська традиція передавалася впродовж кількох поколінь: його учнем був кобзар Кулибаба, у якого вчився Гончаренко, у нього – Горобець, у Горобця – Бідило, а у нього – Гащенко, який теж мав кількох учнів.

Серед кобзарів кінця 19 – початку 20 ст. відомі також імена: Михайло Кравченко, (від якого записував думи на фонограф Ф. Колесса), Петро Древиченко, Павло Гащенко, Терентій Пархоменко, Іван Кучеренко, Іван Нетеса, Григорій Кожушко; та лірників – Самсон Веселий, Іван Зозуля, Ларіон. На початку 20 ст. кобзарів було чимало, вони відігравали значну роль у формуванні політичної думки українського народу, за що їх часто переслідували й знищували.

Кобза – це старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент типу лютневих. Кобзоподібні інструменти існували в Київській Русі, про що свідчать, зокрема, зображення

музикантів на фресках Софіївського собору в Києві. Кобза складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном (спідня), верхньої деки (дейки або верхняк), короткого грифа (ручки), з головкою, що має кілочки для натягування довгих струн. Короткі струни (приструнки) розміщені на правій стороні деки. Округлість корпусу кобзи називається обичайкою (або брянкою), прорізана посередині деки дірка – голосником. Кобза не мала сталої кількості струн. Найдавніша кобза мала три струни, які були розміщені вздовж ручки, пізніше з'явилися приструнки. Кількість струн поступово збільшувалася. Поширення набули кобзи, що мали шість струн і шість приструнків, зустрічалися також кобзи з більшою або меншою кількістю струн

У 80-х роках 16 століття в Україні з'явився досконаліший інструмент – бандура. Бандура – український народний щипковий інструмент – душа українських народних співців. Відома бандура з 15 ст. витіснила кобзу з 18 ст. Виготовляли з верби, груші, горіха та інших дерев.

Сучасна бандура має овальний грушоподібний асиметричний неглибокий корпус з верхньою плоскою декою, коротким грифом, що закінчується головкою з грифа. Праворуч над декою короткі струни – приструнки. У цій конструкції використано будову звукоряду стародавніх гусел – поступове вкорочування струн. Струни бандури сталеві, товщі – обмотані канителлю. Бандура – один із найпоширеніших українських народних інструментів. На ній акомпанують собі бандуристи та кобзарі.

Торбан – це український народний струнний щипковий музичний інструмент. За будовою близький до бандури, та, на відміну від неї, має додаткову голівку для низьких басових струн. На торбані 30 – 40 струн. З першої половини 19 ст. торбан був поширений в Україні, в Польщі, в Росії під назвою «панська бандура». Співаків-торбаністів здебільшого тримали при своїх маєтках багаті шляхтичі (іноді цілі капели, переважно з кріпаків). Серед українських співців – відомі Григорій Відорт та його син Костянтин Відорт.

Священна слобідська земля, де з діда-прадіда жив народ зі своїми звичаями, піснями. За переказами Василини Юхимівни Шахової, жительки с. Петропілля Лозівського району, козаки жили в Орільській паланці, поблизу Петропілля, яке розташоване на берегах мальовничої річечки Орелі. За історичними відомостями,

саме там Диким полем проходив Ігор Святославович зі своїм військом, де багато пізніше бував отаман Іван Сірко.

Історія розвитку співоцтва у Слобідському краї торкається періоду масової колонізації цих земель у 17-18 ст. переселенцями здебільшого з Правобережних районів України. Значну частину перших поселенців склали козаки, які перебували на військовій службі у слобідських полках: Харківському, Охтирському, Сумському, Ізюмському й Острозькому. Разом із іншими культурними уподобаннями козацтва простим селянам передався й смак до козацьких дум, який згодом зробив епічний кобзарський репертуар улюбленим для більшості слобожан. Нерідко запорозькі бандуристи навчали місцевих незрячих грі на кобзах і бандурах і передавали їм свій репертуар.

Серед тих кобзарів, хто свою першу науку здобув у запорожців, були Микола Ригоренко (від безіменного запорожця із Красного Кута) та майбутній цехмайстер Хведір Вовк (від старого січовика Тихона Козира з с. Козирщина). Довгий час серед незрячих співців думи називали лише як «козацькі пісні» та «козацькі псалми».

У «слобідській столиці» – місті Харкові – довгий час був сприятливий ґрунт для повнокровного функціонування співоцтва. Аж до кінця 19 ст. серед постійних мешканців Харкова домінувала українська мова, переважали національний побут і народна звичаєвість. Довгий час і самі кобзарі вважали Харків «вільним городом» – містом, що славалося лояльною губернською адміністрацією й відсутністю поліцейських утисків та гонінь. Ставлення співців до «слобідської столиці» відзначали також дослідники. «В Харькове кобзарей и лирников такое множество, и так часто они теперь шляются (т.е. на следующий год приходят другие), что, кажется, в Полтавской губернии третья часть только будет сравнительна с тем, сколько можно их видеть в Харькове, – писав П. Мартинович. – Они ходят там по дворам; базар не единственный и не лучший их заработок, а по дворам – их в Харькове любят. Один говорил мне слепец: «человек двадцать кажде літо ходить нас». Прихильне ставлення харків'ян до співців відзначає і В.Горленко. «В Харькове слепцов очень любят, – говорить він. – Я такого города не знаю, где бы они так безбоязненно ходили, напротив: даже иногда какое-то приятное впечатление производят» [7].

Ще на початку 20 ст., за визначенням В. Горленка, П. Мартиновича й Г. Ткаченка, співці у Харкові кобзарювали здебільшого по традиційних «співочьких» місцях – біля Університетської, Озерянської і Казанської церков, Бурсацького узвозу, Благовіщенського та Кінного ринків.

До розвитку кобзарства спонукали також реальні соціально-економічні умови, від яких залежав добробут співців. Умови життя слобідського простолюду були значно кращими, ніж в інших губерніях, а закріпачення селянства не було стрімким. Поширилася на Харківщині й манера гри на бандурі обома руками на струнах і приструнках – «зінківська» (від повіту на Полтавщині), особливо зручна для незрячих музикантів.

Наприкінці 19 ст. – початку 20 ст. зрячі аматори переймають від слобідських співців репертуар, виконавську школу гри на бандурі й конструктивні особливості традиційних кобзарських інструментів. Зокрема, на основі способу гри, перейнятого від харківських кобзарів, Г. Хоткевич створює академічний напрямок професійного бандурницького виконавства, названий «харківською школою». Відомий харківський музичний майстер О. Снегірьов на основі взірців традиційних інструментів слобідських співців створив сім'ю модернізованих бандур, пристосованих для «харківського» способу гри.

У середині 19 ст. слобідський кобзарський панотець Хведір Вовк спромігся досягти видатних успіхів у справі скріплення й поширення кобзарства. Зокрема, за його цехмайстерства було здійснено офіційне визнання кобзарських цехів із боку губернських органів влади й тогочасних кримінальних угруповань, а «кобзарські території» розширилися до значних розмірів й об'єднували Харківську, Чернігівську, Полтавську, Катерино-славську, Київську, Волинську, Подільську, Таврійську губернії, Приазов'я, Крим, Воронежчину, Курщину й Білгородщину. На думку співців, у збереженні співочтва навколо слобідського кобзарського центру велике значення відігравала сувора цехова дисципліна й сумлінне дотримання кобзарями сакральних вустинських заповітів. «А кобзарі наші більше збереглися до самої Росії, це в нас на Слобожанщині», – розповідав Петро Древченко. На думку П. Мартиновича, наприкінці 80-х років 19 ст. на Гетьманщині і Слобідщині були сотні співців, а загалом в Україні їх нараховувалося близько 3000.

Отже, Слобідський кобзарський цех, лишаючись одним із наймолодших регіональних об'єднань незрячих співців, під впливом історичних, культурних і соціальних умов у 19-20 ст. став важливим центром утримання й розвитку співоцької традиції на Україні.

За останні роки в українській періодиці було оприлюднено факти про те, що з приходом радянської влади на українських землях велася цілеспрямована ідеологічна боротьба проти народних співців. У перші роки радянської влади було прийнято дві постанови, за якими кобзарі переслідувалися як жебраки, а також заборона національних інструментів кобзи, ліри, бандури. Почалося переслідування й масове знищення носіїв української пам'яті. Найжорстокішою була акція взимку з 1934 на 1935 р. Кобзарів усієї України (337 майстрів) зібрали в Харкові начебто з нагоди кобзарського з'їзду, а потім 239 з них убили за Харковом поблизу Холодної гори, а решту відправили до Москви, звідти – до Сибіру.

В.Ю. Шахова згадує, що у 50-60 рр. 20 ст. із сусіднього села Лигівки Сахновщинського району йшли кобзарі, лірники. Під звуки кобзи, бандури, ліри вони розповідали в селах про славні подвиги Івана Сірка та Богдана Хмельницького. У народі цих кобзарів називали «лигівські старці».

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років 20 ст. в середовищі української інтелігенції відроджується бандурницьке виконавство, принципово зорієнтоване на використання реконструйованого традиційного кобзарського інструментарію, освоєння репертуару, філософії й почасти способу життя мандрівних співців минувшини.

Натхненником подвижників автентичного напряму музикування став київський художник Георгій Ткаченко, який перейняв основи кобзарського мистецтва від харківських співців початку 20 ст. П. Дрвчєнка, С. Пасюги, П. Гащенка та інших.

На основі багатолітніх досліджень Г. Ткаченко зробив креслення найхарактерніших варіантів традиційної (автентичної) бандури, проводив роботу щодо налагодження фабричного виготовлення діатонічних інструментів, поширював рукописні варіанти свого підручника «Основ гри на народній бандурі» й аудіозаписів власного виконавства традиційного кобзарського репертуару. Філософські й мистецькі засади «школи Ткаченка» стали вагомими в світоглядному й професійному формуванні кількох поколінь творчої інтелігенції, спонукали громадськість

Георгій Ткаченко

позбавлятися шаблонних стереотипів щодо кобзарського мистецтва. Серед найвідоміших учнів Г. Ткаченка – бандуристи й майстри інструментів Василь Сніжний, Валентин Нагнибіда, Андрій Кабалюк, Сергій Радько, Микола Будник, Михайло Селівачов, Микола Товкайло, Василь Ходаківський, Віктор Мішалов та інші.

Серед послідовників Георгія Ткаченка виник молодіжний гурт, який очолив майстер музичних інструментів, бандурист і художник Микола Будник. Поступово сформувалося стає коло прихильників етнографічного напрямку кобзарського мистецтва, зросла кількість і самих «традиційників» (так почали називати виконавців на автентичних інструментах). За порівняно короткий період музикування на реконструйованих гусях, кобзах, бандурах, торбанах, лірах засновано ще кілька регіональних об'єднань-цехів. «Кобзарський цех» чітко виокремлює себе з-поміж інших напрямів розвитку народного музикування і не конкурує з професійними бандуристами, що грають на модерних інструментах або використовують старосвітський інструментарій тільки для сценічного виконавства.

Зовнішня колоритна форма сучасного «Кобзарського цеху» хоча й віддалено, але нагадує давнє професійне об'єднання співців. Збережено ієрархічну структуру цеху – все «братство» за звичаєм поділяється на майстрів, підмайстрів і учнів. До цехової громади можуть бути причетними особи без вікового й статевого обмеження, проте, за старовинним забобоном, майстрами-виконавцями вважаються лише чоловіки. Керує цехом обраний загальною радою цехмайстер.

Майстер, який заслужив перед громадою право на навчання учнів, зветься панотцем. У товаристві введено в обіг (за архівними матеріалами) елементи кобзарської обрядовості (наприклад, церемонії «одклінщини», «визвілку», «столового» тощо), культивується створений на основі лексики «лебійської» мови давніх кобзарів специфічний сленг, дотримується своєрідний «кодекс честі». Серед «братчиків» плекаються оригінальні

уявлення, спосіб мислення й особлива «густинська» філософія (назва якої походить від «Вустинських книг»). Соціальний зріз прихильників гри на традиційних інструментах неоднорідний, проте практично всі виконавці мають вищу освіту або навчаються у ВНЗ. Виконуючи заповіді своїх панотців Г. Ткаченка і М. Будника, кобзарське товариство вірить в актуальність епічного надбання в сучасну пору і переконане у важливості своєї місії у віднайденні, реконструкції й уведенні в обіг взірців стародавнього співоцького репертуару.

Започатковані М. Будником майстерні традиційних музичних інструментів стали своєрідними школами-лабораторіями дослідження акустичних властивостей давніх музичних інструментів, відпрацювання технологій їх виготовлення.

У копіткій творчій роботі в майстернях «Кобзарського цеху» ожили реконструйовані крилоподібні та шоломоподібні гусли, половецькі й давньоруські гудки, різновиди української кобзи, бандури, торбана, колісної ліри та інших музичних інструментів минувшини. З іншого боку, відтворена естетика давнього інструментально-вокального виконавства, реконструйований автентичний співоцький репертуар та інструментарій є непересічним мистецьким скарбом, здатним гідно репрезентувати самобутню українську культуру серед культур інших народів.

Проведення оглядів виконавства на старосвітських співоцьких інструментах у Харкові, запровадження окремої номінації виконавства на традиційних кобзарських інструментах у межах Міжнародного конкурсу ім. Г. М. Хоткевича (м. Харків), конкурсу бандуристів ім. Г. Китастого (м. Київ), організація пересувних виставок традиційних музичних інструментів, вечорів кобзарської пісні, концертів виконавців на традиційних кобзарських інструментах, видання компакт-дисків відомих виконавців, і нарешті, запровадження в Харківському державному університеті мистецтв, Харківській академії культури та Київському університеті культури, Стрітівській виконавсько-педагогічній школі курсів факультативного навчання на традиційних кобзах і бандурах дає підстави переконатися в зацікавленості громадськості до мистецького набутку давніх співців та їхніх послідовників. Поступово розширюється й сфера використання автентичного кобзарського інструментарію в різноманітних виконавських формах.

Слобідський кобзарський цех був наймолодшим серед регіональних об'єднань незрячих співців. Під впливом історичних, культурних і соціальних умов у 19-20 ст. він став важливим центром утримання й розвитку виконавської традиції в Україні. Мистецьке надбання харківських незрячих кобзарів (виконавська школа, репертуар, музичні інструменти) стали важливими чинниками формування новітніх виконавських течій світського музикування. Сучасні харківські кобзарі, як і їх однодумці, відмежовують себе від академічного бандурництва. Справжній кобзар має сам собі зробити інструмент, кобзарювати поміж людей та намагатися досягнути спадок співоцької культури. А харківський – ще й грати по-харківськи, використовуючи всі 10 пальців.

Цехмайстер харківського кобзарського цеху К. Черемський, дослідник кобзарства, вважає, що кобзарська традиція дає можливість творчо й духовно реалізуватися, відчувати себе українцем у нашому політично нестабільному світі.

Що стосується Лозівщини, за переказами Н. А. Остапенко, працівника культури із більш ніж 40-річним стажем, у с. Новоіванівці Лозівського р-ну в 70-х роках 20 ст. ще жив кобзар Яценко Данило Матвійович, який, будучи дуже похилого віку, не полишав кобзарство. Грав і співав Д.М. Яценко на фабричній бандурі. У репертуарі митця були пісні на слова Т.Г. Шевченка, українські танкові пісні. Відомостей про останні роки життя Д.М. Яценка не знайдено.

За радянських часів з'явилися фабрики музичних інструментів, де виготовлялися й бандури. Звичайно це були бандури для масового музикування, і щоб стати витвором мистецтва, таким інструментам треба було побувати в руках справжніх майстрів. 1991 року в м. Лозівій було відкрито філіал Харківського училища культури, в якому й зараз викладається клас бандури. Понад 10 років педагогічної праці віддала чудова людина і талановитий учитель по класу бандури Маркова Лариса Миколаївна. Нині при училищі діє й музична дитяча школа, де клас бандури веде Радиш Оксана Віталіївна. Із 8-річного віку діти лозівчан мають можливість оволодівати популярним музичним інструментом. З 2004 року філіал став самостійним навчальним закладом I рівня акредитації завдяки наполегливій праці колективу під керівництвом директора, заслуженого працівника культури України Чурилова Василя Івановича.

Отже, в Україні живе й розвивається бандурне мистецтво за двома напрямками: академічна й народна бандура. Вони не конкурують, а доповнюють один одного, збагачують пісенні й інструментальні традиції Слобідського краю.

Література

1. Бандура: Музично – літературний журнал. – Нью-Йорк.: Школа кобзарського мистецтва. – 2002. – № 77 – 78 с.
2. Григор'єв – Наш. Історія України в народних думках та піснях. – К., 1993. – 210 с.
3. Лановик З. Б., Лановик М. Б. Українська усна народна творчість: Підручник. – К.: Знання – Прес, 2001. – 591 с.
4. Литвин М. С. Струни золотії. – К.: Веселка, 1994. – 220 с.
5. Лозко Л. С. Українське народознавство. – К., 1995.
6. Українська та зарубіжна культура / За заг. ред. В. Т. Жежеруна, В.Г. Рибалки. – Х.: ТАЛ Слобожанщина, 2003. – 630 с.
7. Черемський К. Шлях звичаю. – Х., 2002. – 446 с.
8. Черемський К. Сучасні форми музикування на співоцьких інструментах // Культура України. Зб. наукових праць. – Х. – 2004, № 14, с.200 – 206
9. Шевчун В. А. Петропільчанка – перлина Слобідського краю. – Х.: МАН, 2005. – 30 с.
10. Шевчун В. А. Пісня вчить, як на світі жить. – Х.: МАН, 2006. – 30 с.

Максим Марченко,
учень 6 класу Харківської ЗОШ
I-III ступенів № 151 Харківської
міської ради Харківської обл.
Керівник – **І.В. Чекмарьова**

НАБІЙКА

Однією з найцікавіших галузей української народної творчості є декоративно-орнаментальне мистецтво вибійки. Вибійка (вибиванка, набійка, друкованиця) – це тканина з візерунками, нанесеними за допомогою різьблених дощок (форм-печаток). Дослідники вибійки часто називають її народною графікою [1; 2].

Ще в первісні часи людина приглядалася до слідів різних тварин, відбитків своїх ніг, рук, а особливо пальців, і дійшла висновку, що можна вирізувати певні лінії на дереві й відбивати їх на тканині.

Очевидно, що мистецтво прикрашати тканини прийшло на зміну мистецтву прикрашати себе. Татування тіла змінилося розмальовуванням одягу, що з часом видозмінювалося та вдосконалювалося.

Батьківщиною набійки вважають Індію, оскільки в цій країні оздоблення тканини досягло високого рівня досконалості завдяки сприятливим умовам розвитку. Розмаїття барвників та добре налагоджене виробництво бавовни, замкнутість країни з її поділом на касти, серед яких була й каста фарбувальників – все це робить Індію класичною країною вибійчаної справи.

Поширюючись в різні країни, мистецтво прикрашати тканини досягло Фінікії, де у 12 ст. до н.е. було винайдено червону фарбу – пурпур. У той час вона була тьмяною і мала декілька відтінків від кольору запеклої крові до блакитнувато-фіолетового. Пурпур був надзвичайно стійкою барвою. За словами Плутарха, одяг Дарія Гістаспа, взята при підкоренні Суз (біля 500 років до н. е.), не змінила свого кольору, пролежавши у коморах замку біля 190 років. Із Фінікії кольорові тканини поширилися до сусідньої Палестини, про що згадується у Біблії.

Геродот зазначає, що жителі Каспійського узбережжя зображували на своїй одязі різних тварин досить стійкими

фарбами. Особливого розвитку це мистецтво набуло в Єгипті. Там цехи фарбувальників займали цілі квартали. Описання виробництва зустрічається в найдавніших папірусах. За свідченням Плінія, єгиптяни розміщували на білій тканині речовини, які при фарбуванні давали різні кольорові поєднання. До таких речовин належить, наприклад, оцтово-глиноземна сіль, яку вони виготовляли, розчиняючи у кислому сокові пальмових дерев жирну глину, насичуючи цей розчин содою [7, с. 8].

Культура оздоблення тканин у Греції простіша й суворіша. На фрагментах розписних ваз видно, що одяга жителів цієї країни позбавлена яскравих прикрас. Набагато більшого поширення мистецтво декорування тканини набуло у римлян. Там існував особливий цех фарбувальників, які зберігали численні секрети свого виробництва, що не підлягали розголошенню. Самі секрети не дійшли до нашого часу, хоча речовини для нанесення фарб відомі. Це були: корінь алькони, орсель, морена, вайда, горішки, гранатова шкірка, один з видів єгипетської акації, із солей – залізний та мідний купорос і природний галун.

Захват Римською імперією малоазійських провінцій надав мистецтву оздоблення тканин нових форм, розвиток яких бачимо в епоху Візантії. Зразки тканин того часу збереглися у ризницях Західної Європи.

На зміну пишній Візантії прийшло романське мистецтво, що залишило багато тканин з орнаментами тварин. То був так званий тетралогічний або звіриний стиль. Тканини того часу набивалися не тільки одними барвами, а також розчинами золота та срібла [7, с.9].

Епоха Відродження в Італії була пов'язана з розвитком ремесел. У самій лише Флоренції наприкінці 14 ст. було близько 200 красилень. У Францію мистецтво «виготовлення індійських тканин» потрапило з Ост-Індійських колоній. Ревниво оберігаючи таємницю цієї справи, Франція була центром набивного виробництва аж до 1685 р. Пізніше ремісники-гугеноти, які вимушені були виїхати до сусідніх країн, поширили там виробництво набійчатих тканин.

Єдиним способом нанесення візерунків на тканину до 1735 року була ручна вибійка. Та повільність цього способу привела до різноманітних вдосконалень, у результаті чого з'явилася машина з рельєфними набивними формами. Перша така машина відома під назвою «Пломбіни» (Франція, 1800-1805 роки). Пізніше

француз Перро в Руані винайшов нову, набагато складнішу машину, яка в свою чергу ще багато разів вдосконалювалася [7, с. 13].

На території Київської Русі вибійка була відома з 11-12 ст. Її зразки, знайдені 1902 року професором Самоквасовим у розкопаних ним слов'янських курганах біля с. Левинки колишнього Стародубського повіту на Чернігівщині. Фрагменти тканини дали можливість реконструювати композицію у вигляді орнаментальних кіл. Схожа композиція була поширена в Україні аж до 19 ст.

Рис.1. Зразки вибійки по полотну 19 ст., а – для спідниць, б – для одягу (Львівський музей етнографії і художньої промисловості АН УРСР) [8, с. ХСVIII, 257].

Найбільше зразків вибійки збереглося з 17-19 ст. Про широке використання таких тканин згадують численні описи та реєстри майна козацької старшини. З них виготовляли предмети посагу, ними оббивали меблі, стіни, торгували на базарах та ярмарках, закупували про запас. Так, серед боргів стародубського полковника М. Миколашевського купцю Семену Чернігівцю є борг за 16 ліктів вибійки [4, с. 44].

Значна кількість різноманітних вибіжок та дощок у музейних збірниках свідчить про її популярність серед різних верств населення. Підтвердженням цього є і Харківський історичний музей (ХІМ), у якому зберігається 5 дощок та понад 30 зразків тканини.

Майстрів, які прикрашали тканини різними візерунками, відповідно їх фарбували, у 15 ст. у центральних областях України називали вибійниками, а в західних — друкарями, малярами,

димкарями тощо. У Росії майстрів вибійки, через те, що там для кращого відпечатку узору на тканині застосовували ще дерев'яний молоток (киянку, киянок), називали «колотильщиками».

Основні матеріали для вибійок – тканини (ляляні, бавовняні, шовкові, вовняні), вибивні дошки й фарби. Важливе значення мають якість підготовленого полотна, орнамент вибивних дошок, колір барвників. Полотна для вибійок добирали гладенького ткання, поливали їх водою, рівно розгладжували. Дуже тонкі полотна інколи змочували розведеним тваринним леем.

а

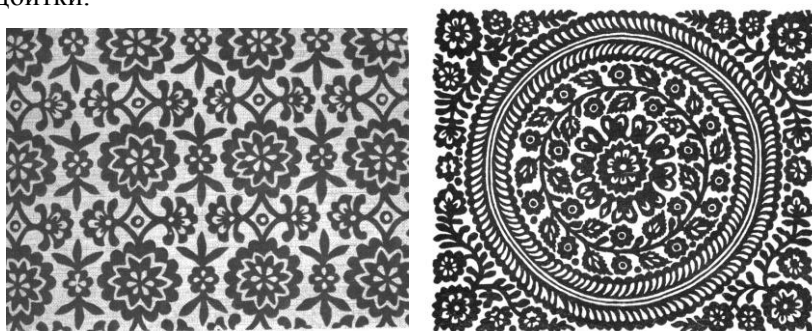
б

Рис.2. Зразки вибійки по полотну, а – с. Калинівка Харківської обл. 18-19 ст. (Полтавський державний художній музей), б – декоративна тканина в Полтавській, Чернігівській обл. 18-19 ст. (Київський державний музей українського мистецтва) [8, с. CVI, 258].

Вибивні дошки виготовляли різьбярі з грушевого або липового дерева. Орнамент на них спочатку малювали олівцем, а потім вирізували ножом. За формою дошки можна поділити на три групи. До першої належать дошки прямокутної форми з одним великим візерунком або кількома дрібнішими, що рівномірно повторюються – рапорти. Такими дошками працювали в кілька прийомів: спочатку вибивали одну частину полотна, потім другу і т. д. Наступна група – це дошки, які своєю шириною і довжиною відповідають розмірам полотна. За один прийом виготовляли вибійки відповідного призначення. Третя група — квадратні дошки для вибивання орнаменту на хустинах.

Фарби для вибійок виготовляли передусім з природних барвників, наприклад, чорного кольору – із сажі хвойних дерев,

червоного – з комашок червцю, синього – із суміші індиго і свинцевого білила, коричневого – із суміші вохри та свинцю. Фарби розтирали на лляній олії, а потім варили. Відомі різні рецепти виготовлення фарб та їх варіння. Добре виварена фарба не залишала на полотні жирних плям, давала чисті орнаментальні відбитки.

а

б

Рис.3. Зразки вибійки на полотні 18-19 ст.: а – орнамент килимового характеру для одягу й наволочок з Борисполя Київської обл., б – рослинний орнамент для наволочок з Чернігівської обл. (Київський державний музей українського мистецтва) [8, с. СІ, 257; с. СVІІ, 258].

За технікою виготовлення виділяються вибійки верхнього вибивання; з надруками (ясна фарба на темному тлі); кубового (резервного) вибивання [1, 45].

Техніка верхнього вибивання найбільш поширена в Україні. Основні й допоміжні знаряддя праці для верхнього вибивання: набір орнаментальних дощок; шкіряні подушки, прибиті на дощечки з держакон, або квачі, слугували для нанесення фарби на дошку; дерев'яний валок для притискування полотна до дошки; камінь для розтирання фарби; горщики для варіння оліфи й фарб тощо.

Полотно розстелюють і закріплюють на спеціальному столі з м'яким підстеленням. Підготовлену фарбу наносять на вирізьблену дошку й кладуть її на полотно. Зверху дошку прибивають, щоб фарба краще відбилася на тканині. Після нанесення орнаменту дошки знімали й просушували тканину. Щоб отримати дво-

трикольорову вибірку, використовували окрему дошку для кожного кольору. Спочатку на полотно наносили один колір, просушували його, а потім, по черзі інші кольори. Часто на один колір відбивали інші кольорові відтінки.

Техніка кубового (резервного) вибивання полягає в тому, що орнамент наноситься з вибивної дошки не фарбою, а спеціально підготовленим розчином вапна, воску. Після цього тканину фарбували у великих бочках (кубах). Фон тканин фарбувався, а орнамент вкритий воском (вапном), залишався нефарбованим. Потім тканину вимочували («відквашували») у розчинах, знімали вапно чи віск, висушували й випрасовували. Так одержували вибірку із забарвленим тлом, на якому виступали орнаментальні мотиви природного полотна.

Техніки часто комбінували, наприклад, резервне і зверхне вибивання, що збагачувало орнаментальні й кольорові якості тканини.

З усього розмаїття геометричних і геометризваних мотивів переважають «звізди», «грибочки», «дороги», а з рослинних – «галузки», «ружі», «огірки», «маки» тощо.

Вироблені чіткі системи розташування орнаментальних мотивів у відповідних композиціях. У фондах музеїв найчастіше зустрічаються вибірки 18-19 століть із стрічковими, сітчастими, концентричними, букетними композиціями.

Стрічкові композиції утворені передусім із дрібних орнаментальних мотивів – «кружалець», «сосонок», квадратиків, ромбів. Варіантність таких композицій залежить від орнаментальних мотивів та їхньої кількості в одному рапорті, а ритмічність – від ширини стрічки, розмірів використаних мотивів, характеру їх трактування, введення додаткових елементів. Стрічкові композиції збагачували введенням прямих або хвилястих, інколи зубчастих ліній паралельного спрямування (між орнаментальними рядами). У таких композиціях розроблена система симетричного розташування паралельних смуг вертикального спрямування двох типів окремих орнаментальних мотивів і суцільних прямих або хвилястих ліній [1, с. 46]. Поширення вибірки із сітчастими композиціями, в яких орнаментальні мотиви вписувалися в прямокутник або діагональну

сітку. Є різні варіанти нахилу сіток і розміщення мотивів – у межах кожного віконця, місцях перехрещення ліній тощо.

Концентричні композиції використовувалися переважно у вибійках хустин.

За кольором вибійки поділяються на двоколірні та багатоколірні. За функціональним призначенням виділяються вибійки одягового та інтер'єрного призначення [1, с. 47].

Вибійка одягових тканин – найоб'ємніша типологічна група виробів. Це вибійчані спідниці – димки, мальованки, друкавиці; кабати – плечовий одяг з розміщенням вибійчатого орнаменту на полах або всій площині, рукавах, спинках; чоловічі штани – переважно із стрічковими геометричними мотивами; хустини.

Вибійка хустин посідала чільне місце. Часто на центральній площині хустини розташовували кругові, складні променисті композиції, які облямовувалися каймою. У кожній хустині були дві різні композиції: концентрична або сітчаста на центральному полі й стрічкова по каймі. На центральному полі хустин у шаховому порядку розміщували дрібні квіточки, ягідки, «турецькі листочки», «огірки» тощо, а на широкій каймі – великі квіти й листя, що за формою й стилем виконання нагадували мотиви центрального поля.

Рідше для орнаментування середини поля хустин використовували центрально-променисту композицію. Тоді на радіальних променях вибивали квіткові мотиви. Обом типам композицій притаманні легкість та гармонійність орнаменталізації центрального поля, кайми, вдало знайдені та добре врівноважені пропорції квітів. Контур квітів легко окреслений червоним кольором, листочки – зеленим, а гілочки – коричневим. М'яке тонування кольорів створює відповідний ритм. Колір не порушує, а оживляє орнаментальні мотиви.

Вибійка інтер'єрного призначення об'єднує різні вироби: скатертини, рушники, покривала. Здавна виготовляли колтрини (шпалери) – лляні або бавовняні полотна для оббивання стін. Кольорове рішення вибілок інтер'єрних тканин передбачає переважно поєднання одноколірних орнаментальних мотивів (синіх, коричневих, червоних) з білим тлом. Орнамент завжди узгоджується із тлом.

У скатертин орнамент переважно на каймі, рідше посередині в ряд вибиті круги, розетки. У центральних областях України, як унікальне художнє явище, виділяються вибійчані рушники. Візерунки у суцільно заповнених краях можуть розташовуватися у стрічковому горизонтальному плані або мотиви – вертикально спрямовуватися до центру. Орнаментальні мотиви можуть також оздоблювати кайму з чотирьох боків.

Цікаво було б розглянути один із рушників, що зберігається в ХІМ. Поширена на Україні у 18 та 19 ст. ідея орнаменту – птахи серед рослин – дає підстави переконатися у давньому походженні рушника. Посередині витвору симетрично розташовано дерево життя. Разом із двома голубами зверху воно дає нам підставу думати, що рушник готували для посагу. Із боків кайму оздоблює порівняно нескладний сітчастий візерунок. Знизу на каймі набитий більш складний і відповідний до основного узору орнамент у вигляді перев'язаних китиць.

Окрім вибійних рушників, широким попитом користувалися також і вибійчана одежа. Підтверджують це й експонати Харківського історичного музею. Наявність такого одягу на Харківщині серед національного одягу України вже говорить про популярність набійки в усіх регіонах країни. Окрім цього, такі штани, які оздоблені на вигляд нескладним візерунком, виконаним синьо-зеленою фарбою, та зразки тканин, з яких вони зроблені, зустрічалися не в одному музеї України, і навіть за кордоном. Зокрема, кольоровий орнамент плаття – червоне на чорному — був дуже популярним у 19 – на початку 20 ст. Не говорячи вже про загадковий орнамент, навіяний західними мотивами «тонесеньких стеблин», який, можливо, виконувався всього декількома невеличкими набивними дошками.

До того ж популярність вибійки зумовлюється й відносно невеликою ціною виробників – такий одяг могли придбати ті, кому матеріально була недоступна вишивана одежа.

Орнамент вибійки залежить від двох типів різьблених дощок. Перший – з вибраним тлом, другий – з орнаментом. ХІМ містить такі приклади. Для першого типу підходить дошка з зображенням рослинних мотивів. Як ми бачимо, тут вибраний фон узору, а орнамент залишився випуклим, забезпечуючи тим самим набивання тієї фарби, яку ми нанесемо на дошку.

Дошка з сітчастим квадратним візерунком у шаховому розташуванні є другим типом дощок. Тут орнамент врізується в глибину, а тло забезпечує колір виробу. Колір орнаменту створюється кольором тканини.

До речі, цікаве в цих дошках те, що вони зроблені не з однієї цільної деревини, а з декількох збитих разом дощок. У такому разі відстань між дошками намагаються зменшити до мінімуму. Але це все одно інколи призводило до появи на тканині невідбитої малопомітної білої лінії серед орнаменту. А якщо вона була сильно помітна, її просто замальовували вручну, домальовуючи орнамент.

а

б

Рис. 4. Вибійка з птахами: а – по полотну з Борисполя Київської обл. 18-20 ст. (Київський державний музей українського мистецтва) [8, с. СІ, 257]; б – дошка для вибійки, зроблена нами.

Усі засоби технічного й художнього вирішення вибійки можна застосовувати в сучасних домашніх умовах. Для цього насамперед потрібно добре випрати бавовняне чи льяне полотно.

Далі готують барвники, видаливши зайвий жир з олійних фарб. Вирізають орнаментальні мотиви на дошках, обережно

вибравши фонову частину (орнаментальна частина виступає). Для дощок використовують добре просушену деревину. Вибійку виконують на столі, на який для пружності набивають шар товстого сукна. Це поліпшує якість вибійки – рівномірно віддруковується фарба на тканині. Тканину закріплюють на площині столу. Потім намічають олівцем схему орнаментальних мотивів і за цією схемою накладають дошку з барвником, міцно притискуючи [3, с. 68].

Для нанесення візерунків застосовують одну різьблену дошку, а для більш складних композицій – дві-три дошки з різними елементами. У техніці такої ручної вибійки можна виконати різноманітні вироби для прикрашання інтер'єру й декорування одягу. Ці вироби насамперед цікаві своєю індивідуальністю. До того ж вибіюку можна робити не лише штампами з дерева, а також із інших матеріалів. Наприклад, можна набивати, роблячи мініатюрні візерунки на штампах з картоплі. І робити це можна не лише на тканині, а й на папері. Значно складніший спосіб – вирізувати й наклеювати узор на картон. Класичний вид такої вибійки – набивання орнаменту із заліза на підготовлену дерев'яну дошку.

Народна вибійка виключно була полотняною, з орнаментами, вибитими олійною чорною або синьою фарбою, інколи – чорною та оранжевою. Техніку запарної вибійки водяними фарбами впроваджували на приватних підприємствах з другої половини 17 ст. Переважна більшість орнаментів мають геометричний характер, у 17 – на початку 20 ст. поширений був також рослинний та змішаний. Основною особливістю української вибійки, інколи за орнаментикою дуже схожою з російською, є вибивання орнаменту на чистому тлі тканини, в той час як російські майстри вкривали тло фарбою, а орнамент утворювався кольором тканини.

У наш час, коли маємо вдосталь різного гатунку тканини з друкованим орнаментом, ручна вибійка втратила свою актуальність. Однак, її могли б використовувати майстри народної творчості при створенні декоративних тканин – рушників, килимів, серветок, скатерок, панно, спираючись на давні традиції та по-сучасному переосмислюючи композиційні форми.

До учнівського фестивалю традиційної народної культури «Крокове коло» ми спробували відтворити орнамент набійки, для чого автор статті різьбленням зробив орнамент на дошках (рис. 5).

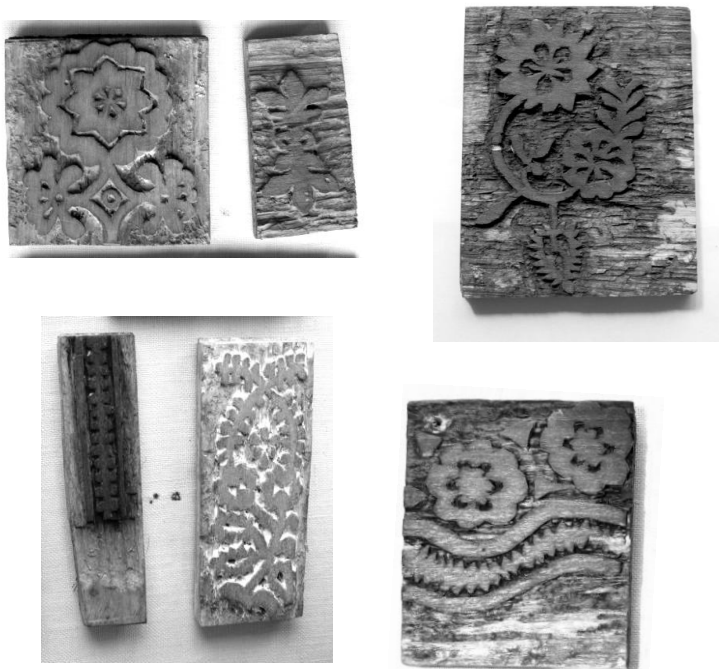

Рис. 5. Дошки для набійки, зроблені автором статті.

Література

1. Антонович Є., Захарчук-Чурай Р., Станкевич М. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів, 1992.
2. Дзугаєв В. Орнамент української вибійки. — К., 1950.
3. Ісупова Н., Гура Л., Жоголь Л. Прикрась свій дім. — К., 1998.
4. Зайченко В. Українська вибійка — Народне мистецтво. — 2001. — № 3-4.
5. Нестеренко П. Українська народна тканина. — К.: Народне мистецтво. — 2002. — № 3.
6. Семчишин О. Традиції і час. — Народне мистецтво. — 2000. — №1
7. Соболевъ Н. Набойка въ России. — М., 1912.
8. Українське народне декоративне мистецтво. Декоративні тканини: Альбом / За ред. В.Г. Заболотного, В.І. Касіяна, Є.І. Катоніна, Н.Д. Манучарової. — К.: Держ. вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1956. — 266.

Ольга Лукавенко,
учениця 10 класу Харківської ЗОШ
I-III ступенів № 151 Харківської
міської ради Харківської обл.
Керівник – **І.В. Чекмарьова**

ЯЄЧКО РОЗМАЛЬОВАНЕ

*Яєчко розмальоване, барвисте,
Ним тішиться і старець, і дитя,
Творіння людських рук, святе і чисте,
Маленький символ нашого життя.*

В останні роки в Україні значного поширення набув звичай виготовлення писанок. З одного боку, це – позитивне явище, а з іншого – воно не позбавлено недоліків, які полягають у тому, що звичай поширюється, як модна тенденція, без розуміння символіки писанкарства, важливості збереження традицій. Тому це мистецтво іноді перетворюється на бездушне ремесло. Нині вже багато людей знають про існування писанок, зберігають їх у своїй оселі. Але дуже мало з них розуміють мистецьке значення писанки, її етнографію.

За народними віруваннями, писанка має магічну силу: можевилікувати, може допомогти людині здійснити свої бажання.

«Дивні, чудові, прекрасні, чарівні, надзвичайні, це справжні символи України...». Саме так висловлюються люди, коли бачать весняно-великодні писанки, розписані нами під керівництвом І.В. Чекмарьової.

Кожний предмет народного мистецтва поряд із практичним використанням в обряді відіграв роль знака соціальних відносин, оскільки уособлював єдність символічного й практичного змісту. Саме у традиційному фольклорному середовищі предмети завжди мають суть знаків, а знаки – суть предметів. Образно-символічний статус зумовлюється їх функціональним призначенням у семантичній системі свята чи обряду. При включенні в цю систему вони функціонують як «знаки», обрядові символи з певною семантикою, без неї – позбавляються цього символічного змісту, перетворюючись на звичайні ужиткові вироби... Писанка позначена найвищим семантичним статусом, в ній знаковість є символікою

оновлення життя, яка виражена максимально, а утилітарність – мінімально.

Символічне значення писанки складається з двох складових:

1. Із значення самого яйця, в якому є живий зародок півня (сонячної птиці).
2. Із значення написаних на ньому символічних знаків (орнаменту) [4, с.7].

Орнаменти на писанках відомі ще в дохристиянські часи не тільки в Україні знаки: свастика, тригвер, розетка, меандр тощо. Вони зустрічаються у вишивці, тканні, різьбленні, куванні. Такий знак, нанесений на ужиткову річ чи житло, стає вже талісманом, служить захистом, оберегом. Тому ще й донині в тих селах, де писанки писалися безперервно, вони вважаються в народі універсальними талісманами, які охороняють здоров'я людини, її житло від грому, вогню й інших негараздів. На Великдень згідно з давньою традицією прийнято дарувати писанки й бажати один одному щастя й здоров'я.

Спробуємо пов'язати значення деяких знаків писанкових орнаментів з міфологічними уявленнями наших пращурів, що містять казки й легенди України, подані О.В. Бабченко [1].

Символіка кольорів

На високій горі курочка знесла яйце. Воно було гарним, біленьким, раділо від того, що з'явилося на світ і вирішило трохи помандрувати. Скотилося воно з гори й покотилося стежкою. І ось зустріло наше яечко на своєму шляху село. У ньому жили добрі, працелюбні люди. Вони вирощували жито, пшеницю й всяку пашницю, а біля будинків цілий рік буяли сади.

Колись люди були там щасливі. Але їхньому щастю позаздрив злий чаклун, який жив край села у темному будинку. Він не вмів усміхатися, ніколи не радів, а на його полі ніколи не було доброго врожаю. Чаклун промовив закляття, і на село впала темрява. У садах почали сохнути дерева, а на полях зав'яла пшениця. Селяни здолали хвороби, вони забули, що таке радість, усмішка. Довго тривало те лихо.

Але ось до села завітав мандрівник-мудрець. Він ужахнувся від того, що побачив, і вирішив допомогти людям. Мандрівник заходив до кожної оселі й дарував фарби – жовту, червону, блакитну та зелену. При цьому він казав: «Згадайте якого кольору небо – цей колір подарує вам здоров'я, колір ружі подарує радість

і любов, колір сонця – добрий урожай, а колір весняного поля допоможе відродженню природи. А згадати вам усе це допоможе те, з чого народжується життя».

Довгий час селяни не могли зрозуміти, що їм зможе допомогти, аж поки не побачили, як з яєчка вилупилося маленьке курча. Тоді зібрали всі яєчка, пофарбували їх у жовтий, зелений, червоний, блакитний кольори, вийшли за село й почали співати. Відразу небо стало ясным, на полях піднялася пшениця, розквітли сади, а люди всміхалися та раділи. Чари чаклуна розвіялися, і вони вирішили фарбувати яєчка кожної весни.

Яєчко продовжило мандрувати, щоб допомагати всім, хто його потребує.

Символи, що сприяють багатому врожаю

Одного разу завітало яйце в село, в якому чомусь було дуже тихо та сумно. Воно запитало дерева, що понуро стояло над незасохлим джерельцем: «Що сталося?» Важко зітхнуло дерево й промовило: «Уже півроку, як нашу землю покинула радість. Наше село оминають дощі. Вітри видувають насіння з землі. А сонце палить так, що висохли і річка, і джерела, навіть уночі дуже спекотно. Люди довго намагалися зарадити лиху, все сіяли та сіяли нове насіння, та марно... Сходи були кволими та безсилимими, а все, що залишилося з минулих урожаїв, віддають дітям. Але що буде далі?» Знову зітхнуло дерево й ще більше похилилося. Сумно стало яєчку від такої розповіді. Вирішило воно негайно допомогти. В одному маленькому дворикі в піску гралися діти. Вони були тихі й невеселі. Яйце покотилося до них і почало качатися по піску. Здивовані дітки побачили, що після яєчка залишився слід, схожий на ромб. Потім воно почало підскакувати. І в центрі ромба з'явилися великі крапки. Яєчко покотилося ще раз, залишаючи на піску довгу пряму лінію, і завершило малюнок короткими відростками від тієї лінії. Лінія стала схожа на грабельки, що стояли біля клуні.

Діти повеселіли і почали малювати на піску ті самі знаки. І сталося диво. Загримів грім, насунули темні хмари, пішов рясний дощ. Дерево розпрямило своє гілля, джерельце наповнилося водою, а на грядках почали проколюватися паростки. З хат повибігали здивовані люди, вони раділи й танцювали під дощем.

Діти розповіли батькам, що сталося, показали їм яйце. Усі були дуже йому вдячні!

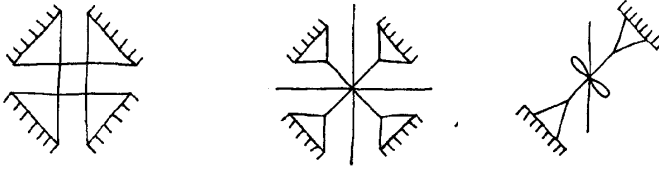

Рис. 1. «Грабельки» – символ дощу

Один чоловік узяв яечко, відніс додому й намалював на ньому ті ж знаки, що були на піску. Ромб – то сила землі, крапки – насіння, а грабельки – символ дощу. Наше яечко стало таким гарним! Задоволене яечко тим, що стало писанкою, помандрувало далі.

Схожу історію почула я в с. Космачі, що на Івано-Франківщині, від Дмитра Походжука. На той час я перебувала там у «Школі традиційного народного мистецтва імені Василя Могура».

Дмитро Походжук – журналіст і поет, філософ і романтик, та насамперед людина, яка має золоті руки.

Неймовірними є його вишиті рушники, скатертини, сорочки та дивовижні писанки. Казкові й незабутні пейзажі Карпатського краю та доброзичлива щирість українського народу, саме вони сприяли тому, щоб Україна мала такого чудового майстра.

На рахунку Дмитра Походжука за 20 років понад 50 персональних виставок. І не лише в Україні, а й у країнах Прибалтики, Середньої Азії, в містах Англії, Шотландії, Франції, Німеччини, Польщі. І за кожною такою виставкою подвижницька праця з пропаганди в далеких світах нашого українського мистецтва, нові знайомства з унікальними людьми. З деякими зав'язуються такі міцні й тривалі стосунки, що стають відправними точками до якихось нових досягнень і злетів...

Одного разу пана Дмитра запросив до міста Леон, що

Рис. 2. Дмитро Походжук з писанками

у Франції, П'єр Реві. Після знайомства з творчістю Д. Пожоджука на виставці всі присутні були запрошені за місто на дачу Реві.

У цей час у Франції була велика посуха, і вся природа потерпала від цього. У приватній бесіді господар звернувся до пана Дмитра з цією проблемою. Д. Пожоджук розповів про писанкові символи і намалював на землі «грабельки»...

Через кілька годин насунули хмари, й почався довгоочікуваний дощ.

Дмитро Пожоджук не лише в Леоні, а й у всій Франції прославився як неймовірний мольфар («хмарогонитель»). Чутка про нього облетіла всю країну. Телебачення, радіомовлення, усюди тільки й мови про українського майстра. Цей збіг обставин ще більше підкреслив магічну силу українських писанкових орнаментів (2).

Символіка здоров'я та довголіття

А в цей час наша писанка побувала в наступному селі. Вона здивувалася тому, що побачила. І дорослі, і діти весело всміхалися, сади і поля зеленіли, достигали овочі і фрукти. Люди з радістю працювали біля своїх садиб. А їхні хатиночки милували око квітками та півниками на стінах. На призьбах сиділи діти. У всьому відчувався такий спокій і щастя, що забувалося все погане і зле.

В одному дворі серед курей гордо походжав півень. Писанка підкотилася до нього і запитала: «У чому причина такої радості і щастя?» – Півень глянув на неї з гори і розповів: «У нашому селі завжди жили працьовиті люди, завжди панували любов і спокій. Добро, злагода, любов стали традицією. А ще з давніх-давен наші селянки розмальовували писанки. На них вони зображували знаки-символи здоров'я та довголіття. Щоб ніхто не хворів, на яечках малюють сонечко, ружу, рибку, оленя.

Рис. 3. Писанка з «грабельками»
Дмитра Пожоджука

А безконечник сприяє тому, щоб наші люди жили довго, щоб нещастя не приходили до них і щоб у пасічників був гарний медозбір. У кожному домі розписують і зберігають писанки.

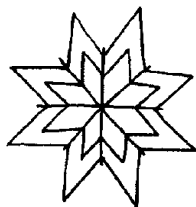
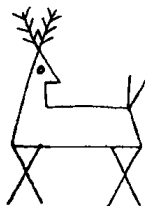
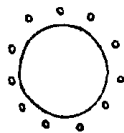
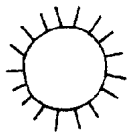

Рис. 5. Писанкові символи родючості

А за тим, щоб завжди були яєчка, слідкуємо ми – півні». І півень знову гордо почав похід серед курей.

Ось таке щасливе місце зустріла наша писанка на своєму шляху. Попрощавшись із півнем, вона весело покотилася далі зеленими луками.

Символи, що лікують

Не встигла писанка відкотитися від села, коли її наздогнала дівчинка. «Я чула, як ти розмовляла з півнем, і хочу тобі дещо розповісти, – промовила вона. Одного разу я захворіла, бо довго гралася під дощем. Моя бабуся, яка багато знає і вміє, узялася мене лікувати. Вона частувала мене медом і відваром з гілочок сосни. Я дуже швидко видужала. Бабуся розповіла мені про трави, які лікують, і навчила мене зображувати їх на писанках. Тепер я малюю на писанках соняшник, гілочки сосни та верби. Такі писанки теж допомагають одужати. Я хочу, щоб ти розповіла про це всім добрим людям і щоб вони не хворіли, а якщо вже таке сталося, то щоб знали, яквилікуватися». На цьому дівчинка попрощалася з писанкою і повернулася додому.

У писанковій орнаментатії існує група писанок, у назвах символів яких згадуються тварини: «півники», «качині лапки», «баранячі роги», «вовчі зуби», «ведмежі лапки».

Виявляється, що назви цих писанок відповідають народним

назвам деяких лікарських рослин. Наприклад, рослину Петрів хрест називають «вовчі зуби», «баранячі роги», «юрник». Народні назви первоцвіту лікарського: «сорочі лапки», «баранчики», «баранці». «Куряча лапка» – це назва лікарської рослини жовтцю їдкою, а «гребінці» – аруму плямистого.

У давнину писанкарі були ще й народними цілителями. Не дивно, що цілющі властивості багатьох рослин, які використовувалися в народній медицині, знайшли своє відображення у писанкових орнаментах. Проте, властивості рослин, їхня дія приховувалася за простими, звичними назвами. Отже, писанка, що мала назву лікарської рослини, набувала її сили [3, с. 86-87]. Уважали, що й форма яйця має лікувальні властивості.

Ще одним символом, що сприяє здоров'ю, є зображення на писанці риби. Людині, яка хворіє, дарували писанку з зображенням риби і бажали швидкого одужання. Людям, що мають серцево-судинні захворювання такі, як, наприклад, артеріальна гіпертонія «показана» писанка з зображенням риби синього кольору.

А. Шкарбан, дослідник народної медицини України, має свою теорію про лікувальну силу яйця, що виклав у роботі «Яйце цілює» [7]. Нижче наведені рецепти з його праці.

Яйце може зняти опік. Для цього необхідно виконати такі дії:

1. Жовток яйця смажити на олії до коричневого кольору. Після цього перецідити – отримаємо мазь від опіків.
2. Інший спосіб: жовток яйця пересмажують, перетирають і присипають обпечене місце.

Лікує яйце і хвороби кишечника в дітей. Для цього беруть одну склянку насіння льону на один літр води. Кип'ятять 20 хвилин. Додають 200 г меду та 200 г масла коров'ячого, кип'ятять ще 20 хвилин. Додають 6 жовтків і знову кип'ятять. Цю суміш намазують на хліб і дають їсти хворим дітям. Якщо пити натщесерце по два курячих яйця тривалий час, можна вилікувати хронічний кашель.

Яйце також має силу вилікувати таке розповсюджене захворювання, як туберкульоз. Для цього треба потовкти шкаралупу одного яйця, додати порошок стокротки – перемішати. Уживати порошок та запивати водою чи молоком [7].

Дмитро Пожоджук дав такі поради:

1. Якщо писанку поставити в спальню, то вона створює добру енергетику та є бар'єром для хвороб.

2. Писанкою можна зняти біль у спині та головний біль. Для цього лишень по колу качати писанкою по місцю болю, як кажуть в народі «викачувати» хворобу (2).

Рис. 6. Кішук П.С. з с. Космача

Кішук Параска Семенівна з с. Космача розповіла таке: *«Якщо корова має здуття, то треба дві старі писанки розбити в склянку, додати соди і дати випити хворій корові (1)»*

Символи, які сприяють народженню дітей

Довго котилося яєчко стежкою, аж ось побачило чудовий будинок на галявині. Він потопав у зелені, навкруги буяли квіти незвичайної краси. На стінах були намальовані птахи.

На подвір'ї було тихо, на ганку дрімали собака і кіт. На ганок вийшов молодий чоловік, а за ним жінка. Вони були дуже гарні, але чомусь засмучені. Яйце підкотилося до будинку чоловіка і запитало, чому той сумний, адже навколо така краса і дружина в нього така вродлива. Красень зітхнув, сів на лавку і розповів: «Деякі роки тому я зустрів дівчину. І відразу ми покохали один одного, у всьому селі не було кращої пари. Усі раділи, коли ми одружилися. Ми з коханою збудували цей будинок на галявині, де зустрілися. Усе ніби добре, а ось діточок у нас немає, і ніхто не може цьому зарадити». «Не хвилюйтеся, – сказала писанка, – я допоможу вам». І розповіла легенду: «У квітках заховано душі дітей, і вони виходять звідти, коли народжується немовля. Після смерті людини її душа знову повертається в квітку, а потім її забирає володар підземного світу. Жінки, які довго не мають дітей, мають розмальовувати писанки квітами й дарувати їх діткам. І тоді богиня неба подарує їм дитину».

Молода жінка дуже зраділа, адже вміла й любила малювати. Вона відразу взялася до справи. А чоловік запросив писанку гостювати. Писанка допомогла жінці порадами, мандрувала з нею по селах, де вона дарувала писанки дітям. Добре було жити в цих милих людей, і наша красуня гостювала доти, доки не залунав

в оселі дитячий голос. Після цього писанка вирішила розпрощатися з господарями. Проводжаючи її, жінка запропонувала вибрати собі товаришку серед писанок з квітами, потім розповіла про самотню дівчину, яка проживає в їхньому селі й не може зустріти своє кохання. «Допоможи їй, будь ласка», – попрохали молоді. І писанка з товаришкою вирушили на допомогу.

Уважають також, що допомогти жінці запліднити і благополучно народити можуть крапанки – писанки з різнокольоровими крапками. Крапки на писанках позначають зерно, яке має прорости. У цьому символі закладена ідея плодючості людей і полів.

Символи кохання

А тим часом писанки завітали до самотньої красуні. Вони підкотилися до її будинку й постукали в двері. На стукіт вийшла дівчина. Вона побачила гарненькі писанки, здивувалася й запитала, навіщо ті завітали до неї. Наша писанка відповіла: «Я знаю, що ти давно вже чекаєш кохання, але не можеш зустріти того, хто зачарує твоє серце. Послухай мене уважно і зроби так, як я пораджу. Я було звичайним ячком, а стала писанкою, і малюнки на мені – то знаки-символи, які допомагають добрим людям. Коли ти намалюєш на ячку символи кохання, то відразу зустрінеш своє щастя». «Що то за символи?» – зацікавилася дівчина. «З давніх-давен символом кохання вважається голуб, – продовжила писанка, – не знайдеш у світі такої пари, як пара голубів. Якщо хочеш мати щасливу сім'ю, намалюй голубів на дубі. Кохання символізує й смерека. Для того, щоб дізнатися через скільки років дівчина вийде заміж, питають про це у зозулі. Тому й зозуля є символом кохання. А щоб завжди бути в парі з коханим, малюють квіти з парними пелюстками». Вислухала все дівчина і почала писати писанки. Минуло небагато часу, як завітав до оселі красень на вороному коні. Юнак і дівчина кохали один одного, і наші писанки були почесними гостями на їх весіллі.

Подружнє щастя оберігають писанки з зображенням «хреста» – одним із найдавніших знаків, що символізують творення Всесвіту. Вертикальна лінія хреста – небесна, духовна, активна, чоловіча, також є знаком вогню. А горизонтальна лінія – земна, пасивна, жіноча, знак води. При їх схрещенні виникає третя сила – сила кохання, життя, творення.

Символи-обереги

За час своєї подорожі побували писанки ще в одному селі. Наша писанка знала з розповідей, що в ньому живуть дуже гарні люди. Але з деякого часу в селі почали траплятися негаразди: то град поб'є стиглий урожай, то зненацька почнеться пожежа, а в багатьох господарствах хворіла й гинула худоба. Писанки завітали в село, щоб допомогти селянам здолати лихо. Вони підкотилися до однієї з садиб, звідки лунала пісня. Родина наводила лад у саду після буревію, сумно співаючи про те, яким чарівним був сад, і яким багатим міг бути урожай. Коли сіли відпочивати, то запросили до себе писанки. Господар розповів, що, незважаючи на біди, люди продовжують наполегливо працювати, стосунки між ними залишалися дружніми. Кожен день у родині починається і закінчується молитвами. Таке терпіння й наполегливість заслуговували на повагу. Писанка, шойно дослухавши розповідь, відразу промовила: «З давніх-давен люди звертаються до богів з молитвами, здіймаючи руки до неба, благаючи захист від лиха і зла. Тому рука, розкрита долоня стала символом захисту. Охоронцем домашнього вогнища завжди вважався вуж, а оберегом господи від грому і пожежі – півень. Найсильнішою захисницею всього живого є Мати-Берегиня. Люди малювали її зображення на стінах житла, вишивали, ліпили з глини. Але найбільшу силу ці обереги мають, якщо їх намалювати на білому яєчку. Коли в кожній родині писати писанки з тими символами, то ваше село минатимуть біди».

Рис. 7. Знак води, руху, енергії – меандр

Розповсюдженим знаком-оберегом є безконечник, або меандр. Хвиляста лінія без початку та кінця символізує постійний рух енергій, життя, всього Всесвіту. Цей знак служить оберегом від злих сил, які одного разу, потрапивши в безкінечну круговерть, ніколи не зможуть вибратися з неї і наробити лиха володарю

писанки. За традицією три, п'ять або сім писанок з безконечником вішали над вхідними дверима, щоб вони «очищали» кожного, хто входить у дім. Це спостерігала писанкарка Оксана Білоус в родині дослідників етнографії Селівачових. Корисні безкінечні орнаменти також і в узголів'я ліжка, якщо за стіною є рух(сходи, вентиляційні або водопровідні труби).

Писанки з жовтими сонечками на коричневому тлі дарували дітям, щоб швидше росли й набиралися сили.

Магічна сила писанки залежить також від того, які почуття вкладала людина у створення унікального оберега, яку енергетику вона несе.

Сам процес виготовлення писанок є важливим обрядом. Не лише яйце мало особливе символічне ритуальне значення. Інші речі, які використовуються при писанні, – вода, віск, вогонь, фарби є також дуже важливими. Наприклад, воду для писання яєць і виготовлення фарб писанкарка брала непочату, бо вона має особливу цілющу силу, несла її рано-вранці, не обертаючись назад чи по боках, при зустрічі із перехожим не мала вітатися й відповідати на питання, витримуючи повну мовчанку [5, с. 15]. А фарби треба заварювати на траві, освяченій на Медовий спас.

Рис. 7. Оксана Білоус за роботою

Так, сучасна українська писанкарка, Оксана Білоус, дотримується деяких принципів і має певні правила щодо написання писанок. Вона вважає, що дуже хворій людині не слід писати писанки; погані думки переходять на писанку, тому в поганому настрої вона просто не пишеться; писанка може помститися, тому їй треба багато віддавати, а може й віддаватися повністю (4).

А щоб писанка мала ще більшу магічну силу, необхідно правильно розмістити її в будинку. «Дислокація» визначена традиціями. Сьогодні про них розповідають як про фен-шуй – давньокитайську філософію гармонійного облаштування простору.

На Україні з давніх-давен діють схожі правила, тільки вони не позначені популярною назвою. Писанками прикрашали й хату:

їх вішали біля образів, де вони зберігалися до наступних свят. Із них видували їх зміст, і такі «видутки» нанизували на нитку та підвішували перед образами.

Прикрашали хату також голубками, зробленими з видутих писанок. До яйця прикріплювали хвіст і крильця, зроблені з паперу, а також голівку з воску або запеченого тіста.

Писанки за народним повір'ям були джерелом родючості землі, всіяких щедрот, багатства, запобігали різним напастям, захищали від стихійного лиха.

У родині Бербенийчук уважають, що писанка в оселі захищає від грози, яка часто лякає місцевих жителів гір.

Писанки качали по землі й закопували в землю на ниві, щоб хліб був повний і не вилягав. Підкладали під вулик, аби безконечно роїлися бджоли. Усе це є давніми традиціями.

Плине час і змінюються необхідні людству речі. Важливою для людини зараз є кар'єра, бо вона пов'язана з матеріальним прибутком, грошима. У цьому «допоможе» двокольорова, чорно-біла писанка.

А писанка з ромбами, символізує плодючість, жіноче начало в природі і допомагає вдалому старту в навчанні й творчості.

Листя дуба на писанці символізують силу чоловіка. Її розташовують біля спального місця голови родини.

Такий знак, як тригвер, виконує таку ж роль. Він символізує вогонь, пов'язаний зі стихією землі й сприяє плодючості.

Які б не були матеріальні цінності, людина завжди потребує щастя й чарівної посмішки фортуни. Писанку з зображенням хреста дарують на щастя.

У різних містах України (від Сходу до Заходу) я провела невелике соціологічне опитування, щоб дізнатися, чи обізнані люди з символікою писанкарства, традиціями виготовлення писанок.

Так, на Західній Україні, а саме в Івано-Франківщині, писанкарство й досі є важливою традицією. Старі люди дійсно вважають писанку святою.

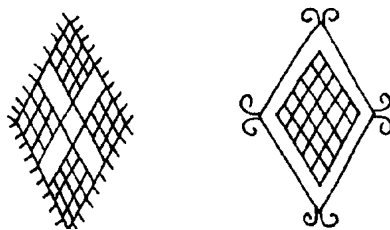

Рис. 8. Ромб – символ родючості

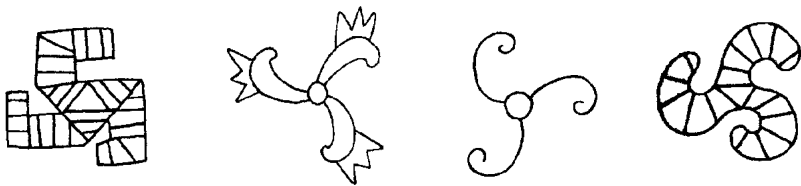

Рис. 9. Тригвер – символ вогню, руху, плодючості

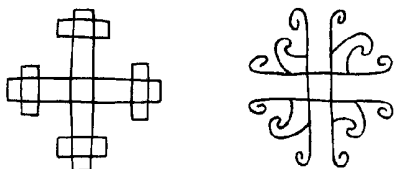

Рис. 10. Хрест – символ щастя, любові

Кіщук Параска пише на Великдень писанки й освячує їх в церкві. Любов Бербенийчук також дотримується традицій та пише писанки. У родині Палійчук біля образу стоїть глибока тарілочка з 5-7 писанками.

Ставлення людей до писанок в Києві є різним.

Відомі молодіжні виконавиці, сестри Завальські (гурт «Алібі»), навчилися, як не дивно, писати писанки в Канаді. І тепер кожного року пишуть їх на Великдень. Писанку вони вважають символом творіння Всесвіту. Солідарною з сестрами Завальськими є Жданова І.А. Вона також пише писанки й уважає їх найдійовішими українськими оберегами.

Троє чоловіків, які не побажали назвати своє ім'я й прізвище, писанки вважають лише твором мистецтва й чудовою прикрасою. Більшість опитаних Східного регіону України (Харкова та Харківської області) не мають уявлення про справжні традиційні писанки. Тому я бажаю, щоб ця робота розкрила людям всю значимість писанок і писанкарства в цілому.

Опис сеансів

№ сеансу	Дата запису, записувач О.Лукавенко	Село, район, область	Прізвище, ім'я по батькові інформанта, рік народження
1	20.11.2006	с. Космач, Косівський р-н, Івано-Франківська обл.	Кіщук Параска Семенівна, 1934 р.н.
2	22.11.2006	с. Космач, Косівський р-н, Івано-Франківська обл.	Пожджук Дмитро, 1957 р. н.
3	23.11.2006	с. Космач, Косівський р-н, Івано-Франківська обл.	Бербенийчук Любов, 1968 р. н.
4	25.11.2006	м. Київ	Білоус Оксана, 1965 р. н.

Література

1. Бабченко О. Казки: (символіка писанок України) / О. Бабченко, О. Корж // Мистецтво та освіта. — 2001.— №2. — с. 20-25.
2. Гайова Т. Збереження традицій писанкового орнаменту // Матеріали науково-практичної конференції «Писанки – символ України» з Міжнародного з'їзду писанкарів 2-7 вересня 1992 року. – К., 1993. – 126 с.
3. Іванишин М. По білому яйці воскові узори. – Львів, 2006.
4. Манько В. Українська народна писанка. – Львів, 2001.
5. Сумцов, Н.Ф. Писанки Текст. / Н.Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1891. Т.33. – № 4-6 (апрель-июнь). – С. 181-209, 363-383.
6. Українські писанки: Альбом / Передм. і укл. Е. Біняшевського. – К.: Мистецтво, 1968. – 93 с.
7. Шкарбан А. Яйце зцілює // Матеріали науково-практичної конференції «Писанки – символ України» з Міжнародного з'їзду писанкарів 2-7 вересня 1992 року. – К., 1993. – 126 с.
8. Шухевич В. Гуцульщина: Матеріали до українсько-російської етнології. – Львів, 1901. – Т.1. – ч.4.
9. Щербаківський В. Основні елементи орнаменталістики українських писанок і їхнє походження. – Прага, 1925.

Анастасія Біла,
учениця 9 класу Лозівського ліцею № 4
Лозівської міської ради Харківської обл.
Керівники – **З.М. Мацегора, М.В. Харченко**

ВИШИВАНКА, ОСПІВАНА В ПІСНЯХ, У КУЛЬТУРІ Й ПОБУТІ ЛОЗІВЧАН

Народна художня творчість у безлічі її проявів завжди була й є приводом для спілкування поколінь, тим невичерпним джерелом пізнання історії, звідки йдуть витoki професійного мистецтва. Нині фольклорні традиції у декорі, музиці, слові дають поштовх до творчого самоствердження людини, бо її індивідуальність шукає шляхів самореалізації через народну культуру, її засоби виразності. Не кожному, звичайно, дано опанувати таємниці, скажімо, пластики чи живопису. А проте є такі види художньої творчості, котрі доступні майже всім: старому й малому, вправному й не дуже вмілому. Цей найпопулярніший у нас вид ужиткового мистецтва з давніх-давен застосовувався для прикрашання одягу-жіночих блуз, чоловічих сорочок, керсеток, кептарів, суконь, фартухів, запасок, поясів, кожухів, хусток, спідниць, та інших речей побутового вжитку (рушників, пошивок, серветок, скатертин), інтер'єрів різних приміщень (панно, картини) тощо.

Вишивка в Україні – один із найбільш улюблених і розповсюджених видів декоративно-ужиткового мистецтва. Процес вишивання й сама вишивка оспівана як у народних, так і авторських поезіях та піснях.

Нами вивчено історію вишивання, підібрано тексти поезій (73 твори професійних поетів, аматорів, невідомих авторів народних пісень), у яких згадується вишивка, зокрема в піснях, поширених на Лозівщині, проаналізовано символіку вишивок, подано фотографії вишитих предметів побуту Слобожанщини та нашого району, що складають експозицію музею Лозівського ліцею № 4 Лозівської міської ради Харківської обл.

На манівцях життя супутниками людини часто є оздоблені вишивкою речі, що виконують оберегову функцію. Так, рядки відомої пісні П. Майбороди на вірші А.Малишка засвідчують, що «в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала і рушник вишиваний

на щастя на долю дала». Українські дівчата найчастіше вишивали зимовими вечорами, під час вечорниць, про що йдеться у вірші О. Тимошук «Вечорниці» (газета «Зірка»).

Цілує дощ померзлі шибки в лица,
А я зігріта, давній холод зник.
Тягну жаринку з голкою на нитці –
Вона хрестом лягає на рушник...

Є поезії, в яких йдеться про кольорову гаму вишивки, як, наприклад, у вірші Д. Павличка «Два кольори» – «Червоне – то любов, а чорне – то журба». Вишивання саме такими кольорами набуло поширення у народній культурі з другої половини 19 ст. унаслідок винаходу й виробництва анілінових барвників для тканини.

«Гаптує дівчина й ридає – чи то життя! Червоним, чорним вишиває мені життя», – так піднесено висловився П. Тичина. Глибина поетичного змісту вишивки вдало передана в оповіданні К. Гордієнка «Цвіт яблуні»: «Людина тягнеться до краси і правди, відтвореної гарячим серцем вишивальниці. Стрічали в полі малиновий світанок. Голубі роси мили ноги. Легені вбирали пахощі спеченого хліба. Очі милувалися чудесним цвітом землі. Чи не те часом читали на полотні подруги?»

Народне мистецтво як прояв колективної свідомості й світосприйняття несло й відбиток індивідуальності. Тому вишита власноруч хустина, що належала дівчині чи жінці, була певним її відбитком, її часткою. Кожна дівчина дарувала своєму нареченому козаку, що вирушав у похід, вишивану хустку – то був символ вірності й любові. Так про це писав Т.Г. Шевченко у своїй поемі «Хустинка»:

Ой хустина, хустиночко, мережана, шита.
Тільки й слави козацької – сіделечко вкрити...

Наш сучасник поет В. Крищенко також написав про вишиту матір'ю хустину, подаровану доньці:

Мама вишивала мені квітами хустину.
Квіти гарні, осяйні: «На, носи, Марино!»

Вишивання – це не лише ремесло. Це один із тих моментів життя селянки, у який вона могла відчути радість творіння, висловити в гамі кольорів свою віру в краще майбутнє, любов до рідної землі й батьківського дому, до людини.

На рис. 1 подані хустинки, подаровані подругами Раїси

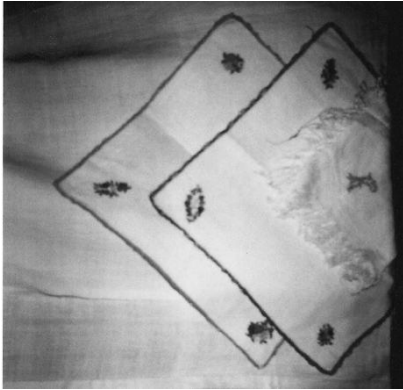

Рис. 1. Дівочі хустинки.
Сахновщина

Хабрик, 1931 р. н. з с. Мар'ївка Сахновщинського р-ну (межує з Лозівським р-ном Харківської обл.).

По куточках різнокольоровими нитками вишиті букетики квітів. Край нижньої хустинки оброблено червоними нитками, верхньої – синіми.

Витоки народного мистецтва на сучасних землях України сягають епохи палеоліту, як вказують археологічні знахідки Мізінської стоянки на Чернігівщині. Про існування

вишивок на території сучасних українських земель у давнину свідчать історики, один з яких – Геродот, а також різноманітні матеріали археологічних розкопок.

Археологічні знахідки й літописи підтверджують, що вишивати на теренах України ніколи не переставали, тому вся орнаментика, незалежно від матеріалу (кераміка, дерево) виконання, має спільні риси [1].

Знайдені в с. Мартинівці на Черкащині срібні бляшки з фігурками чоловіків, які були одягнені у широкі сорочки з вишивкою на грудях, датовані 6 ст., при дослідженнях показали ідентичність не тільки в одязі, але й вишивці українського народного костюма 18-19 ст. Арабський мандрівник 10 ст. у своїх розповідях про русів згадує, що вони носили вишитий одяг.

Про існування вишивки в епоху Стародавньої Русі говорять знахідки археологів, що відносяться до 9-12 століть. Це фрагменти одягу, прикрашені узорами, що вишиті золотими лініями. Золотим шиттям у далекі часи прикрашали предмети побуту, одяг знатних людей. Мистецтво художньої вишивки високо цінувалося за часів Київської Русі. В кінці 11 ст. Анна-Янка – дочка великого князя Всеволода, сестра Володимира Мономаха, заснувала в Києві (в Андріївському монастирі) школу, де дівчата вчилися вишивати золотом і сріблом. За літописом, вишивала так само й княгиня Ганна – дружина Київського князя Рюрика Ростиславовича [11]. На жаль, зразки української вишивки збереглися лише за останні

кілька століть, але й цього достатньо, щоб з'ясувати, що елементи символіки орнаментів української вишивки співпадають з орнаментами періоду неоліту, трипільської культури.

Вишиті рушники й вишитий одяг можна побачити на стародруках, іконах, зокрема, зі Львівського музею українського мистецтва [2] (з 1991 р. музей було перейменовано на «Національний музей у Львові. Науково-художній фонд митрополита Андрея Шептицького»). У декоративності візерунчастих тканин переважає геометричний орнамент.

На рушниках, зображених на іконах 15-16 ст., переважають чорні й червоні лінії. Прикладом вишитої сорочки слугує орнаментация тканини сорочки немовляти Христа на іконі кінця 15 ст. із с. Красова «Богоматерь-Одигітрія» з колекції музею.

На рукаві сорочки Христа є геометрично орнаментована червона смуга, що відділяє уставку. Поверхня рукава й уставки вкрита дрібними «лілеями-кринями» – розповсюдженим мотивом бруньки, що проростає. Деякі «крини» утворюють хрестоподібні фігури [18].

Святкові вишивки України відрізняються чіткими, графічними зображеннями орнаменту, легкістю узору. Наукове дослідження української народної вишивки пов'язане з вивченням техніки швів, кольорів, символіки вишитих предметів, законів будови композиції й малюнка, звичаїв та обрядів, пов'язаних з вишивкою та вишитими речами, регіональних особливостей вишивання.

Вишивка – це духовний символ батьківської оселі й тепла материнських рук. Першим одягом дитини була сорочка (рис.2), яку коло пазушки вишивали синім шовком: кілька хрестиків на чисте, щасливе життя, присвячене Богу. Перша сорочечка, яку мати вишивала дитині, зберігалася аж до появи онука, якому також

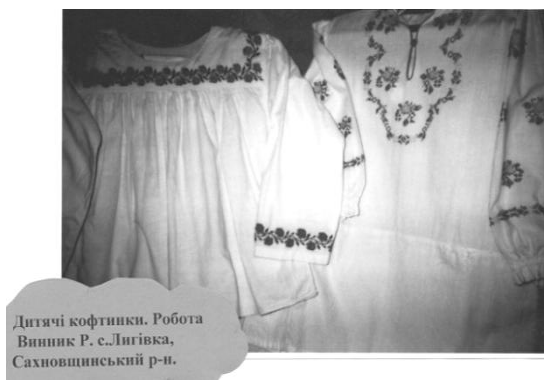

Рис. 2. Дитячі сорочки початку 20ст.
с. Лигівка, Сахновщинський р-н,
робота Р. Винник

вишивали сорочечку з подібним узором. Це мало принести йому щастя, а роду – продовження.

Вишиті сорочки жіночі й чоловічі (рис. 3,4) багато що могли розповісти про своїх господарів.

О. Довженко згадує весільний одяг матері: «Материне шлюбне вбрання – біла сорочка, вишита

Рис. 3. Сорочки початку 20ст., м. Зміїв

Чоловічі сорочки
Робота Куплевацької О.
с.Лигівка, Сахновщинський р-н.

Рис. 4. Чоловічі сорочки з колекції музею ліцею № 4

- К Великодню сорочка хоч і лихенька, аби біленька.
- Як неділя, то й сорочка біла.
- Як мати рідненька, той сорочка біленька.
- Як сорочка біла, то і жінка мила.
- Рукава, як писанка; а личко, як маків цвіт.

Особливе місце в народному мистецтві посідають рушники. Від народження й до самої смерті супроводжував рушник селянина у будні й у свята. Довгі полотнища тканини, оформлені символічними знаками, наші прашури вішали перед входом до житла, пізніше над вікнами, захищаючи себе від злих духів, наклепів, хвороб. У декоративній вишивці, на різних предметах побутового вживання, у тому числі й рушниках, поширений

великими червоними квітами, вишнева шовкова спідниця, теж у квітку – все так хороше пахло добром.»

Чоловіки берегли сорочки та хустини, які їм дарували їхні наречені, про що йдеться у народному висловлюванні: «Сам голий, а сорочка за пазухою». Ставлення до сорочки відбилося у прислів'ях:

геометричний орнамент, фігури якого несуть смислове навантаження давньої символіки (рис. 5).

Рис. 6. Вишивка Лозівщини

Рис. 5. Слобожанські рушники

Традиційний рушниковий орнамент, рослинного характеру (іноді із стилізованими мотивами птахів і тварин, рис. 6), робить ці рушники незвичайно барвистими й неповторними. Подекуди зберігається звичай прикрашати хату рушниками й нині. Ними прикрашають ікони, картини, портрети, дзеркала.

У колекції нашого музею є рушники, вишиті квітами й янголятами для дитини (рис. 7). Усіх, хто допомагав народитися дитині, батьки обдаровували рушниками. Найкращий рушник дарували бабці-повитусі. Даруючи рушник, говорили: *«Тобі, матінко, дякує моє серденько, що піймала нам дитинку маленьку»* (зап. від бабусі Марії, 1916 р. н. з с. Лигівки Сахновщинського р-ну).

Рушничок для немовляти вишивали дрібними візерунками, розташованими смугами вздовж обох довгих боків рушникового полотна. Серед них обов'язково були «колодочки», що своїм виглядом нагадують стежинку чи кладочку – довгу життєву дорогу новонародженого дитяти, а ближче до кінців – замкнена лінія, «щоб не торкалось ніщо лихе». Уся середня частина рушника чиста й незашита, як саме ангельське дитятко. Кінці рушника не оброблялися, оздоблювалися торочками, – бо життя тільки починалось. біля криниці записано також від бабусі Марії.

Дарували матері з немовлям-дівчинкою рушник, примовляючи: «Рости велика до черевика, від черевика до чоловіка», «Хай твоя доля барвінком в'ється, як на рушничку квітами снується».

Даруючи рушничок хлопчику, примовляли: «Рушничок, як цвіточок, як папірчик білий. Зростай малий козачок, щоб батьки раділи».

Потім заміжні жінки брали колодязні та вінчальні рушники господарів і йшли до криниці. Криницю накривали рушниками водячи хороводи та промовляючи:

На тобі, моє покривало. Літо тебе вмиває, а я втираю
Не забувай моїх діток, як я тебе не забуваю.
Ой, кринице-кринице, дай нам чистої водиці
Ангелочка купати, на довге життя благословляти.

За нашими спостереженнями, у Лозівському та Сахновщинському районах Харківщини рушник дарувала новонародженому хрещена мати. Вона приносила рушник до храму й приймала на нього малюка від священника після хрещення та разом з ним передавала його потім рідній матері зі словами: «Брали у вас нехрещеного, а привезли хрещеного. Беріть його з рушником, та мерщій цілуйте, щоб дівчата цілували». (До хрестин дітей не цілували і навіть не показували чужим людям.)

Святковими рушниками перев'язували кумів і гостей, запрошених на хрестини.

Не обходилися без рушника і хліборобські обряди. У перший день огляду озимини (на Георгія, Юрія) ішли в поле гуртом Попереду йшов батько й ніс на вишитому рушникові хліб, а мати в кошику частування, накрите рушником. На зеленому полі стелили рушник, ставили частування. Святково одягнена родина обходила поле, молилася Богу, щоб послав урожай.

Перший сніп, зажинок, перев'язували рушником. Стояв той сніп до наступних жнив. Після закінчення жнив господар зустрічав жниварів з хлібом нового врожаю на вишитому рушникові (Рис. 8). «У нашій родині, – розповідала бабуся Наталка з с. Панютине під Лозовою, – цей

Рис. 8. Вишивка з конями

сніп ставили в святій куток». Останній був прикрашений «божниками» та «покутниками». До цього дня мати вже нового полотна наткала, а дочки з невістками рушник вишили, біля снопа поклали, і кутю на нього поставили. Наближалися Святки, і хата розквітала вишитими рушниками.

На Великдень у церкві рушниками накривали стіл (вздовж та навхрест). Навкруг ікон даровані прихожанами рушники. На рушники викладалися в церкві продукти для освячення. Донині в багатьох родинах збереглася й відродилася ця традиція.

Харківщина славилася рушниками з тамбурними швами (гачком), але в кожному районі Слобідського краю є свої традиції. У колекції музею Зміївський район представлено рушниками Наталії Калашник, що є традиційними для Слобожанщини. Вони вишиті червоно-чорними нитками, обов'язково мають монограму. Багато мешканців Сахновщинського р-ну є переселенцями з Полтавщини, яким роздавали землю. Тому в колекції музею чимало рушників Сахновщини подають Полтавську традицію. А на Лозівщині поселялися січові козаки війська Запорізького. Тому й поширені тут різнобарвні вишивки квітів запорізького степу. А на рушнику з роду Меланії Білодід Балаклійського району вишиті стилізовані квіти.

Техніка вишивання на Харківщині має багато спільного з вишивкою центральних областей України, але їй властиві й своєрідні поліхромні орнаменти, створювані напівхрестиком або хрестиком. Ці орнаменти вишивають переважно грубою ниткою, унаслідок чого узори створюють враження рельєфних. Вишивки переважно червоного кольору були виконані гладдю.

У нашій місцевості рушник не обов'язково шила мати. Як солдат ішов до війська, подарувати рушник могла й бабуся, кохана дівчина або сестра. Давала бабуся такий рушник-оберіг онуку, щоб вберіг він його від кулі, біди, води, щоб захистив дитину в небі, в полі, в морі. З тих часів дійшло до нашого часу виготовлення обрядових рушників для випроводжання юнаків і чоловіків у військо, а у 20 ст. – в армію (рис. 9).

До обрядових рушників належать ті, з якими проводжали людину в останню путь. Їх називають «ритуальними». Людське життя швидкоплинне. Бабусі готували собі рушники «про смерть». Похоронні рушники були з чорною мережею. На рис. 10 подано ритуальний рушник роботи Меланії Білодід з Балаклійського р-ну.

Рис. 9. Квітка-оберіг

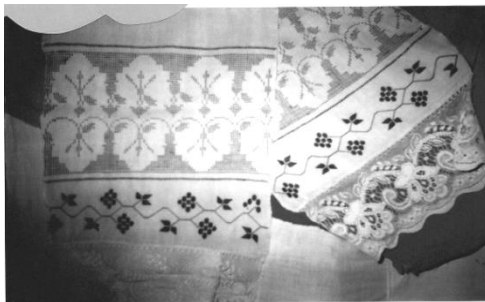

Рис. 10. Ритуальний рушник з Балаклійщини

Рушник вишитий чорним рідким хрестиком, що імітує мережку.

Колись рушником накривали тіло людини, вистеляли труну. Везли домовину на возі, висланому рушниками з переважно чорними узорами. Руки померлого зв'язували рушником, а на знак жалоби вивішували рушник, помережений чорними нитками, на воротах, або у вікні. На кришку гробу клали хліб на рушникові. Навіть домовину в яму опускали на довгих полотнах-рушниках (8-10 м). На хрест також прив'язували рушник. Останні традиції збереглися й донині.

Рис. 11. Рушники Лозівщини з колекції музею, 20 с.

Рушник супроводжував людину все її життя, та найбільшого використання він здобув у весільному обряді. Обрядові рушники весільного (шлюбного) призначення виступають чи не найголовнішим атрибутом однієї з найважливіших подій у житті людини.

Як тільки дівчинці виповнювалось десять років, вона починала готувати собі весільний посаг.

За народним повір'ям, дівчина, що не нашила собі рушників вчасно, ніколи не вийде заміж. Тільки на весілля потрібно було приготувати більше 20 рушників, а в багатших родинах до посагу входило до 100 рушників. Певно тому в весільних піснях, обрядах, примовках найчастіше згадуються вишитий рушник.

Рушником перев'язували сватів, молодого, подавали хліб-сіль на вишитому рушникові на знак згоди на весілля. На дівич-вечорі рушником перев'язували гільце. Надіваючи весільне вбрання, молода підперезувалася рушником поверх одягу.

На Лозівщині рушником перев'язують сватів, старійшину роду, хрещених батьків, найстарішого шановного ветерана. Священний весільний хліб – коровай теж прикрашають рушниками – обв'язують кругом або кладуть на рушник. Подекуди коровай прикривають двома рушниками навхрест. Дружко, перев'язавшись двома рушниками через плечі та груди навхрест, ріже коровай на рушникові й на рушникові роздає гостям. Молоді отримували благословення від батьків, ставши на рушник. Нині при сватанні використовують так звані «плечові рушники». Без них не обходиться сучасне весілля – молодята стають на рушник під час вінчання, при реєстрації шлюбу в ЗАГСі; ікони беруть рушником, а не голіруч; рушниками пов'язують весільний посаг; підлогу застеляють рушниками, коли молодята проходять у будинок.

Традиційна народна творчість і творчість професійних художників – вишивка, успішно розвивається й набуває нових демократичних рис.

Рис. 12. Роботи учнів
Лозівського ліцею № 4

Професійні навчально-виховні заклади, гуртки декоративно-ужиткового мистецтва покликані сприяти залученню молодого покоління до народної творчості, її відродженню в усій мистецькій різноманітності. Це потрібно для того, щоб жити ті духовні корені, які еднають нас з минулим, наших дітей із світом їхніх предків, їхніми духовними ідеалами й поглядами, що базувався на доброті, любові до рідної землі, природи, краю, до нашої Української держави.

Література

1. Антонович Е.А., Захарчук-Чугай Р.В., Степанович М.Е. Декоративно-прикладне мистецтво – Львів, 1992.
2. Аронец М.М. Народна вишивка Прикарпаття кінця ХІХ-поч. ХХ століття. – Українське мистецтво, 1974.
3. Бабенчиков М.В. Народно-прикладное искусство Украины и его мастера. – М.: Гос архитектура изд., 1945.
4. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини ХVІІ-ХVІІІ століть. – К.: Мистецтво, 1981.
5. Білозерова Л.О. Вишивальниці з Клембівки. – Одеса: Маяк, 1970.
6. Братко-Кутинський О. Символіка світобудови. – Людина і світ, 1991.
7. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992.
8. Гасюк О.О., Степан М.Г. Художнє вишивання. – К.: Вища шк., 1989.
9. Глинская Е.Б. Азбука вышивания. – Ташкент.: Мехнат, 1994.
10. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. – К.: Наукова думка, 1988.
11. Иванов С.В. Народный орнамент как исторический источник. – Сов. Этнограф, 1958.
12. Кара-Васильева Т.В., Заволокина А.А. Учитесь вышивать. – К.: Реклама, 1988.
13. Кривенко О. Українські народні узорі з Київщини, Полтавщини й Катеринославщини. – К., 1928.
14. Кулик О. Українське народне вишивання. – К.: Держ. Вид-во образотворч. Мистецтва і муз. Літ. УРСР, 1958.
15. Орнаменти української народної вишивки. – Альбом. – Полтава, 1900.
16. Сензюк П.К. Композиція в декоративному мистецтві. – К.: Рад. школа, 1988.
17. Цибульова Г.К., Гаврилова Г.Ф. Ручне вишивання. – К.: Техніка, 1982.
18. Богоматерь-одигитрия. Икона из с. Красова. Музей украинского искусства. <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000001/st068.shtml>

Тетяна Шаправська,
учениця 7 класу
Борівської гімназії № 1
Харківської обл.
Керівник – **Н.П. Кам'янська**

МОТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ (за етнографічними матеріалами Борівського р-ну Харківської обл.)

В Україні зберігаються давні традиції оздоблення одягу й предметів побуту національною вишивкою, в якій яскраво відтворено самотутність окремих історично складених регіонів.

Вишивкою називають оздоблення тканини, шкіри, повсті орнаментальним візерунком або сюжетним зображенням, виконане вручну (голкою з ниткою, гачком) або машинним способом.

Дані археологічних розкопок, тексти літописів і нотатки мандрівників минулого дають підстави вважати, що початок мистецтва вишивання на території, яку займає сучасна Україна, сягає у глибину давніх часів.

В українському національному одязі відображено його захисну суть, адже він є укриттям людини від впливів зовнішнього середовища: не тільки холоду, вологи, вітру, а й від злих духів і зурочення. Одяг – своєрідна ізоляція. Наприклад, в народі й нині існує повір'я, що фартух захищає живіт жінки, особливо його рекомендували носити вагітним жінкам, щоб запобігти зуроченню майбутньої дитини.

Таку ж захисну роль відігравала вишивка. Вишивка на грудях захищає душу людини від руйнування, занепаду, а отже, умирання. Це давня українська традиція – протистояти злу красою. Майстрині вкладали у вишиті узори найщиріші, найпотаємніші мрії й почуття. Так, магічне значення речей перетворювалося на естетичне.

Вишивали комір або смужку, яка облягала шию, манжети рукавів та подол сорочки, щоб людина була захищена з усіх боків. Символи сучасних орнаментів української народної вишивки, різні елементи їх перегукуються з орнаментами, що прикрашали посуд трипільських племен (доба пізнього неоліту і початок періоду бронзи).

В «Енциклопедії українознавства» у першому томі вміщено статтю «Вишивки», яка розповідає про дуже давню історію вишивок, що були відомі ще в «роксолян» (III ст. до християнства) [2]. Як зазначає Т.В.Кара-Васильєва, всесвітньовідомі золота пектораль з Товстої могили (IV ст. до н. е.), чаша з Гайманової могили, срібна ваза з кургану Чортомлик (IV ст. до н. е.), що є унікальними мистецькими творами, містять сюжети, які дають змогу виявити й простежити різноманітні форми чоловічого та жіночого одягу, а головне — його пишно декоративне оздоблення золотими вишивками, аплікаціями з кольорової шкіри, декоративними швами. З поєднання кружечків, спіралей, завитків утворюються узорі, рослинні орнаменти у вигляді стебел рослин, листя лавра, лотоса, грона винограду [3].

Геометричні орнаменти, як відомо, притаманні всій слов'янській міфології. Вони дуже прості: кружальця, трикутники, ромби, кривульки, лінії, хрестики. У кожний із цих символів наші предки вкладали глибокий зміст.

В основу *рослинного орнаменту* покладено прагнення народу перенести у вишивку красу природи. В українській вишивці часто використовуються такі мотиви, як «виноград», «хміль», «барвінок», «дубове листя». Деякі з них і нині відображають стародавні символічні уявлення народу. Так, мотив «барвінку» є символом невмирущості. Калина – дерево нашого українського роду. А оскільки ягоди калини червоні, то й стали вони символом крові та невмирущого роду. Дуб і калина – мотиви, що найчастіше зустрічаються на парубочих сорочках і поєднують у собі символи сили й краси, але сили незвичайної, краси невмирущої. З давніх-давен в Україні святили мак і ним обсівали людей і худобу, бо вірили, що мак має чарівну силу, яка захищає від усякого зла. У легендах квітка лілії – то символ дівочих чарів, чистоти та цноти. Пишні ружі рясно розквітли на сорочках і рушниках багатьох областей України. «Хміль» дуже близький до символіки води й винограду, бо несе в собі значення розвитку, молодого буяння та любові. Можна сказати, що узор хмелю – це весільна символіка.

У вишивках *зооморфних орнаментів* зображуються: тварини – кінь, кіт, заєць; птахи – голуб, сова, півень, зозуля; комахи – метелик, жук; риби тощо. У багатьох випадках зооморфні орнаменти є своєрідним, властивим саме цій вишивальниці,

зображенням, у якому відбивається її індивідуальне бачення узору.

Ці знаки символізували зображення землі і води, людей і тварин, птахів і рослин. Так, ромбічні узори землеробських племен Трипільської культури були символом родючості. Такими орнаментами прикрашали фігурки Богинь, жертвні посудини. Ромб із крапкою посередині – символ засіяного поля. Ромб із відростками або закрутками на зовнішніх кутах символізував проростання зерна. Круг, розетка – зображення сонця. Дерево з численними гілками, квітами – Дерево Життя, продовження роду. Чоловічки, які ніби взялися за руки, – обереги, що подекуди і тепер прикрашають українські хати у селах.

Ідея родючості полів, плодючості тварин, продовження людського роду навіки закарбувалася в орнаментах і передавалася від покоління до покоління.

З плином часу прямий безпосередній зміст символічних зображень поступово нівелювався, трансформувався, значною мірою набував абстрактного характеру. Проте у багатьох місцевостях завдяки традиціям символіка вишивки в основному збереглася.

До наших днів дійшла українська народна вишивка лише 18 – початку 19 ст., насамперед тому, що погляд на неї як на витвір мистецтва утвердився тільки у 80-90-х роках 19 століття. Саме з того часу прогресивні діячі культури починають цікавитися нею й збирати її в музеях і приватних колекціях.

Характер вишивки, вибір тих чи інших орнаментальних мотивів, колірне рішення залежало від призначення одягу, соціальних і вікових чинників. Приміром, сорочки на щодень вишивалися скромно й просто, святкові – ретельніше, передусім весільні сорочки.

В ансамблі святкового вбрання головна увага приділялася пишно орнаментованій сорочці. Здавна, як відомо, переважну частину посагу нареченої становили вишиті вироби, насамперед сорочки. Працелюбність нареченої визначалася за кількістю й довершеністю вишитих нею сорочок, котрих у посагу було більше сотні. Майстрині захоплювалися пошуками нової орнаментики, змагалися між собою в майстерності. Одягати чисту білу сорочку в неділю чи свято було обов'язковим правилом, відступати від якого не міг і найбідніший селянин.

У нашій Борівській гімназії № 1 створено Світлицю – своєрідний музей народної творчості, в якому зібрано одяга та предмети побуту селян, зокрема сорочки, хустки, рушники, скатертини, килими, вишиті жителями нашого району, плаhti, спідниці

та інші предмети жіночого, чоловічого та дитячого одягу. Є в музеї й моделі української печі та дитячої колиски з лялькою-немовлям, справжні самопрядки, рубель з качалкою, гончарні вироби.

Екскурсводами є учні 9 класу нашої гімназії: Калюга Ірина, Закопайло Інна, Сотникова Юлія. Організовує й надихає на цю творчу роботу вчителька української мови й літератури Волкова Лариса Петрівна. У Світлиці проходять уроки української літератури. Учні 10 класу інсценізували «Кайдашеву сім'ю» І.С. Нечуя-Левицького.

Пошук майстринь-вишивальниць привів нас до борівчанки Платонові Олександрі Василівни. Вже багато років займається вона вишиванням картин. У її колекції понад 30 полотен. Коли наші гуртківці зайшли до неї в кімнату, ніби потрапили в чарівний, казковий світ. З них, як живі, дивилися герої картин, вишитих на полотні: «Три богатирі», своєю неповторною красою вражають «Кармен», «Ромео і Джульєтта», «Діти, які втікають від грози», «Вершниця на коні», «Діти в лісі», «Оленка із сірим вовком».

Тривожать душу суворі погляди Ісуса Христа, інших церковних святих. На вишивання окремих картин у неї йде до трьох, а то й чотирьох місяців. Приміром, є полотно розміром 2×3 метрів, справжні килими з прекрасними, ніби живими образами її героїв, які народжуються у процесі копіткої роботи.

Вишиває Олександра Василівна звичайним і болгарським хрестиком. Купує нитки – муліне й синтетичні, а також бавовняні. Є в неї спеціальні зразки майбутніх картин з відповідною кількістю клітинок, за якими вона й вишиває різнокольоровими нитками.

Олександра Платонова – постійний учасник районних та обласних виставок, зокрема Слобожанського ярмарку. Окремі вишиванки побували навіть у Києві. За це майстриня відзначена дипломами, грамотами. Відвідувачі ярмарку просили навіть продати вишивки, але Олександра Василівна на це не пристала. Говорить, що може подарувати, приміром музею, але така краса, на її думку, не має ціни.

Народилася вона на Чернігівщині. І, напевно, любов до природи, до прекрасного з'явилася в неї з першого дня її життя, бо... з'явилася вона на світ у лісі – мама не доїхала до пологового будинку. Нелегким було життя, виховала двох дітей. Спочатку здібності проявилися у малюванні, а потім і у вишиванні. Невдовзі доля закинула її на Борівщину. Працювала продавцем у магазині, а вечорами вишивала.

Свій перший великий рушник Олександра Василівна вишивала, коли готувалася до весілля, а перший килим – 1980 року. Вона говорить: *«Знаєте, є майстрині, які можуть вишивати кілька робіт одночасно. Я так не можу. Коли розпочинаю якусь нову річ, то працюю, поки не закінчу. Навіть ночами не досипаю, бо, здається, нитки самі просяться на полотно. А ще під час роботи від мене начебто відступають усі проблеми, хвороби й неприємності»*.

Окрім килимів та картин, О.В. Платонова показала гуртківцям вишиті різноманітними узорами подушечки, рушники, серветки. Особливо вражають своєю неповторністю вироби, де лише чорні та червоні нитки.

Побували члени гуртка українознавства й у іншої майстрині – Шутько Ніни Василівни. Нині вона вже пенсіонерка. Але її захоплення залишилося у неї ще з молодих літ. Вона теж полюбляє вишивати килими та картини.

Захоплюється вишивкою й заступник директора з методичної роботи Борівської гімназії №1 Ніконова Світлана Володимирівна. Прекрасно виглядає весільний рушник, вишитий червоними та чорними нитками. Тут переплітаються геометричний та рослинний орнамент. А подушечка вся вишита геометричним узорами. Є у неї й Великодня серветка «Христос воскрес!» Але це ще не все надбання Світлани Володимирівни.

Мої двоюрідні бабусі Жиліна Ніна Іванівна та Жиліна Галина Дмитрівна також захоплюються вишиванням. Вони вишивають хрестиком кольоровими нитками муліне, акрілу. Вони відтворюють стародавні геометричні орнаменти на рушниках, вишивають сучасні рушнички та серветки до Великодня з хрестами, писанками, гілочками вербиць та написом «Христос воскрес!». Вони полюбляють вишивати рослинні орнаменти й букети квітів, в яких переважають червоні троянди, маки, лілії, півонії, ромашки, волошки. Серед їхніх робіт зустрічаються й картини, наприклад, жанрова сценка «Одарка й Карась».

Огляд стародавньої й сучасної вишивки дає підстави переконатися в спадкоємності народних традицій. У музеї світлиці зберігаються стародавні речі, вишиті червоною та чорною заполиччю, однак переважають вироби, вишиті в середині 20 ст. і в другий половині 20 ст., де використані різнокольорові нитки муліне. Якщо на рушниках спостерігаємо геометричний орнамент, утворений ромбами, хрестоподібними елементами, то на серветках, наволочках, доріжках підзорах переважають рослинні

мотиви. Сучасні майстрині при створенні орнаментів користуються переважно їх друкованими зразками. Майстрині, з якими ми спілкувалися, люблять вишивати хрестиком. Не старіє стародавнє мистецтво вишиваних рушників – традиційною окрасою українського народного житла. Розвішані у світлиці по стінах і над портретами, картинами, вони надають їй охайності, святковості.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: АВПТ «Оберіг», 1993. – С.510–515, 536–540. С. 590.
2. Енциклопедія українознавства: словникова частина: перевидання в Україні / Наук. т-во ім. Т. Шевченка; гол. ред. В. Кубійович. – Репр. відтворення вид. 1955-1984 рр. – К. : Глобус, 1993 – Т. 1: А-Г. – 1993. – 400 с.
3. Кара-Васильєва Т.В. Історія української вишивки [Текст] / Т.В. Кара-Васильєва. – К. : Мистецтво, 2008. – 464с.
4. Хрестоматія з народознавства / Укладач М.Немиро. – Рівне, 1993.– С.129–131.

ЗМІСТ

Світлій пам'яті Вчителя	5
-------------------------------	---

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Іван Коновалов, Т.П. Коваль

СВІТОСПРИЙНЯТТЯ Й ПОЕТИЗАЦІЯ ОБРАЗІВ СОКОЛА ТА ОРЛА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ	18
---	----

Тетяна Безугла, М.О. Семенова

СТЕРЕОТИПНИЙ ОБРАЗ ЗОЗУЛІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРИ (за матеріалами фольклорно- етнографічних експедицій по Харківщині)	22
--	----

ЕТНОГРАФІЯ

ТРАДИЦІЙНІ ВІРУВАННЯ

Денис Семенко, О.В. Коваль

ЧИСЛО «СІМ» ЗА НАРОДНИМИ УЯВЛЕННЯМИ (за матеріалами фольклорно – етнографічних експедицій по Харківщині)	55
--	----

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ

Тетяна Нашанська, Л.П. Хименко

ОБРЯДОВИЙ ХЛБОРОБСЬКИЙ КАЛЕНДАР (за етнографічними матеріалами с. Соколового Зміївського р-ну Харківської обл.)	62
---	----

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОБУТ СЕЛЯН

Олена Шахова, Л.М. Білоус

ПАСІЧНИЦТВО НА ДВОРІЧАНЩИНІ	80
-----------------------------------	----

Аліна Владмирєць, О.М. Владмирєць
ОСОБЛИВОСТІ БУДІВНИЦТВА ЖИТЛА ПІВДНЯ
ХАРКІВЩИНИ (на прикладі житлобудівництва
у с. Забариному Зачепилівського р-ну Харківської обл.) 110

ТРАДИЦІЙНЕ ХАРЧУВАННЯ

Наталія Рєпринцева, Л.В. Кравченко
ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
КУХНІ (за етнографічними матеріалами с. Лиману
Зміївського р-ну Харківської обл.) 120

Катєрина Наконєчна, О.В. Коваль
СИМВОЛІКА ЇЖИ У РІЗДВЯНІЙ ОБРЯДОВОСТІ
(за експедиційними дослідженнями народного художнього
фольклорно-єтнографічного колективу «Вєрбичєнька») 127

Єлизавєта Кашина, М.О. Семенова
СИМВОЛІКА ПРЯНИКА 132

Костянтин Бабич, О.В. Коваль
АЛКОГОЛЬНІ НАПОЇ В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ
СЛОБОЖАН (за експедиційними дослідженнями народного
художнього фольклорно-єтнографічного колективу
«Вєрбичєнька») 163

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ

ТА КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

Аліна Віра, О.В. Коваль
ТРАДИЦІЙНИЙ ЖІНОЧИЙ КОСТЮМ СЛОБОЖАНОК
У КОЛЕКЦІЇ НАРОДНОГО ФОЛЬКЛОРНО-
ЕТНОГРАФІЧНОГО КОЛЕКТИВУ «ВєРБІЧЄНЬКА» 170

Марина Токар, В.А. Данильченко
ЦІЛЮЩІ ДЖЕРЕЛА ДУБОВОГРЯДЩИНИ 175

Марина Волошина, В.А. Данильченко
ВІДРОДЖЕННЯ СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКОГО
ВЕЛИКОБУЧАНСЬКОГО ХРАМУ 179

Ірина Безрукова, Т.М. Безрукова
ХАРКІВ У ТВОРЧОСТІ БУДЯНСЬКИХ КЕРАМІСТІВ 183

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ ТА ХУДОЖНІ РЕМЕСЛА

Інна Бубир, Н.К. Іванова
КОБЗАРСТВО – МИСТЕЦЬКИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНИ 186

Максим Марченко, І.В. Чекмарьова
НАБІЙКА 199

Ольга Лукавенко, І.В. Чекмарьова
ЯЄЧКО РОЗМАЛЬОВАНЕ 210

Анастасія Біла, З.М. Мацегора, М.В. Харченко,
ВИШИВАНКА, ОСПІВАНА В ПІСНЯХ, У КУЛЬТУРІ
Й ПОБУТІ ЛОЗІВЧАН 224

Тетяна Шаправська, Н.П. Кам'янська
МОТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ
(за етнографічними матеріалами Борівського р-ну
Харківської обл.) 235

**Матеріали обласних учнівських
науково-практичних народознавчих
конференцій**

КРОКОВЕЄ КОЛО

Випуск 4

*За редакцією
канд. пед. наук, доцента М.О. Семенової*

Підписано до друку 28.03.2013. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Наклад 500 примірників. Зам. №0267

Видано та надруковано ТОВ «ТО Ексклюзив»
Свідоцтво про держреєстрацію ДК №347 від 28.02.2001 р.
м. Харків, вул. Серіківська, 41